

100 SORUDA
1980'LERDEN 1990'LARA
"DIŞA AÇILAN" TÜRKİYE KAPİTALİZMİ
Mustafa Sönmez

100 SORUDA DİZİSİ: 58

Birinci Baskı: Mart 1992

Kapak: Sait Maden

Kapak Baskısı: Reyo Basımevi

Dizgi: Pandora Tic. Ltd. Şti.

Baskı: Teknografik Matbaacılık A.Ş.

92.34.0091.32

ISBN 975-7551-00-7

MUSTAFA SÖNMEZ

**100 SORUDA
1980'LERDEN 1990'LARA
“DIŞA AÇILAN” TÜRKİYE KAPİTALİZMİ**

GERÇEK YAYINEVİ
Cağaloğlu Yokuşu, Saadet İş Hanı, Kat 4
Telefon: 528 45 50
İstanbul

Annem Fatma Sönmez'e

ÖNSÖZ

1980'li yıllar, Türkiye yakın tarihinin önemli kırılma noktalarından biri. "1980 öncesi", "1980 sonrası", bir tür "milat" ifadesi oldu. Türkiye'nin salt iktisadi değil, siyasi ve sosyal yaşamında da yeni eğilimlere, yeni yönelimlere yer veren bu on yıl, kendinden sonraki bir-iki on yılı da belirleme gücüne sahip. Türkiye'nin bu son on yılda çok önemli değişimler geçirdiği bir gerçek. "Değişim", çoğunlukla ileriye, çağdaşlığı ifade eden bir söylemin anahtar sözcüğü olarak kullanılır. 1980'de olup bitenler de "değişim". Ama bu "değişim" in ileri ve çağdaşlık anlamında bir değişim olduğunu ifade etmek o kadar kolay değil.

Sık sık kullanıldığı gibi, "Dünyaya açılmak" ya da Demirel'in "Dünya ile kucaklaşmak" diye popülerleştirdiği fiil, kendiliğinden bir olumluluğu içermiyor. Dünya ile hangi şartlarda kucaklaştığınız veya hangi şartlarla dünyaya entegre olduğunuz çok önemli. Her şeyden önce, bu dışımızdaki dünyanın, bir "eşitsizler dünyası" olduğunu unutmamak gerekiyor. Bu dışımızdaki dünya, kendisine her açılana refah, özgürlük vermiyor. Ama dünyaya kapanmak da erdem değil. Dış dünyanın egemenlerine kolunuzu kaptırmayacak kadar güçlü; güçlü olmak için insan haklarını askıya almayacak kadar da "insani" bir toplumsanız, dış dünyadan alınacak çok şey var kuşkusuz. Ama tersi şartlarla dünyaya entegre olursanız, o dünyadan alacaklarınız, verdiklerinizin yanında çok marjinal kalıyor. Türkiye'nin dışa açılması da, daha çok bu ikinci duruma uygun düşüyor. Türkiye, nüfusunun çoğunluğuna yaşattığı çileli bir on yıla karşılık, dünyaya iyi şartlarla açılmadı. On yılın sonunda, hem nesnel, hem de öznel başarısızlıklar vardır. Türkiye'yi 1970'li yılların şartları içinde, tamamiyle dış odakların belirleyiciliğinde dışa açmak, daha baştan, Türkiye nüfusunun çoğunluğuna iyilikler getirmeyeceği için, başarısız bir seçimdi. Nesnel başarısızlık bu. Bu açılmayı, "Özalvarı" yapmak da başarısızlığın öznel yanı. Toplumun katlanmak zorunda bırakıldığı on-

ca fedakârlığa karşın, geride, hiç olmazsa ileriki yılları kurtaracak bir miras kalsaydı, toplum bir teselli mükâfatı bulabilirdi. Ama o da olmadı. Toplumun katlanmak zorunda bırakıldığı fedakârlıklardan geriye iyi bir miras kalmadığı gibi, gelecek onyıllar da ipotek altına sokuldu. Yaşadığı söylenen dönüşüm, ekonomide eşitsizliklerin artmasına, politikada demokratik rötara, az gelişmişliğe, kültürde yozlaşmaya, insani değerlerden uzaklaşmaya yol açtı.

Bu kitapta 100 soru-yanıt biçiminde ifade edilmeye çalışılan, 1980'li yıllarda Türkiye kapitalizminde yaşanan değişimlerin, bu değişimlerin toplumsal sınıflara yansımaları biçiminin öyküsüdür. 1980'li yılların değişimini bir yazar olmanın dışında "gazeteci" olarak yaşamak, benim için bir avantaj oldu. Gazetecinin, tarihin müsveddelerini yazdığı söylenir. Tarihçi, sosyal bilimci, kendi ürününü yaratırken gazetecinin günlük, haftalık vb. ürününden çok yararlanır; onun müsveddelerini "girdi" olarak kullanarak, genellemelere, sentezlere varır. Ben de bu dönemi konu alan ürünlerimde gazeteci olarak hem kendimin hem de meslektaşlarımın üretimlerinden yararlanma fırsatı buldum. Gazeteci kimliğim, birçok yazara nasip olmayan, perde arkalarını, yazılmayan-yazılamayanları görme, duyma, sorma, gözlemlene olanağını bana verdi. Dönemin sorumluları Özal ve Demirel dahil olmak üzere birçok etkili-yetkili ile yüz yüze görüşme fırsatı, yine gazeteci kimliğimin yazar kimliğime yaptığı önemli katkılar oldu. 1980'li yılların altı dönemlerini esas alan başka kitap çalışmalarım da vardığım sonuçları, gazetecilik uğraşım sırasında hep test etme, gözden geçirme ve yeniden sorgulama olanağım oldu. Elinizdeki bu kitap, 1980'lerin çeşitli dönemlerinde yazdıklarımın sürekli sınanması ve yeniden üretilmesi ile ortaya çıktı.

Gerçek Yayınevi'nin "100 Soruda" dizisi, benim kuşağımın dünyayı anlama ve dönüştürme çabasında vazgeçilmez bir koleksiyondur. Uzun yıllar ışıktan yararlandığım bu kaynağa bugün mütevazı bir katkıda bulunma fırsatının çıkması benim için büyük mutluluk. Bu fırsatı bana sunan Fethi Naci'ye şükranlarımı ifade ediyorum. Aile üyelerinden belirli özve-riler istemeden kitap yazılmıyor. Eşim Ülkü'ye ve oğlum Nehir'e, her zaman olduğu gibi, bu kez de gösterdikleri sabır ve dayanışmadan dolayı teşekkür ediyorum.

Bu kitabı, beni ve on kardeşimi güçlüklerle büyütüp yetiştiren sevgili annem Fatma Sönmez'e ithaf ediyorum.

Ocak 1992

Mustafa Sönmez

GİRİŞ

Soru 1: 1980'li yılların Türkiye toplumu açısından önemi nedir?

1980'ler, Türkiye toplumu için önceki dönemlerden bir kopuşu ifade etmektedir. Bu, sadece ekonomik düzeyde değil, siyasi ve sosyal düzeylerde de böyledir. Türkiye kapitalizminin sermaye birikimi süreci 1980 sonrasında farklı bir nehir yatağında akmaya başladı. Bu yeni kanal, yatak arayışı, 1980 öncesi modelin, birikim tarzının tıkanması, veri koşullar altında kendini yeniden üretememesi sonucu kendisini dayattı.

1980 öncesinde dünya ekonomisine "ithal ikameci birikim tarzı" ile eklemlenmiş bulunan Türkiye kapitalizmi, bu tarzın artık işlememesi sonucu "dışa açılma" diye tanımlanan bir birikim tarzına doğru evrilmeye başladı.

1930'lardaki "devletçilik" döneminin ithal ikameci sanayileşmesini, özgü niteliklerinden dolayı, bir yana bırakırsak, ithal ikameci tarzın 1950'lerde uç verdiğini ve 1960'lı yıllarda olgunlaştığını, 1970'li yılların ikinci yarısında da tıkanmış söyleyebiliriz. Bu birikim modelinin ana karakteristiği iç pazara dönük oluşu, sabit döviz kuru, sabit faiz ve devlet kontrolüne dayalı bir fiyat sistemine dayanmasıydı. Batı demokrasilerine şeklen benzeyen ancak öz itibarıyla onlardan çok geride bir parlamenter düzen eşliğinde 30 yıla yakın uygulanan ithal ikameci model, bölüşüm ilişkilerinde de "herkese mavi boncuk dağıtan" popülist bir öze sahipti.

Uluslararası kapitalizmin, özellikle ABD'nin, II. Dünya Savaşı sonrası karşı karşıya bulunduğu dolar ve mal fazlasına pazar bulma arayışıyla çakışan az gelişmiş ülkelerin "sanayileşme" niyetleri, birçok yerde olduğu gibi Türkiye'de de ithal ikameci sanayileşmeyi gündeme getirdi. Dolayısıyla, 1980'li yıllara ebelik yapan 1950-1980 döneminin birikim tarzı,

uluslararası sermayenin yerli sermaye ile bütünleşerek icra ettiği kapitalizmden başka bir şey değildi. Başka bir ifadeyle, 1980'e gelindiğinde tıkanan, salt Türk sermayedarların "artık üretme ve ona el koyma" kanalları değildi: Tıkanma, aynı zamanda uluslararası sermaye için de söz konusuydu. Yeniden üretim ölçeğini dünya çapında gerçekleştiren uluslararası sermaye, Türkiye kolunda tıkanmalar yaşıyor ve bundan doğallıkla rahatsız da oluyordu. Dolayısıyla 1980'lerdeki "kabuk değişimi" salt Türk sermayedarların taleplerini değil, uluslararası sermayenin tercihini de kucaklıyor; tıkanan birikim tarzının yerine yenisini geçirme istek ve talepleri onlardan da geliyordu. Hatta, "istikrar ve uyum politikaları"nı içeren "reçeteler", öncelikle, uluslararası sermayenin kontrolündeki Dünya Bankası, IMF gibi kuruluşlardan geliyordu.

1980 öncesi dönemden köklü kopuş için ilk adımlar, 24 Ocak 1980 tarihinde atıldı. Türkiye ekonomik ve sosyal tarihine bu isimle geçen kararlar dizisi, faiz oranlarından döviz fiyatlarına, KIT fiyatlarından ithalata kadar birçok alanı kapsıyor ve dışa açılma modelinin temelini atıyordu. "İstikrar ve uyum politikaları", faktör ve mal piyasalarında serbestliğe doğru adımlar atarken, üretimde maliyet kalemi oluşturan ücretlerin ve taban fiyatlarının kısıtlanmasını, anti-sendikal önlemleri içeriyordu. Ayrıca, kamu harcamalarında kısıntı zorunluluğu, memur maaşlarını törpülemeyi, kamu personeli sayısını azaltmayı, bütçede eğitim, sağlık, konut gibi sosyal harcamaları budamayı da öngörüüyordu. Sosyal devlet anlayışına ve o zamana kadar geçerli kılınmış popülist bölüşüm ilişkilerine taban tabana zıt olan bu yaklaşım, siyasi yapıda da bazı değişimleri gerekli kılıyordu.

ABD patentli 12 Eylül 1980 askeri darbesinin, 24 Ocak Kararları'nın ardından gerçekleşmesiyle başlayan politik süreç, 1980 kopuşunun en önemli adımıydı. 12 Eylül, tıkanan ithal ikameci birikim modelinin yerine geçirilmeye çalışılan "dışa açılmacı" birikim tarzının gereksindiği otoriter-baskıcı siyasi atmosferi sağlamakla kalmayacak, bu siyasi yapıyı kurumsallaştırıp kalıcılaştırmayı hedefleyecekti. Böylece 12 Eylül için hedef, sadece "aşırı" diye nitelediği emekten yana güçlerle sınırlı kalmayacak, belli ölçülerde merkezi sağ ve merkezi solu da kapsayacaktı. 12 Eylül'ün generallerince hazırlanan ve baskıcı niteliği ağır basan 1982 Anayasa'sı; onun ışığında çıkarılan yasalar, yeni birikim modelinin hukuki çatısını oluşturacaktı.

1980'li yıllara damgasını vuran portre, kuşkusuz Turgut Özal'dır. 24 Ocak Kararları'nı alan Demirel Hükümetinde Başbakan Müsteşarı olarak görev yapan Özal, 12 Eylül Hükümetinin Başbakan Yardımcısı olarak "istikrar ve uyum programı"nı uygulamaya ve eksiklerini tamamlamaya de-

vam etmiş, 1983'te "demokrasiye geçiş"le birlikte kurduğu ve ilk kez iktidar yaptığı Anavatan Partisi'nin başkanı olarak, 1989'dan sonra da Cumhurbaşkanı olarak, 1980'li yıllardaki dönüşüme imzasını atmıştır. Bu nedenle 1980'li yılları "Özal ekonomisi" şeklinde ifade etmek yaygın kabul görmüştür.

Turgut Özal, 1983 seçimlerinde partisi ANAP ile iktidara geldiğinde, 12 Eylül hukukuna pek dokunmamış, tersine, onun sağladığı antide-mokratik zırhı kullanarak "dışa açılmacı" birikim modelinin unsurlarını tamamlamış, revizyonlara gitmiştir.

1980-1990 arasını kapsayan yıllarda izlenen programlar arasında genelinde bir devamlılık vardır. Bununla birlikte, özellikle parlamenter düzene geçiş sonrası, ekonomik programlarda farklılaşma, hedeflerin oldukça uzağına düşme ve "24 Ocak karşıtı" sosyal sınıfların muhalefetiyle, modelin öngördüğü anti-sosyal düzenden demokratik düzene geçmeye mecbur kalma gibi olgular dikkat çekmiştir.

1980'li yılları, ekonomi politikaları açısından taşıdıkları özellikler ve kırılma noktalarına göre, alt dönemlere ayırmak gerekirse, genel hatlarıyla şöyle bir dönemlendirme yapılabilir:

- 24 Ocak 1980 - 12 Eylül 1980: İstikrar politikalarına giriş yapılan, ancak sosyal muhalefetle çatışınca eksik kalan Demirel dönemi;

- 12 Eylül 1980 - 1983: Sıkı para politikası eşliğinde "kabuk değiştirme" önlemlerinin hedefine en çok ulaştığı 12 Eylül dönemi;

- 1984-1987: ANAP'ın enerji, haberleşme, otoyol, kent altyapısı gibi kamu altyapı yatırımlarına ağırlık verdiği genişleme dönemi;

- 1988 - 1989: Isınan ekonomiyi soğutma, daraltma dönemi;

- 1990: Son 20 yılın en yüksek büyüme hızına ulaşıldığı yıl.

1980'li yılların politika modellerinin bu alt dönemlerde nasıl uygulandığına ve ne gibi sonuçlar alındığına geçmeden önce, 1980 öncesi dönemin ithal ikameci birikim tarzına ilişkin soruları yanıtlamak uygun olacaktır.

İTHAL İKAMECI MODEL VE SORUNLARI

Soru 2: 1950 sonrası uygulanan ithal ikameci sanayileşmenin ana özellikleri nelerdi?

Döviz rezervlerinin erimesiyle birlikte 1950'lerde kendiliğinden başlayan ve plan uygulamasına geçişle de "planlı" biçimde sürdürülen ithal ikameci sanayileşmenin ana özelliği, başlangıçta dayanıklı-dayanıksız tüketim mallarında yoğunlaşmasıydı. Bu malların üretimi için gerekli olan hammadde ve sermaye malları, ağırlıkla yurt dışından getirilmek zorundaydı.

Özel sektörün yoğunlaştığı alan dayanıklı-dayanıksız tüketim mallarını üretimi iken KİT'ler, zamanla, bu sanayilere girdi üreten ara malların üretimiyle görevlendirilmişlerdi. Örneğin otomobil üretmek özel sektörün işiydi ama ona yassı çelik üretmek KİT'in göreviydi.

Üretimde dışa bağımlılık oranının pek azaltılamaması, ithal ikameci sanayileşmede sık sorunlarla karşılaşılması sonucunu doğurmuştu. Bu sorunların başlıcası, "döviz yokluğu" idi.

İthal ikameci yaklaşım, iç pazarı hedef alan bir birikim tarzı demek. Hedef iç pazar olunca, döviz kazandıracak dış pazarlar, dolayısıyla döviz girişi de ihmal edilmişti. Ne var ki, üretimin sürmesi için de girdi ve sermaye malları alımında dövize ihtiyaç vardı. Döviz kazanamayan ekonominin, döviz yutan sanayinin gereksinmelerine yanıt verememesi, sık sık "döviz yokluğu" bunalımını yaratacak, dış borçlanmalarla krizler atlatılmaya çalışılacaktı. Önemli ekonomik ve politik tavizler karşılığı dış borç sağlanabildiği sürece ekonomi kendisini yeniden üretebilecek, yeterince borç sağlanamadığı sürece de işletme kapasite kullanım oranları düşecek, yatırımlar yarıda kalacak; bu durum da maliyet ve fiyatları artırdığı gibi

işsizlik sorununu tırmandıracaktı.

İthal ikameci politikaların, “rastgele” özelliklerinden biri, kurulu sanayiye gelişigüzel ve hedefsiz korumalar sağlamasıydı. Hangi sanayinin ne sürede, ne kadar korunacağı ve bu korumanın ne zaman azaltılarak sanayiye kendi ayakları üzerinde durma, dış pazarlara çıkma sorumluluğu verileceği bilinmezdi. Bir başka deyişle, “bebek sanayi”nin ne zaman bebeklikten çıkıp büyüyeceği belirsizdi. Bu da ortaya “şımarık bir kapitalizm”in çıkmasında etkili olmuştu. Miktar kısıtlamaları, gümrük ve benzeri vergiler, kotalar, yasaklar biçiminde uygulanan korumacı dış ticaret politikası, yurt içinde kurulmuş sanayilere önemli avantajlar sağladı. Mamul mal ithalatına yüksek gümrükler konurken aynı malı üretmek için gerekli olan girdilerin daha düşük oranlarda vergilendirilmesi “koruma”yı artırdı. “Etkin koruma” olarak adlandırılan ve koruma duvarının arkasındaki firmaların daha yüksek kâr sağlamalarına olanak tanıyan bu politika, yatırımların ara malı üretimi yerine mamul mal üretiminde yoğunlaşmasının da nedenlerinden biridir. Ayrıca, bu tarzda oluşan ithal ikameci sanayileşmede verimlilik, etkinlik, teknolojik gelişmenin izlenmesi gibi maliyeti düşürücü, dolayısıyla rekabeti artırıcı olgular, sanayicilerce kulak arkası edilebilmiştir. “Nasılsa ithalat kısıtlamalarıyla dış rekabet tehdidi yoktur ve ne üretsen, kaç üretsen ve satsan, alıcısı içeride hazır, ” mantığı egemen olmuştur.

Soru 3: İthal ikameci modelde döviz kuru politikası nasıldı ve bu politikanın modelin tıkanmasında rolü neydi?

İthal ikameci politikalar “sabit döviz kuru” ya da aşırı değerlenmiş döviz kuru eşliğinde uygulanagelmıştır. 1946’ya kadar 131 kuruş olan 1 ABD doları, 1946 devalüasyonu ile 2.80 TL olmuş, ikinci önemli devalüasyon 1958’de 1 ABD doları = 9 TL olacak şekilde yapılmıştır. Bunu üçüncü önemli devalüasyon olan Ağustos 1970 kararı izlemiş ve doların değeri 14.98 TL olarak belirlenmiştir (Tablo 1). 1978 Martında dolar kuru 25 TL, 1979 Haziranında da 35 TL yapılmıştır. Görüldüğü gibi, onyıllar boyunca döviz kuru sabit tutulmuş ya da aşırı değerli kılınmıştır. Bunun dış ticaret üzerindeki etkisi, ihracatı itici, ithalatı ise çekici kılması oldu. İtici etki birçok biçimde ortaya çıktı. Temel etken ihracattan TL cinsinden sağlanan gelirle ilgilidir. Sanayici, aynı ihracat hacmine karşılık, piyasada arz ve talebe göre belirlenmiş kur anlamına gelen “denge kuru”nda elde edebileceği toplam paraya oranla, sabit kurda daha düşük bir gelir sağla-

Tablo: 1

1970'LERİN EKONOMİK GÖSTERGELERİ

Yıllar	Enflasyon (Toptan F. % Artış)	Döviz Kuru TL / \$	İhracat (Milyon \$)	İthalat (Milyon \$)	Cari İşlem Açığı (Milyon \$)	GSMH Büyümesi (%) 1968 Fiy.	Dış Borç (Milyon \$)	İç Borç (Milyar TL)
1970	6.5	11.34	588	948	-171	5.8	2.297	24.9
1971	15.8	14.98	677	1.170	-109	10.2	2.467	29.5
1972	18.0	14.00	885	1.563	-8	7.4	2.567	33.0
1973	20.5	14.00	1.317	2.086	484	5.4	2.914	38.5
1974	29.8	13.74	1.532	3.778	-718	7.4	3.150	43.0
1975	10.2	14.31	1.401	4.739	-1648	8.0	3.250	66.0
1976	15.6	15.86	1.960	5.129	-2029	7.9	4.037	97.0
1977	24.1	17.83	1.753	5.796	-3140	3.9	4.609	134.0
1978	52.6	24.07	2.288	4.599	-1265	2.9	6.291	179.0
1979	64.0	37.55	2.261	5.069	-1413	-0.4	14.234	415.0

Kaynak: DPT.

yacağının bilincinde olduğundan ihracata yönelmedi. Tersine, sabit kur sürdükçe, girdileri ithal ederek içeride üretip içeride satmak ihracattan her zaman daha kârlı/olageldi.

Sabit kur politikasının ihracatı olumsuz yönde etkileyen bir yönü de korumayla ilgili. Yüksek kur ithalatı özendirdiği sürece dış ticaret açığının büyümesine, dolayısıyla da ithalatın çeşitli yollarla kontrol altına alınmasına neden oldu. Bu durumda, sanayicinin kullandığı yerli ve yabancı girdilerin maliyeti, koruma etkisi nedeniyle uluslararası maliyetlerin çok üstüne çıktı. Bu maliyetlerin belirlediği fiyatlarla ve kaliteyle uluslararası pazarlarda boy göstermek de pek mümkün olamadı.

Sabit kur politikasının dış kredi temini ve yabancı sermaye girişinde de çeşitli negatif etkileri oldu. Türkiye'ye ticari amaçla kredi açacak kurumlar, Türkiye'nin borcunu ve faizini geri ödeyip ödeyemeyeceği sorusunun üzerinde durdular ve, iç pazarı esas almış bir ekonomide, ödemede sorun olacağı görüşüne vardılar. Bu nedenle de ticari kredi musluklarının açılmasında çekingen davrandılar; ta ki Türkiye kapitalizmi başta döviz kuru olmak üzere çeşitli teşviklerin itmesiyle dışa mal satıp döviz girdisi sağlayıncaya kadar. Bu dönüşümden sonra, geri ödeme yeteneğine kavuştuğu gerçekliğiyle, ticari bankaların kredi muslukları da Türkiye kapitalizmi için açık tutuldu.

Sabit kur ya da yüksek kur politikası, yabancı sermaye girişi ve değer transferi olgusunu da etkiledi. Kurun aşırı değerli tutulmaya başladığı yıllardan itibaren, yabancı sermaye girişi de beklenen boyutlarda gerçekleşmedi. Çünkü bu durumda, yabancı şirketin yatırımının TL açısından değeri, yıllar geçmesine karşın, gerçek değerinden daha az görüldü. Yabancı sermayenin, döviz kurunun daha istikrarlı olduğu ülkelerde yoğunlaşmasının bir nedeni de budur. Sabit kur politikasının uygulandığı Türkiye'de ise yatırım yapan şirket, ya getirdiği sermayeyi "nakdi" olmak yerine "aynı" biçimde transfer ederek; ya da çok az sermayeyle yatırımı başlatıp ağırlıkla iç kredi kullanma yolunu seçerek yüksek kurun yarattığı olumsuzluğu aşma yoluna gitti. Nitekim, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nun çıktığı 1954 tarihinden 1980'e kadar Türkiye'ye gelmek için izin alan sermaye tutarı 228 milyon dolar oldu. Ancak bu sınırlı miktarın da sadece 97 milyon doları "gerçek giriş" yaptı.

Soru 4: İthal ikameci büyüme ile yüksek enflasyon darboğazına nasıl girildi?

1980'lere değin uygulanan ithal ikameci büyüme modelinin girdiği darboğazlardan biri "döviz bunalımı" iken bir diğeri "yüksek enflasyon" oldu. Enflasyonun özellikle 1970'lerin ikinci yarısında büyük artışlar gösterdiği gözlemlendi. 1968'den 1973'e yüzde 100 artış gösteren enflasyon, 1973'den 1980'e yüzde 1075 oranında büyük bir patlama yaşadı. Özellikle krizin derinleştiği 1979'daki yüzde 64'lük ve 1980'deki yüzde 107'lik fiyat artışları, Cumhuriyet tarihinin en büyük enflasyon oranlarıydı (Tablo1).

Yüksek ithal ikameci sanayileşmenin dışa bağımlılığı beraberinde yüksek enflasyonu da doğurmuştur. İthal ikameci modelde dışa bağımlılığın da "ithal ikamesinin ikinci aşaması"nda arttığı gözlemlenmiştir.

İthal ikameci birikim süreci, çizgisel bir rota izlememektedir; kendi içinde bağlantıları bulunan evreler, bu stratejinin uygulanışında belirginleşmektedir. İthal ikamesi, "kolay devre" ya da "birinci aşama" ile başlamaktadır: Bu devrenin özellikleri, nihai ürünün ithalinin tamamıyla yasaklanması, üretimin girdilerinin ithale dayanması ve üreticilere bu ithalatta kolaylıklar sağlanmasıdır. "Kolay aşama"da, üretim ağırlıkla dayanıksız tüketim mallarına dönüktür; temel girdiler dışarıdan alınmaktadır; hükümetler, döviz kurunu sabit tutarak sanayiye destek olmaktadır; ayrıca gümrük duvarlarıyla ürün ithali güçleştirilmekte, sanayici korumaya alınmaktadır.

1950'lerde "kendiliğinden", 1960'lardan itibaren de "planlı" olarak sürdürülen ithal ikameciliğin özellikle ilk iki plan dönemini kapsayan 1963-1972 arası, "kolay aşama"yı oluşturmuştur. Üçüncü planla birlikte ise ithal ikameciliğin "kolay devre"sinden "zor devre"sine geçiş çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Niyet düzeyinde de olsa, Devlet Planlama Teşkilatı, Üçüncü Plan'dan itibaren ithal ikameciliğin ikinci aşamasına geçilmesine, ara ve yatırım malları ikameciliğine yönelinmesine ve bu alanlar ile ihracata yönelme arasında köprüler kurulmasına özen göstermiştir. Ancak, sermayedarları "kolay devre"den "zor devre"ye geçirmek pek mümkün olmamıştır. Her şeyden önce, kolay devrenin iç pazara dönük faaliyetlerinden yüksek kârlar sağlamaya almış sanayiciler, yeni ve riskli ara ve yatırım malı sanayilerine yönelişe direnç göstermişlerdir. Bu durumda ikinci aşamanın öncüleri KİT'ler olmuş ve bu kuruluşlar, birçok ara ve yatırım malları sanayiinde yatırımla görevlendirilmişlerdir.

Türkiye'de ödemeler dengesi sorununun arttığı ve zor devreye geçişin söz konusu olduğu 1970'lerin başında, dünya kapitalist sisteminde kriz

koşulları hakim olmaya başlamıştır. Bu durum, ithal ikameci birikim tarzını "zor devreye" geçişle sürdürme şartlarını iyice çıkmaza sokmuştur. Dünya kapitalist sistemindeki kriz, Türkiye'nin dış borçlanma şartlarını olumsuz yönde etkilerken yabancı sermaye girişlerini de aksatmıştır. Daha da önemlisi ekonominin, dışa bağımlılığın yükselmesinden dolayı, dış şoklara karşı duyarlılığı daha çok artmış; yüksek enflasyonda dış krizin etkisi de büyük olmuştur.

İthal ikamesinin ikinci aşaması, yüksek teknoloji gerektiren dayanıklı tüketim malları, ara ve sermaye malları üretimine geçişi kapsamaktadır ve başlangıçta dışa bağımlılığı yüksektir. İşte Türkiye bu sanayilere ağırlıkla yöneldiğinde, dünya kapitalizminin fiyat şoklarına da uğramıştır. Ertelemeli olsa da 1974 petrol krizinin enflasyonist baskısı, 1970 sonlarında yaşanan yüksek oranlı enflasyonda ve birikim sürecinin tıkanmasında etkili olmuştur.

Yine ithal ikameci modelde, sanayicilere sağlanan korumalar sonucu, tekelleri-oligopolcü bir piyasa yapısı ortaya çıkmıştır. Tekelci yapı enflasyonist baskı da yaratmaktadır. Çünkü tekelleri firmalar, girdi fiyatlarındaki herhangi bir artışı, nihai ürün fiyatlarına yansıtma olanağına sahip olabilmektedirler.

1980 öncesinin ithal ikameci modelinin enflasyona yol açan ilişkilerinden biri de KİT'lerle ilgilidir. Bu birikim tarzı çerçevesinde KİT'lere, düşük fiyatlardan özel kesime girdi sağlama görevi verilmiştir. "Temel mal ve hizmet" diye adlandırılan elektrik, taşkömürü, linyit, fuel oil, benzin, motorin, gübre, PVC, çimento, şeker, gazete kâğıdı, demir-çelik ürünleri, bakır konsantre, PTT, havayolları, demiryolları, denizyolları ulaşımı ve taşımacılığı gibi mal ve hizmetlerin fiyatları, KİT'lerin yönetimlerinde değil, genellikle Bakanlar Kurulu tarafından belirlenmiş ve çoğunlukla maliyetinin altında belirlenen bu fiyatlar nedeniyle KİT'lerin finansman açığı büyümüştür. Bu durum, 1970'lerdeki yüksek boyutlu bütçe açıklarının oluşmasına, dolayısıyla bu açığı kapatmak için karşılıksız para basılmasına ve yüksek enflasyona yol açmıştır.

Soru 5: İthal ikameci dönemin bölüşüm ilişkileri nasıldı? Görece yüksek ücret ve yüksek taban fiyatının işlevi neydi?

İthal ikameci birikim tarzının bölüşüm ilişkileri popülist nitelikteydi. Popülist politika, geniş kesimlerin oy mekanizması aracılığıyla politika arenasında rol almasına olanak tanıyan çok partili parlamenter düzenin bir

sonucudur. Büyük sanayici, tüccar ve büyük toprak sahiplerinden oluşan egemen sınıflar blokunun uzun vadeli çıkarları ile geniş halk kesimlerinin kısa dönemli çıkarları arasında belli dengelerin olması da popülist bölüşüm politikalarının izlenmesine olanak tanımıştır.

İthal ikameci büyüme modeli, iç pazarın genişliği ve dinamizmine bağlıydı. Bu modelde işçi ücretleri ve tarımdaki küçük üreticinin gelirleri, sanayici için bir maliyet unsuru olduğu kadar bir "talep" unsuruydu. Sanayinin ürettiklerini alıp tüketecek ölçüde kazanan bir ücretli ve köylü kesimi, ithal ikameci modelin bir önkoşuluydu. Bunun devamı olarak, grev hakkını da içeren bir toplu pazarlık hakkı, bu dönemde işçi ücretlerinin belirli bir düzeye ulaşmasına olanak tanımıştır. Ayrıca KİT'lerde uygulanan aşırı istihdam, görece yüksek ücret politikaları da emek piyasasının tımnünü, dolayısıyla özel kesim ücretlerini de etkileyerek gelir dağılımı ibresinin ücretliler lehine seyretnmesine olanak sağlamıştır.

Popülist politikaların bir başka ayağı, çalışanlar için sosyal güvenlik sisteminin oluşturulması, dolayısıyla çalışanlara ücret dışı önemli güvencelerin verilmiş olmasıdır. Bu politikalar Türkiye'nin kırsal kesimleri için de benzer sonuçlara yol açmıştır. Desteklenen tarımsal ürün sayısı ve tarıma sağlanan çeşitli sübvansiyonlar hızla artmıştır. Özellikle seçim arifeleğinde açıklanan taban fiyatları, piyasada belirlenecek fiyatların oldukça üstünde seyretnmiştir.

Seçmen kitlesi işçi-memur ve küçük üretici için bu dönemde uygulanan ekonomik ve sosyal politikalarla sağlanan görece refah, sanayici, tüccar ve toprak sahipleri için başka biçimler almıştır. Fiyatlar üzerinde bir denetim uygulanmaması, döviz kuru ve faiz oranlarının düşük tutulması, KİT ürünleri ve hizmetlerinin maliyet altı fiyatlarla satılması, sanayici ve tüccarlara dağıtılan başlıca rantlardı. Tarımdan nerdeyse vergi almamak ve adaletsiz toprak dağılımına dokunmamak da tarımsal destekleme politikalarından zaten yararlanmakta olan büyük toprak sahiplerine sunulan nimetler arasındaydı.

Genelde herkesi memnun etmeyi hedefleyen bu model, 12 Mart 1971 askeri darbesi bir yana bırakılırsa, 1977'de uç veren bunalıma kadar sürdürüldü. 1977'den 1980'e kadar ise sendikali işçiler, sendikal örgütlenmeleri sayesinde gelirden paylarına düşeni korumayı başarırken bundan yoksun memurlar ve tarım kesimi 1977-1980 arasında hızla gelir kaybına uğradı.

İşçilerin 1963'ten itibaren grevli, toplu sözleşmeli haklara sahip olması, ücret gelirlerinin düzeyini de belirlemiştir. Sendikal hakların askıya alındığı 1971'i izleyen iki yıl dışında, reel ücretlerin düzenli olarak arttığı

görülmektedir. 1963-1976 arasında reel ücretler yüzde 75 artmıştır. Bunalım dönemi olan 1977-1979 döneminde ise, reel ücretler, imalat sanayii anketlerine göre 1976 temel alındığında 1977'de yüzde 20, 1978'de yüzde 0.4, 1979'da ise yüzde 5.6 artmıştır. İşçilerin sendikal haklarını etkin biçimde kullanmaları, yüksek enflasyon karşısında alım güçlerini savunmalarına olanak tanımıştır. Öyle ki, sanayi katma değeri içinde ücretlerin payı artışını korumuştur. Ücretlerin sanayi katma değeri içindeki payı 1977'de yüzde 37 iken 1979'da yüzde 38.7'ye çıkmıştır. Bu durum, 12 Eylül askeri darbesiyle birlikte sendikal hakların neden hedef alındığını da açıklamaktadır.

İthal ikameci politikaların bölüşüm boyutunun tarım kesimine yansımaları ise şöyle olmuştur: İç talebin en önemli öğelerinden olan tarımsal kesimin gelir pastasından aldığı pay, bunalım yılı olan 1977'ye kadar arttı. Ancak 1977-1979 tarım kesimi için artık yoksullaşmanın başladığı yıllardır. 1960-1961 temel alındığında iç ticaret hadleri tarım lehine seyreterek 1976'ya kadar yüzde 17 arttı. Ürün bazına inildiğinde bu sayının buğday üreticileri için yüzde 13'ü, pamuk üreticileri için yüzde 27'yi, tütün üreticileri için ise yüzde 90'ı bulduğu görülmektedir.

1977-1979 bunalımının tarıma darbesi ağır olmuştur. Etkin bir örgütlenmeden yoksun olan tarım kesimi, belirlenen taban fiyatlarının yüksek enflasyon karşısında aciz kalmasına pek karşı koyamamıştır. 1976'dan 1979'a iç ticaret hadlerinin yüzde 35-40'a varan gerilemeler göstermesi, köylülüğün uğradığı yoksullaşmanın boyutlarına işaret etmektedir.

1970'lerde alım gücü gerileyen bir kesim de sendikal haklardan yoksun memurlar olmuştur. Bu kesimin 1972'den itibaren bozulmaya başlayan gelir durumu, kriz yılları ve 1980'ler boyunca hep sürmüştür.

Soru 6: İthal ikameci uygulamalarla uluslararası sermayenin ilişkisi nedir?

1950 sonrası uygulanan ithal ikameci birikim modeli, başından beri uluslararası sermayenin "oluru ve onayı" çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bir anlamda, yabancı sermaye, yerli sermaye ile birlikte, Türkiye'deki birikim sürecini ithal ikameci tarzda kurmuş ve sürdürmüş, bu model tıkanmaya kadar da ithal ikameciliğin savunucusu olmuştur. Ancak, modelin artık işlemez hale gelmesi ve dünya ekonomik dengelerinin değişmesi ile yabancı sermaye sözcüleri —yerli ortaklarıyla birlikte— ithal ikamecili-

ğın yerine "ihracata dönük" birikim modeline geçilmesi gerektiğini savunmaya başlamışlardır.

Türkiye'de 1950 sonrası ithal ikameci sanayileşmeye geçiş, 1953 sonrasında karşılaşılan ödemeler dengesi sorununun dayatması ile başlamıştır. Ama aynı zamanda iç pazara dönük, tüketim mallarına yönelmiş, özel sektör ağırlıklı bir sanayiye geçiş, uluslararası sermayenin de yeni yönelimlerine denk düşmüştür. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında egemeni ABD, karşı karşıya bulunduğu mal ve dolar fazlasını değerlendirmek için bu tür yönelimleri teşvik etmiştir. Savaşın hemen sonrasında, Türkiye benzeri ülkeler için hazırlanan "kalkınma raporları"nda, tüketim malları üretimine ağırlık veren, iç pazara dönük bir sanayinin yabancı sermaye eşliğinde ülke özel sermayesi ile kurulması önerilmiştir.

Türkiye'de ithal ikameci bir sanayinin kurulmasını önceleyen belli başlı kilometre taşlarından ikisi, sanayiye kredi verecek bir kalkınma bankasının kurulması ve yabancı sermayenin girişini özendirecek bir yasanın ivedilikle çıkarılmasıydı.

1954'de kurulan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB), yerli-yabancı sermayenin ortaklığında kurulacak özel sanayilere düşük faizli krediler sağlamayı ve onlara yol göstermeyi ana amaç edinmiştir. TSKB'nin ana sözleşmesini yazan Dünya Bankası uzmanı Harold Johnson, TSKB'nin amacını şöyle ifade etmiştir: "Banka yeni özel sanayi işletmelerini desteklemek, genişletmek ve kurmak, yerli Türk özel sermayesi ile yabancı sermayenin ülkede kurulan sanayiye katılmasına yardımcı olmak, bunun tüm biçimlerinde mülkiyetin geliştirilmesini kolaylaştırmak amacını gütmektedir."

Kuruluşunda TSKB'nin sermayesi 12.5 milyon lira olarak belirlenmişti. Bankanın çıkaracağı 12.5 milyon liralık tahvil Merkez Bankası'na satın alınacak, Dünya Bankası da ilk elde 9 milyon dolar kredi verecekti. Bankanın ortakları 19 yerli ve yabancı banka, 7 Türk işadama, 3 Türk şirketi ve İstanbul Ticaret Odası ile İstanbul Sanayi Odası'ndan oluşuyordu. Koç, Sabancı, Eczacıbaşı gibi bugünün önde gelen sermaye grupları bankanın kurucu ortaklarıydı. TSKB'nin kaynakları, ağırlıklı Dünya Bankası ve Marshall Planı Karşılıklı Fonu'ndan sağlanacaktı. ABD eski Ticaret Bakanı Charles Coier, 1950'de, TSKB'nin kurulmasından, "Amerikan yatırımlarının ülke dışına yerleşmesine en iyi kolaylık örneği" olarak söz edecekti.

TSKB'nin kuruluşu ile aynı günlere rastlayan bir diğer önemli gelişme, Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası'nın çıkarılmasıydı. ABD'li uzman K. Rendall'ın hazırladığı bir raporun ışığında kaleme alınan 6224 Sayılı

Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, ticarlıktan sanayiciliğe ilk adımlarını atan Türk özel sermayesi ile yabancı yatırımların bütünleşmesine gerekli yasal ortamı sağlayacaktı.

Korumacı dış ticaret politikası ile birlikte yabancı sermayeyi teşvik edici yasaların art arda çıkarılması, korunan bir pazara yabancı sermayeli firmaların doluşmasını, birçok sektörde daha baştan tekelci bir yapı kurmaları sonucunu doğurmuştur. Daha önceleri mamul mallarını pazarlayan yerli tüccarlarla bütünleşerek mamul mal üretimine yurt içinde geçen çok-uluslu şirketlerin yavru firmaları, üretim için gerekli makine-teçhizat ve teknolojiyi ağırlıkla ana firmalarından ithal ettiler. Türkiye imalat sanayii-nin gelişimine yön veren çokuluslu tekeller, ağırlıkla dışa bağımlı ve iç pazarı denetleyen, iç kredi kaynaklarını zorlanmadan kullanan, tekelci kârlarla satış yapan bir yapı oluşturdular. Birçok sektörde yabancı şirket-lerin, piyasanın yer yer yüzde 80'ini kontrol ettikleri görüldü.

Özetle, 1950 sonrası ithal ikameci sanayileşmeye rengini verenin, yerel sermayedarlar kadar, uluslararası sermayedarlar olduğu söylenebilir. Uluslararası sermayenin genel yönelimleri etkileme gücünü artıran bir diğ-er araç da proje ve program kredileri olmuştur. Yapılacak yatırımın nite-liğini, bu yatırımda kullanılacak makine-teçhizatın cinsini, malın alınaca-ğı firmayı-ülkeyi belirleme hakkını kredi verene sağlayan bu krediler de, takip edilen büyüme modelini belirlemede etkili olmuşlardır. Bu kredile-rin de yine ağırlıklı Türkiye'de doğrudan yatırımı olan ABD, Fransa, Al-manya, İngiltere, İtalya gibi emperyalist ülkelerce, ya da onların kontrol ettikleri Dünya Bankası benzeri kuruluşlarca verildiği görülmüştür.

Soru 7: 1980'lerin "dışa açılma"cı birikim modelinin temel öğe-leri nelerdir?

Ekonominin dışa açılma yönünde yeniden yapılandırılması, 1980 öncesinin içe dönük yapısının öğelerini adım adım dönüştürme şeklinde gerçekleştirilmiştir. Aşırı korumacılık yerine ithalatın liberalleştirilmesi; aşırı değerli döviz kuru yerine günlük kur; negatif faiz yerine tasarrufları artırıcı pozitif faiz; korumacılıktan yararlanan irili-ufaklı çok sayıda firma yerine büyük ve merkezileşmiş firmalar eliyle sanayi ve ticaretin yürütül-mesi; fiyat denetimi yerine fiyat serbestisi; sanayide çeşitlenme yerine uluslararası işbölümünün dayattığı ucuz emek ve tarımsal sanayilerde yo-ğunlaşma, temel dönüşüm öğeleridir.

"Dışa açılma"cı birikim modelinin de nihai hedefi, ithal ikameci mo-

del gibi, kâr ve sermaye birikimidir. Fark, birikimin hangi ilişkiler içinde sürdürülebildiğidir. İç pazarı hedef alan tarz tıkandığı için, dışa dönük modele geçişle birikimdeki sorun aşılacak istenmiştir. Bu dönüşüm için uygulanan politika modeli, temelde şu temel öğelerden oluşmuştur:

(A) *Finans sektörünü serbestleştirme*: "Sıkı para politikası" olarak isimlendirilen deflasyonist, daraltıcı program öncelikle faize el atmıştır. Burada ilk ve temel adım faizlerin serbest bırakılması ve 1980'e kadar getirisi enflasyonun altında kalarak negatif duruma düşen faize, en az enflasyon oranında faiz vererek pozitif faiz noktasının yakalanması olmuştur. Mevduatlara verilen yüksek faiz tasarrufları artırırken, diğer taraftan kredi faizleri de fırlamış ve az özkaynak / çok yabancı kaynakla çalışan firmalar yüksek faizlerin altında kalınca iflaslar, el değiştirmeler, tekelleşme süreçleri hızlanmıştır.

Monetarist önlemlerin bir diğer aracı Merkez Bankası kredileri olmuş, özellikle kredi muslukları KİT'ler için kısılmış, bu kuruluşlar zamlar yoluyla açıklarını kapatmaya zorlanmışlardır.

Finans sektörüyle ilgili değişiklikler bir dizi yeni düzenlemeyi, kurumsallaşmayı ve finansal araçları devreye sokarken sektörün dünya finans piyasalarıyla entegrasyonu da hızlanmıştır. Merkez Bankası'na daha çok yetkiler tanınması, Sermaye Piyasası Kurulu'nun oluşturulması, yeni menkul değerlerin piyasaya sürülmesi, yeni bankaların kurulması, bankalar arasında rekabetin hızlanması ve uzmanlaşmalara gidilmesi, finans sektöründe liberalleşmeyle gelen yenilikler olmuştur. Bu politika demeti altında alınan önlemler hem iç talebi kısmayı ve ihraç edilir ürün fazlası yaratmayı, hem de iç tasarrufları artırarak cari işlemler açığını kapamayı, büyüyen dış borç servislerini karşılamayı hedeflemiştir.

Denilebilir ki, "istikrar ve uyum programı"nı uygulamada en çok ağırlık, parasal politikalara verilmiştir. Bu modele "monetarist" denilmesi de bu ağırlıktan kaynaklanmaktadır.

(B) *Dış Ticaret ve Kambiyo Rejiminde Serbestleşme*: Kotaların kaldırılması, gümrük vergilerinin indirilmesi sürecinin kademeli olarak işlemesiyle ithalatta liberalleşmeye gidilmiştir. İhracatta ise olağanüstü teşvikler sağlanarak büyük sıçramalar yapılmıştır. Böylece Türkiye'nin dünya dış ticareti içindeki göreceli önemi artmıştır. İhracatı çekici kılan teşviklerin başında sabit döviz kurundan günlük kur uygulamasına geçiş gelmiştir. Kambiyo rejiminin serbestleşmesi yönündeki mevzuat düzenlemeleriyle, kaynağı sorulmadan döviz tevdiat hesabı açılması, dövizde endeksli borçlanma araçlarının ihracı ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sağlanmıştır.

(C) *Anti-Sendikal Çalışma Düzeninin Tesisi*: “Dışa dönük” birikim modeli, faizi, döviz, mal fiyatlarını serbest bırakırken ücreti baskı altında tutma esasına dayanır. Dış pazarda rekabet edecek maliyette üretim için düşük ücret ve düşük tarım girdisi, bunun için de grevsiz, sorunsuz bir çalışma düzeni istenmiştir. Bu fırsat, 12 Eylül’le beraber sendikal hakların askıya alınmasıyla sağlanmıştır. 12 Eylül, 1982 Anayasa’sına grevleri yasaklayan, örgütlenmeyi güçleştiren maddeler koyarak da anti-sendikal düzeni kalıcılaştırma yoluna gitmiştir. Kamu harcamaları içinde sosyal nite-likte olanları azaltma, vergi politikalarıyla ücretli yüklerini artırma, emek karşıtı politikaların diğer araçları olmuştur.

(D) *Maliye Politikaları*: Özellikle 12 Eylül döneminde maliye politikaları, iç talebi kısımda önemli bir işlev görmüştür. Daraltılmış bütçeler, kısılmış kamu yatırımları, kredi musluklarından artık nasiplenemeyen KİT’ler, ücretliye ve küçük girişimciye kaydırılan vergi yükü, iç talebin daraltılmasında etkili önlemler olmuşlardır. Maliye politikaları, 1980’lerin ikinci yarısında kamu altyapı yatırımlarının hızlanmasıyla önem kazanmaya başlamış, bu yatırımların iç ve dış borçlarla finansmanı, kamu maliyesini ciddi bir krizle karşı karşıya bırakarak 1990’lı yılları da bu politikaların ipoteği altına sokmuştur.

İkinci Bölüm

1980'LERİN PARA POLİTİKALARI: YÜKSEK FAİZ VE SONUÇLARI

Soru 8: 1980'ler boyunca para politikalarına ağırlık verilmesinin nedeni neydi ve beklentiler nelerdi?

1980 başlarında Türkiye kapitalizminin karşı karşıya bulunduğu yüzde 107'lik enflasyon, negatif büyüme hızı ve yoğun ödemeler dengesi krizi sorunlarına çözüm aranırken, ekonominin dümeninin başındaki Özal ve ekibi, ağırlığı para politikalarına verdi. 1980'ler tüm dünyada "monetarist politikalar"ın gözde olduğu bir dönemdi. Reagan'dan Teatcher'e birçok lider, karşı karşıya bulunduğu sorunları çözmede para politikalarını, maliye politikalarına tercih ediyordu. Özellikle enflasyonun para politikası ile önlenmesini en hararetli biçimde savunan ekonomistler Chicago Üniversitesi'nde toplanmış bulunan Friedman, A. Schwartz, D.L. Meiselman gibi ekonomistlerdi. Bunlar, "Bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler" yaklaşımının babası sayılan Adam Smith gibi 19. yüzyıl iktisatçılarına çok benzeyen görüşleriyle, Özal ve ekibinin de ilham kaynağı oldular.

Monetaristler, para politikasının maliye politikasından daha etkin olduğunu ve enflasyonun da temelinde, devlet harcamalarının, özellikle de aşırı para arzı artışına neden olan kamu sektörü açıklarının yer aldığını savunmuşlardır.

1980 başında "24 Ocak Kararları" ile açılan istikrar önlemleri paketinde para politikası ağır basarken bu politika enflasyonla mücadelede etkin olmanın yanında, büyümeyi yeniden hızlandırma, hatta ödemeler dengesi sorununa da müdahale iddiasını taşıyordu. Parasal politikaların atıl tasarrufları yatırıma dönüştürerek, "tefeci piyasası" da denilen örgütlen-

memiş para piyasasını daraltacağı, ekonomik büyümeyi yeniden harekete geçireceği umuldu. "Tefeci piyasası"nın kaybolması, aşırı derecede yüksek olan faiz oranlarının da inmesini sağlayacak ve ekonomik büyümenin ihtiyacı olan kaynakları da artıracaktı.

Bu hedefin gerçekleşmesi için de yeterli sayıda şubesi olan ticari bankaların kurulmasını sağlamak, sermaye piyasasını geliştirmek, mali araçları çeşitlendirmek ve Merkez Bankası'nın yetki ve kontrol gücünü artırmak yollarına gitmek hedeflendi. Bu yollarla artması beklenen gönüllü tasarrufların yatırımları da artırması umuldu.

Parasal politikaların, ödemeler dengesi krizine de müdahalede ideal bir araç olduğu varsayılmıştır. Bu yaklaşıma göre, para arzı yurt içi kredilerindeki genişleme ile döviz rezervlerindeki değişimin toplamından oluşmaktadır. Para piyasasındaki talep ve arz arasındaki bir dengesizlik, ödemeler dengesine de yansımaktadır. Yine bu yaklaşıma göre, yurt içi faizler, dışardaki faizlerin birkaç puan üzerine çıkarsa, dış kaynak girişi artar. Bu da ödemeler dengesini olumlu biçimde etkiler. Dış sermaye girişini kamçılayan bu politika, özellikle 1989 ve 1990'da yoğun bir biçimde uygulanmış, döviz kuru sabite yakın bir noktada tutularak yurt içindeki faizlerin, yurt dışındaki faizlerin birkaç puan üstünde seyretmesiyle, adına "sıcak para" denilen kaynak akımı, ödemeler dengesini olumlu yönde etkilemişti.

Öte yandan para arzı kısıldığı zaman efektif talep düşer. Bu, ithalatın da azalması, dolayısıyla dış açığın kapanması demektir. Kısacası, ödemeler dengesini sağlamak için uygulanacak para politikasının hedefleri arasında ithalat-ihracat dengesi ile sermaye giriş-çıkış dengesi yer almaktadır.

Soru 9: 1980'li yıllar boyunca para arzı nasıl bir gelişme gösterdi?

Enflasyonu dizginlemeyi, ekonomik büyümeyi hızlandırmayı ve ödemeler dengesi krizine çözüm bulmayı parasal politikalar aracılığıyla yapabileceklerine inanan Özal ve ekibinin 1980'li yıllar boyunca parayı tam da kontrol edemedikleri, para arzındaki kontrolün özellikle ANAP iktidarları döneminde hızla azaldığı görüldü. Bir başka ifadeyle, 12 Eylül askeri diktatörlüğü sırasında dar bütçeler sayesinde azaltılan para arzı, ANAP dönemindeki kamu altyapı yatırımlarının hızlandırılması ile ortaya çıkan bütçe açıkları sonucu arttı. Bu, aynı zamanda, enflasyonun da hızla artışı anlamına geldi.

Para arzındaki artışla enflasyon artışı arasındaki ilişki, 1980'ler boyunca da gözlemlendi. Para arzının dizginlendiği 1981-1983 arasında fiyat artışları önemli düşüşler gösterirken para arzının hızlandığı yıllarda enflasyon da tırmandı.

Para arzını artıran faktörler, krizin uç verdiği 1970'lerin ortasından bu yana incelendiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

1970'lerin ikinci yarısında olumsuz dış şokların daha da kötüleşmesi ve ciddi bir parasal kontrol olmaması sonucu, yaklaşan felaketi frenleyici olumlu adımlar atılamadı. Başta petrol olmak üzere ithal mallardaki fiyat artışları piyasaya belli bir süre yansıtılmadı ve ortaya çıkan KİT açığını ise bütçeden, hatta Merkez Bankası kaynaklarından karşılamak yoluna gidildi. Aynı yıllarda kamu yatırımlarının ve kamu sektörünün açığının artması sonucu Merkez Bankası kaynaklarına başvurmak kaçınılmazlaştı. 1976-1979 arasında Merkez Bankası kredileri yılda ortalama yüzde 56 kadar arttı. Bu artıştaki birinci etken KİT'lere, özellikle Toprak Mahsulleri Ofisi'ne açılan krediler ile ilgiliydi. TMO'nun kendi mali kaynakları yerine Merkez Bankası kredilerini kullanması, para arzını hızla artırdı. KİT'lerin büyük sermayenin bir tür arpalığı olmasından, maliyet altı fiyatlarla satışa zorlanmasından kaynaklanan zararları, yine Merkez Bankası'na yük oldu. Öte yandan Milliyetçi Cephe Hükümetleri döneminde, kadrolaşmanın yol açtığı aşırı istihdam ve özellikle MSP'nin "ağır sanayi hamlesi" adı altında politik motivasyonlu savurgan yatırımları sonucu, KİT'lerin sebep olduğu para arzı artışı hızlandı. Bütün bunların yanı sıra Hazine de kısa vadeli avanslar ile Merkez Bankası'nın doğrudan kredilerine aşırı biçimde yüklenince 1980'e doğru para arzı büyüdü. Bu durum, enflasyonun da tırmanarak 1980'de, Cumhuriyet tarihinin en yüksek oranına, yüzde 107'ye çıkmasına neden oldu (Tablo 2).

1980'li yılların "12 Eylül devri", paraya sıkı bir disiplinin getirildiği ve para arzının daraltılmış bütçelerle yavaşlatıldığı bir dönem oldu. Kamu yatırımlarının askıya alındığı, memur maaşlarının enflasyon karşısında düşük kaldığı, eğitim, sağlık gibi sosyal harcamaların azaldığı 12 Eylül döneminde, KİT'lere Merkez Bankası muslukları kısılrken, yüksek oranlı zamalar, KİT finansmanının temel kaynağı oldu.

Merkez Bankası'nın doğrudan kredilerinin de 12 Eylül döneminde hızla azaldığı görüldü. Bu krediler 1980 yılında yüzde 71 artmışken 1981'deki artış yüzde 35'e, 1982'deki artış ise yüzde 6'ya düşürüldü. Bu düşüşler, büyük ölçüde tarıma ve KİT'lere akan musluğun kısılmasıyla gerçekleşti.

Bir başka ifadeyle, bu sıkı para politikasının faturası, kırsal kesime

Tablo: 2

1980'LERİN EKONOMİK GÖSTERGELERİ

Yıllar	Enflasyon (Toptan F. % Artış)	Döviz Kuru TL / \$	İhracat (Milyon \$)	İthalat (Milyon \$)	Cari İşlem Açığı (Milyon \$)	GSMH Büyümesi (%)1968 Fiy.	Dış Borç (Milyon \$)	İç Borç (Milyar TL)
1980	107.3	76.03	2.910	7.909	-3.408	-1.1	16.227	529
1981	36.8	110.20	4.703	8.933	-1.919	4.1	16.841	850
1982	27.0	160.94	5.746	8.843	-935	4.5	17.619	1.434
1983	30.5	224.03	5.728	9.235	-1.828	3.3	18.385	3.201
1984	50.4	364.85	7.134	10.757	-1.407	5.9	20.659	4.223
1985	43.2	518.35	7.958	11.343	-1.013	5.1	25.476	6.971
1986	29.6	669.40	7.457	11.105	-1.528	8.1	32.101	10.519
1987	32.0	855.70	10.190	14.158	-982	7.4	40.228	17.223
1988	68.3	1.416.50	11.664	14.340	1.503	3.4	40.722	28.463
1989	69.6	2.240.55	11.627	15.763	966	1.7	41.751	42.016
1990	53.1	2.750.00	12.960	22.302	-1.400	9.0	49.035	55.300

Kaynak: DİE, Merkez Bankası, HD TM.

ve KİT zamlarını ödemek durumunda bırakılan tüketici kesime ödetildi.

Para arzının disiplin altına alındığı bu dönemde enflasyonda da önemli düşüşler görüldü. 1980'de yüzde 107'yi bulan enflasyon 1981'de yüzde 37'ye düşerken 1982'de yüzde 27, 1983'te ise yüzde 30.5 olarak gerçekleşti.

1983 seçimleriyle birlikte tekrar çok partili yaşama geçilmesi, sıkı para politikalarından uzaklaşmayı da gündeme getirdi. 1984'ten 1987'ye kadar uzanan bir genişlemeci dönem başladı. 1984'te Merkez Bankası doğrudan kredileri yüzde 96, izleyen yıllarda da yüzde 60'a yakın bir ortalama artış gösterdi. Ekonomideki toplam krediler 1984'ten itibaren tekrar artmaya başlayınca ve yılda ortalama yüzde 55'i bulunca para arzı da artmaya başladı. Bu artış, enflasyon artışıyla paralellik gösterdi. 1984'te yüzde 50'ye çıkan enflasyon, 1986'da yüzde 30, 1987'de yüzde 32, 1988'de yüzde 68 olarak gerçekleştikten sonra 1989'da yüzde 69'u, 1990'da da yüzde 53'ü buldu (Tablo 3).

Özetle, 1980'li yılların 12 Eylül döneminde sıkı bir bütçe ve dolayısıyla para politikası uygulanmışken, ANAP iktidarları dönemlerinde para arzı üstündeki kontrol gevşedi. Esas olarak bu genişleme bütçe açıklarından kaynaklandı. Bütçe gelirlerinde (vergilerde) bir artış sağlanamayınca, kamu harcamaları, özellikle de kamu yatırımları, Merkez Bankası'nın doğrudan kredileri ile finanse edildi. Bu da para arzı artışını hızlandırdı, para arzındaki artış ise enflasyonda artışı beraberinde getirdi.

Soru 10: Serbest faiz uygulamasına nasıl geçildi ve sonuçlar ne oldu?

1980'ler faiz oranlarına belli bir serbestinin de getirildiği yıllar oldu. Para arzını kontrol etmenin önemli bir aracı olan faizler, 1960'a değin yasa ile saptanmıştı. En yüksek faiz oranının ne olacağını saptayan 1887 tarihli "Murabaha Nizamnamesi", Cumhuriyet'in ilk 10 yılında da geçerli olmuştu. 1933'te ise faiz oranlarının yasa ile belirlenmesi yönünde yeni bir sayfa açılmış ve 1933'te yüzde 12 olarak belirlenen faiz oranı 1938 ve 1951 yıllarındaki kanun değişiklikleriyle yeniden belirlenmişti. 1960'ta faiz oranlarını yasa ile belirleme usulüne son verilip bu işi karamamelerle çözüme yoluna gidildi. Banka Kredilerini Tanzim Komitesi'nin yaptığı öneriler ışığında, faiz oranlarını belirleyen, Bakanlar Kurulu oldu. Yaklaşık 10 yıl süren bu uygulamadan sonra 1970'teki bir değişiklikle de Banka Kredilerini Tanzim Komitesi'nin yetkileri Merkez Bankası'na devredildi,

Tablo: 3

PARA ARZI VE ENFLASYON İLİŞKİSİ

Yıllar	Büyüme Hızı (%)	Enflasyon (%)	Emisyon Artışı (%)	Mevduat Faiz Oranı (%)
1970	5.8	11.9	-	7.0
1971	10.2	18.3	16.8	7.0
1972	7.5	16.4	15.1	7.0
1973	5.4	22.1	29.4	7.0
1974	7.4	28.4	26.6	9.0
1975	8.0	16.2	25.7	9.0
1976	7.9	16.8	29.2	9.0
1977	3.9	24.5	48.2	9.0
1978	2.9	43.8	48.9	12.0
1979	-0.4	71.1	53.2	20.0
1980	-1.1	103.8	51.4	33.0
1981	4.1	41.9	29.0	50.0
1982	4.6	27.5	46.8	50.0
1983	3.3	28.0	32.9	45.0
1984	5.9	50.0	34.3	45.0
1985	5.1	43.9	37.5	55.0
1986	8.0	30.9	39.9	48.0
1987	7.4	38.2	60.7	58.0
1988	3.4	65.7	50.6	85.0
1989	1.9	68.2	99.6	69.0
1990	9.2	53.1	85.6	57.2

Kaynak: Merkez Bankası.

ancak son söz yine Bakanlar Kurulu'na bırakıldı. 1933-1971 arasındaki 38 yılda faiz oranları ancak 7 kez değiştirildi ve yapılan artışlar da yine çok düşük düzeylerde kaldı.

Faiz oranlarında sınırlı bir liberalleşme 1970'lerin başlarında yaşandı. Özellikle iki yıldan uzun süreli mevduatta faiz oranının banka ile mudi arasında pazarlık konusu yapılabileceği kararlaştırıldı. Benzer bir uygulama 1978'de oldu, 4 yıl ve daha uzun vade için tasarrufa verilecek faizin oranı serbest bırakıldı. Ancak 1980'e gelinceye kadar mevduata verilen faizler, yıllık enflasyonun altında kalmıştı. 1960-1980 arasında mevduata verilen faizdeki artış yüzde 500 iken fiyat artışları yüzde 1450'ye yaklaşmıştı.

Negatif faiz uygulaması, bu yıllarda uygulanan ithal ikameci politikanın bilinçli bir tercihiydi. Yatırımcılara devletçe sağlanan teşviklerden biri de faizi tepeden, enflasyonun altında belirlemek, dolayısıyla krediyi ucuzlatmaktı. Bu kolaylık, birçok işletmede, sınırlı özkaynakla iş yapma zaafına da neden oldu. Özellikle faizlerin yükseldiği dönemde, kredi ile iş yapmaya alışmış bu müesseseler, büyük sıkıntılar yaşadı, bir kısmı da yüksek faiz kurbanı oldu.

Negatif faiz dönemi 1970'lerin ikinci yarısında tıkanmaya başladı. Özellikle enflasyonun yükselmeye başladığı yıllarda banka faizlerinin anlamsızlaşması, tasarrufun bankalardan altın, gayrimenkul gibi alanlara yönelmesine ya da örgütlenmemiş para piyasası denilen ve bankaların verdikleri faizin çok üstünde faiz veren "tefecî piyasası"na yönelmesine yol açtı. Bu durum, 1980'de bankaların uygulayacağı faiz oranlarını ivedilikle ele almayı da zorunlu kıldı.

1980, faiz oranları konusunda bir kilometre taşı oldu. 1 Temmuz 1980'de Bakanlar Kurulu, faizi serbestçe belirlenecek vadeli mevduatın kapsamını genişletirken, altı ay ile iki yıla kadar vadeli mevduat sertifikası çıkarılmasına da olanak tanıdı. Bu serbesti, bir yandan bankalar arasında faiz yarışını hızlandırırken, bir yandan da bankerlerle bankalar arasında bir yarış körtikledi. Özetle, 1980 öncesinde genellikle enflasyon oranının altında kalan ve tasarruf sahibinin zararına olan negatif faiz uygulaması, 1980 sonrasında enflasyonun üzerine çıkarak pozitif faize dönüştü.

Faiz yarışı, bazı bankaların, firmaların batmasına, "bankerler faciası" diye bilinen çöktürlere yol açtıktan sonra 1983 başında yeniden ele alındı. Bu tarihten itibaren faiz oranlarını, Merkez Bankası kontrolünde büyük bankaların belirlemesi kararlaştırıldı. 1985'te çıkarılan Bankalar Kanunu'nda da mevduat ve kredi faizlerinin Bakanlar Kurulu'nca saptan-

ması ilkesi yeniden belirlendi.

Özetle, hedef faiz oranlarını serbest bırakmak olsa da son söz Bakanlar Kurulu'na bırakılmış durumda. Ama, yine de faizler, Bakanlar Kurulu'nun da bilgisi dahilinde enflasyon oranının altında bırakılmamaya gayret gösterilerek zaman zaman yüzde 80-85'e kadar tırmandırıldı (Tablo 3).

Soru 11: Faizlerin yükselmesine ve tekrar düşmemesine etki eden faktörler neler oldu?

1 Temmuz 1980'den itibaren gerek mevduat gerekse kredi faizlerinde benimsenen serbestlik ilkesi, uygulamada faizlerin hızla tırmanması sonucunu doğurdu. Faiz oranlarının çok kısa sürede üçe, dörde katlanmasının ve sonra da düşmemesinin nedenleri birçok etkenle açıklanabilir.

Birincisi, enflasyonla mücadelede, özellikle 1984 sonrasında uğranılan başarısızlık, faizlerin gerilememesinde önemli bir etken oldu. Tasarruf sahibi açısından enflasyonun üzerinde gelir elde etmenin alternatifinin her zaman olması, mevduat düşüşüne pek tahammüli olmayan bankalar sistemini pozitif faize zorladı. Böylece faizlerle enflasyon oranı arasındaki köprü de kalıcı oldu. Ancak yüksek faiz bir süre sonra enflasyonun tırmanışına da gerekçe olmaya başladı. Yüksek kredi faizlerinin mal ve hizmet fiyatlarına yansıtılması, enflasyonu; yüksek enflasyon da pozitif faiz için mevduat faizlerinin tırmanmasını kışkırttı ve bu bir kısır döngüye dönmüştü.

Faizlerin yüksek düzeyde seyretmesinin bir nedeni de firmaların kredi talebinin eksilmeyip artmış olmasıdır. Zaten geleneksel olarak sınırlı özkaynakla çalışan firmalar, enflasyon, sürekli kur ayarlamaları ve daralan talep koşulları karşısında daha yüksek miktarlarda işletme sermayesine ihtiyaç duydular. Kredi taleplerindeki artış, mevduatları bankalar sistemine çekmek için mevduat faizlerinin yüksek tutulması zorunluluğunu da getirdi.

Öte yandan, holdinglerin denetimindeki bazı küçük bankaların pazar paylarını hızla artırma çabaları da faiz yarışına, dolayısıyla faizlerin belli bir düzeyde kalmasına yol açtı. Özellikle sabit masrafları, personel yükleri düşük olan bankaların yüksek faizle tasarruf sahiplerini cezbetme uğraşları, bir süre sonra büyük bankaların da pazar paylarını kaybetme kaygısıyla onlara uymaları, faizleri yükseltmeleri sonucunu doğurdu. Özellikle 1980'lerin ilk yarısında faaliyet gösteren bankerlik kuruluşları, faizlerin tırmanmasında önemli bir rol oynadılar.

Faizlerin yükseklerde seyretmesinde etkili bir faktör de döviz kuru politikaları oldu. Sabit kur politikasından kaygan kura, giderek günlük kur uygulamasına geçişle birlikte, döviz, tasarruf sahibi için ciddi bir yatırım alternatifi haline geldi. Özellikle, 1984'ten sonra kambiyo rejiminde yapılan değişiklikler ve döviz bulundurma serbestisi, bir yatırım aracı olarak dövizde rağbeti artırdı. İhracatı teşvikte etkili bir kaldıraç işlevi gören döviz kuru, 1980 sonrasında iç ve dış enflasyonla ilişkilendirildi ve çoğunlukla enflasyonun üzerinde yapılan kur ayarlamaları, dövizde yatırıma yapanlara önemli getiriler sağladı. Dövizin faizden fazla getiri sağlamaya başladığı konjonktürlerde, tasarruflar, bankalardan dövizde kaydı. Tasarrufları dövizden çözmek için başvuru olan yol ise, tekrar faizleri yükseltmekti (Tablo 4).

Yüksek faiz konusunda 1980'lerin ikinci yarısında belirleyici etken haline gelen olgu ise kamunun borçlanma gereksinimidir. ANAP iktidarı, 1984'ten itibaren kamu altyapı yatırımlarının hızlandırılmasına dayanan genişlemeci dönemde, kamu gelirlerini, daha doğrusu vergileri arttırmayınca, finansman ihtiyacını iç ve dış borçlanmayla sağlamayı denedi. Her yıl daha çok artan kamu açıklarının finansmanında iç borçlanma temel politika halini aldı. 1990 yılı sonunda iç borç stoku 55.4 trilyon liraya ulaştı. Özellikle devlet tahvili ve hazine bonolarının faiz gelirlerinin vergiden muaf tutulması, yatırımcıyı riski olmayan bu alana kanallandırdı. Devletin, ihrac ettiği tahvillerine daha çok talep yaratmak amacıyla, faiz oranını daha da çok yükseltmesi, piyasa faiz oranları üzerinde baskı yaptı ve faizler yükselmeye eğilimini korudu.

Soru 12: Merkez Bankası para arzını kontrolde “munzam karşılık oranları” ve “disponibilite oranları”ndan nasıl yararlandı?

Başta enflasyonu kontrol altına almak olmak üzere, diğer hedefleri gerçekleştirmek için uygulanan sıkı para politikası, ancak 1980'lerin ilk yarısında, özellikle de 12 Eylül döneminde etkili olabilirken, para arzını kontrolde de en etkin yolun, bankaların “munzam karşılık oranları” ile “disponibilite oranları”nı yükseltmek olduğu görüldü.

Merkez Bankası'nın, bankaların ödünç verilebilir fonlarını, kredi hacimlerini etkilemek için kullandığı etkin araçlardan biri, “zorunlu karşılık” da denilen “munzam karşılık oranları”dır. Mevduat bankaları, topladıkları mevduatın bir bölümünü “munzam karşılık” olarak Merkez

Tablo: 4

YATIRIM ARAÇLARI VE NET GETİRİLERİ (%)

Yatırım Aracı	1986	1987	1988	1989	1990
Özel Sektör Tahvil	49.90	48.27	67.10	65.44	-
Hisse Senedi	86.51	295.80	-37.32	511.24	55.60
Devlet Tahvil	51.02	47.04	62.36	52.17	48.18
Hazine Bonosu	49.64	45.18	57.88	47.49	43.84
Gelir Ort. Senedi	50.17	59.09	98.58	95.23	61.35
3 Ay Vadeli Mev.	32.20	31.50	43.90	47.90	42.20
6 Ay Vadeli Mev.	36.70	35.10	49.70	50.30	44.10
1 Yıl Vadeli Mev.	43.00	40.50	60.90	58.90	51.00
Dolar (Nominal)	29.10	32.70	75.40	25.70	25.80
Dolar (Mevduat)	41.50	44.50	89.20	51.70	34.70
Mark (Nominal)	63.10	62.10	57.70	32.20	41.90
Mark (Mevduat)	73.90	71.30	65.30	50.20	48.30
Cumhuriyet Alımı	66.20	79.10	31.80	27.90	13.60
ENFLASYON	29.60	32.00	68.30	69.60	53.10

Kaynak: Merkez Bankası.

Bankası'na yatırmak zorundadırlar. Bu oran, sıkı para politikası uygulanan dönemlerde yüksek iken genişlemeci dönemlerde düşer. Merkez Bankası, mevduat karşılıklarına faiz öder ve bu faizin oranını da kendisi belirler.

1959'dan beri Merkez Bankası'nın yetkisinde olan munzam karşılık oranını belirleme yetkisi, bu tarihten sonra 18 kez değiştirildi. 1965-1979 arasında bu oran 4 kez ayarlanırken 1979-1988 arasında 14 kez değiştirildi. Başka bir ifadeyle, 1980 sonrasında parasal politikaları uygulamada bu orana sık sık başvuruldu. Ancak, bankaların kayıtsal para yaratma gücünü belirleyen bu oranın, özellikle, dönemin ilk yıllarında yüksek olduğu; 1987'den sonra ise 1988 yılı dışında bir hayli düşürülerek para politikasının gevşetildiği görüldü. Örneğin 1980-1983 arasında bankalara vadeli hesap olarak yatırılan paraların yüzde 25'i munzam karşılık olarak Merkez Bankası'nca tutulurken bu oran 1984'te 19'a, 1986'da 15'e ve 1987'de yüzde 10'a kadar düşürüldü. İzleyen yıllarda da munzam karşılık oranı yüzde 17'nin üzerine çıkmadı. Merkez Bankası, TL hesaplarının dışında döviz hesapları için de karşılık oranı belirliyor. 1985 yılına kadar, bankalardan kesilen bu fonları, belli oranlarda, Merkez Bankası çeşitli kamu projelerinin finansmanı için kullanıyor, bu da munzam sıkı para politikası esprisine aykırı düşüyordu. Ancak 1985 yılında çıkarılan bir Bakanlar Kurulu kararı ile Merkez Bankası'nın bu fonları kullanması önlendi.

Bankalar, zorunlu karşılıkların yanı sıra, pasifteki mevduatlarının bir kısmını nakit ya da likit değer olarak tutmak zorundalar. Merkez Bankası'nca belirlenen ve "disponibilite oranı" denilen bu oranın yüksek veya düşük olması da para arzını kontrolde etkili bir parametredir. Yine sıkı para politikasının uygulandığı konjonktürlerde, Merkez Bankası'nın bu oranı yüksek tuttuğu, genişlemeci dönemlerde düşürdüğü görülür.

Disponibilite oranı, bankalar için 1959'da zorunlu hale getirilmişti. 1965-1984 arasında yüzde 10 olarak sabit tutulan disponibilite oranı, bir ara mevduatın büyüklüğüne göre kademelendirildi, ancak 1984'te yine tek orana dönüldü ve yüzde 15'e çıkarıldı. 1987'den itibaren daha da fazlaştırılan bu oran, 1988'de yüzde 27'ye kadar yükseldi.

Zorunlu karşılıklar gibi, disponibilite oranı da Merkez Bankası'nın para arzını kontrolde başvurduğu etkili araçlardan biri oldu. Bankalara getirilen bu yükümlülükler sayesinde bankaların ödünç verilebilir fonlarını, dolayısıyla kredi hacimlerini etkilemek olanağı elde edildi.

Soru 13: Mevduatlara verilen yüksek faizin, kredi faizlerine yansımaları nasıl oldu ve ne gibi sonuçlara yol açtı?

1980 sonrası dönemde reel faizlerin pozitif olması, toplam reel mevduatların da büyük ölçüde artışına yol açmakla beraber, kredilerdeki artış düşük kaldı, hatta zaman zaman azaldı. Nitekim 1987'de 26 milyar TL olan toplam reel krediler, 1988'de 22 milyar TL, 1989'da da yüzde 21 düşüşle 17.5 milyar TL oldu.

Mevduata verilen faizlerin düşürülememesinin yanı sıra, Merkez Bankası'nın para arzını kontrol amaçlı kesintileri ve bankacılık sisteminin maliyet düşürücü tekniklere pek geçememiş olması, oligopolistik niteliği, banka kredilerinin faizlerinin de oldukça yükselmesine neden oldu.

Merkez Bankası'nın vadesiz ve 1 ay vadeli mevduat için uyguladığı zorunlu karşılık, 1980'lerin sonlarında yüzde 20; üç ay, altı ay ve 1 yıl vadeli mevduata uygulanan "munzam karşılık oranı" da yüzde 10'du. Bunun yanında "disponibilite oranı" yüzde 30 iken, faiz üzerinden hesaplanan yüzde 6'lık "kaynak kullanımı destekleme fonu", yüzde 5'lik "banka ve sigorta muameleleri vergisi" ile yüzde 0.5'lik "damga vergisi", kredi maliyetlerini yükselten başlıca kalemlerdi. Bunların dışında, bankanın tüm giderleri karşılığı aldığı yüzde 10 marj ve diğer faktörler, mevduata verilen faiz baz alındığında, kredilerin maliyetini yüzde 80-90 arasında artırıyor. Örneğin mevduat faizinin yüzde 58 olduğu durumlarda, bu mevduatın kredi alan müşteriye maliyeti yüzde 105; mevduat faizi yüzde 80 ise müşteriye maliyeti yüzde 151'i buluyordu. Kredi maliyeti ile mevduat faizi arasındaki farkın büyüklüğü, özel kesimin kredi kullanımını büyük ölçüde frenledi.

Kredi faizlerinin yüksekliği karşısında reaksiyonlar değişti. 1980 öncesinin ucuz kredi ortamında sınırlı özkaynak ile çalışıp daha çok banka kredisi kullanmaya alışmış firmalar için, yeni dönemin kredi faizleri oldukça olumsuz etkiler yaptı. Bu maliyetleri göze alarak işlerini sürdürenler, bir de iç pazara dönük üretim yapıyorlarsa, önemli darboğazlarla karşılaştılar. Özellikle 1980'lerin ilk yarısında iç talebin daraltılması, dışa açılmayı da beceremeyen yüksek faizli kredi kullanmış birçok firmayı iflasın eşiğine getirdi. Bu tür "faizzede" firmalar banka borçlarını geri ödeme güçlüğü çekerken birçok banka da kredi alacaklarını tahsil edemediği için zor durumlar yaşadı.

Yüksek kredi faizleri, özellikle düşük ve orta boy girişimcinin piyasadan tasfiyesinde etkili oldu. Kredi pastasının zaten kırıntılarıyla idare eden küçük ve orta boy girişimciler, yüksek faizler karşısında kredi kulla-

nımından iyice uzaklaştılar.

Kredi faizlerindeki yükselme karşısında firmalar değişik önlemler alarak yeni koşullara uyumu denediler. Bunlardan birincisi, gayrimenkullerini nakde çevirerek sermaye artırımına gitmeleri oldu. İkinci bir önlem türü, yeni sermaye girişi için yerli ya da yabancı firmaların katılımını sağlamaktı. Bu, bazen "el değiştirme" adı altında mali sorunu olan şirketin güçlü bir şirkete satın alınması şeklinde olurken bazen de gönüllü birleşmeleri gündeme getirdi.

Yüksek faiz karşısında başvuru olan bir yol da, özellikle 1989 ve 1990'da canlanan borsada hisse satışı yoluyla fon sağlamak oldu.

Soru 14: "Banker faciası" neydi, "bankerzede"ler kimlerdi?

"Banker faciası", 1980'li yılların ilk yarısının en trajik olaylarından biri kabul edilir. Yüksek enflasyon koşullarında nakit paraya duyulan ihtiyaç, banka kredilerinden yararlanamayan kesimleri "tefecî piyasası"na yönlendirmişti. Talebin yüksekliği karşısında, gazete ilanlarıyla ipotek karşılığı yüksek faizler vererek fon toplayan bu "örgütlenmemiş para piyasası", tasarruf havuzundan giderek fazla pay almaya başladı. 1977'de toplam mali kesim içinde yüzde 79 olan mevduat bankalarının payları, 1978'de yüzde 74'e ve 1979'da yüzde 72'ye düşünce bankaların bu kesimden şikâyetleri arttı. Bu kesim hakkında TUSİAD'ın 1980 tarihli bir raporunda şöyle deniliyordu: "Organize olmayan para piyasası ipotek piyasasında son derece faal idi. Yüksek faizle para verilmesi gayri kanuni olduğu için, ilgililer bunları resmi gelirleri arasına intikal ettiremiyorlar, dolayısıyla istemeyerek vergi kaçakçısı durumuna düşüyorlardı... serbest piyasada faizler yüzde 100'ün üzerinde dolaşırken bankaların mevduat için faiz haddi en fazla yüzde 24'tü. Kredi taleplerini bankalar karşılamıyor ve türlü yollarla faizleri yüzde 45-50'ye yükseltiyorlardı. Bankerlerin de etkisiyle, 1979 yılından itibaren halkın bankalardaki mevduatı reel olarak azalmaya başlamış ve banka sisteminin reel faizlerle yürüyemeyeceği anlaşılmıştı. Halk, banka faizlerinin yetersizliğini görek parasma özel sektör tahvilleri karşılığı ödeme garantisi sağlayan bankerlere ödüyordu..."

Temmuz bankacılığı ile birlikte, bankalara da yüksek faiz silahını kuşanma yetkisinin verilmesi, bankerlerle bankalar arasında amansız bir yarışa da başlattı. Bu yarışta bankerlerin içinde aylık yüzde 10-12 faiz verenler bile vardı. Yaşadıkları evi satan, emekli ikramiyesini kapan, ban-

kerden “aylık yüzde 10” un verimine koşuyordu. Birkaç ay yolunda giden işler, sonunda ters yüz oldu. Faiz yarışı hızlandıkça, tek tük kayıp banker haberleri duyulmaya başlandı. Bir de bunun üstüne dönemin Maliye Bakanı Kaya Erdem’in, “bunlara para yatıranlar kumar oynadılar” şeklindeki demeci eklenince müthiş bir panik ortalığı kasıp kavurdu. Banker iflasları birbirini izlerken, bankere para kaptıranlar arasında intihara varan trajik olaylar yaşandı.

Tasfiye masalarının kurulmasıyla 164 bankerin tasfiyesi gündeme geldi. Mağdur “bankerzede” sayısı ise 135 bindi. Bunların 105 bini küçük tasarruflu. Her birinin bankerlere kaptırdığı, 1982 parasıyla 500 bin TL ve altında bir meblağdı.

1982’de kurulan banker tasfiye masalarının bankerzedelere yapabildiği ödemeler 1989’a kadar uzadı. Yapılan ödeme tutarı 38 milyar TL’yi buluyordu.

Soru 15: “Banker Kastelli Olayı” neydi, nasıl sonuçlandı?

1980’lerin, mevduat havuzundan daha fazla pay alma savaşının önemli isimlerinden biri “Banker Kastelli” diye bilinen Cevher Özden oldu. Bankerlik piyasasının bu önemli portresi, göz kamaştıran yükselişi ve büyük gürültü koparan düşüşüyle, 1980’li yıllarda adından sık sık söz ettirecek, 1980’lerin ortasında bu kez emlak piyasasında boy gösterecek ama kısa zamanda yeni bir darbe yiyerek konkordato ilan etmek zorunda kalacaktı.

1980’lerin ilk yıllarında, tahvil, hisse senedi gibi menkul kıymetlerin pazarlanmasına aracılık eden ve esas kazancını bu aracılıktan sağladığı komisyonlarla elde eden Kastelli, bünyesine Mentaş ve Bimtaş adlı kuruluşları da katarak 1980’lerin “en büyük banker” i olmuştu. Başlangıçta, topladığı mevduatlara teminat olarak tahvil ve hisse senedi gibi menkul kıymetler veren Kastelli, 1980’le birlikte bu araçlara mevduat sertifikasını da ekliyordu. Mevduat sertifikası, 6 ay ile 2 yıla kadar vadeli “hamiline yazılı hesaplar” için çıkarılıyordu. Tahvil çıkarmanın sınırına gelindiğinde Kastelli için teminat gösterebileceği tek araç, mevduat sertifikası idi. Kastelli, tasarruf havuzundan daha fazla fon toplamak isteyen sermayedarlar açısından etkin bir aracıydı. Bu nedenle, 1980’lerin başlarında saman alevi gibi parlayan ama daha sonra Kastelli ile birlikte hızla yıldızı kayan Kozanoğlu - Çavuşoğlu Grubu’nun Hisarbank’ı, Kastelli’ye mevduat sertifikası pazarlıyordu. Çukurova Holding’in Yapı Kredi, Uluslararası

sı, Pamukbank isimli bankaları da aynı yolu izliyorlardı. Aynı krizde sistemden silinecek İstanbul Bankası da Kastelli'nin aracılığından yararlanıyordu. Mevduat sertifikasını pazarlayarak fon toplamak, kendi çarkını döndürmek zorunda olan Kastelli için de zorunluydu. Ancak bu işten hoşnut olmayanlar da vardı. Bunlar, başta İş Bankası, Akbank olmak üzere, sistemin büyük bankalarıydı.

Büyük bankaların baskısıyla Merkez Bankası 18 Haziran 1982'de yapılan 14. Bankalar Toplantısında faizlerin yüzde 50 ile sınırlandırıldığından söz edecek ve faiz reklamlarına kısıtlama getirildiğini açıklarken bankerlerin de mevduat sertifikası pazarlayamayacağını ilan edecekti. Bu karar Kastelli ve onunla kader birliği etmiş bazı küçük bankalar için "idam fermanı" demekti. Fon sağladığı bazı büyük işletmelerden parası geri gelmeyen Kastelli, mevduat sertifikası pazarlamasına konulan engellerle yeni fon akışı sağlayamayınca mali dengesini kaybedecek, alacaklı bankaların da sıkıştırmasıyla bunalıp selameti İsviçre'ye kaçışta bulacaktı. Kastelli'nin kaçışı diğer bankerlik şirketlerinden fon çekişini hızlandırırken Kozanoğlu - Çavuşoğlu Grubunun Hisarbank ve Odibank'ı ile Has ailesinin İstanbul Bankası ödeme gücüğü içine girecekti. Bu bankalar, iştirakleri ve Kastelli'nin şirketleri 1983'te devlet kuruluşu Ziraat Bankası'na devredilecekti.

İsviçre'ye kaçan Kastelli, bir süre sonra Tunus'ta yakalanarak geri getirildi. Bir yıla yakın tutuklu kaldıktan sonra, hakkında açılan 11' ceza davasından beraat etti. Banker Kastelli Menkul Değerler Ticaret A.Ş. isimli firmanın tasfiyesi ise 1987 yılında tamamlandı. Tasfiye masası Kastelli'nin mal varlığının satışıyla 17.7 milyar liralık borç ödedi, hatta tasfiyenin bitiminden arta kalan 7 milyar lirayı da Tasarrufları Koruma Fonu Başkanlığı'na devretti.

Faiz yarışının sonundaki iflasla şevki kırılmayan Banker Kastelli namıyla maruf Cevher Özden, 1987'de bu kez trilyonluk taahhütlerle yeni projelerin peşine düştü. Aynı anda başlattığı Tercüman Mahallesi, Kastelli Evleri ve Konak İşhanı isimli projeleriyle nakit sıkıntısı yaşayan Kastelli, bu krizi Ali Balkaner ve Yako Ruso isimli işadamlarından aldığı 5 milyon dolarlık borçlarla çözmeye çalışırken, 1989 başında yine darboğaza düştü. Çekleri ödenmemeye, senetleri protesto olmaya başlayan Kastelli'ye hacizler de gelmeye başlayınca Cevher Özden selameti bu kez Kastel İnşaat A.Ş. isimli firması için konkordato istemede buldu.

Soru 16: 1980'li yıllarda bankacılık sektörüne devlet müdahalesi nasıl oldu, Dünya Bankası neler istedi?

1980'li yıllara damgasını vuranın “liberalleşme” sözcüğü olduğu savunulsa da, aynı yıllarda, altı pek de çizilmeyen devlet müdahaleciliği dikkat çekici bir artış gösterdi. İddiası, “devlet müdahalesini azaltmak, hatta kaldırmak, piyasa güçlerini hakim kılmak” olan istikrar ve uyum politikaları, uygulamaya geçtikçe farklı biçimlerde devlet müdahalesine ihtiyaç duydu. Faizlere getirilen serbestiden sonra, mali sektörün yaşadığı sarsıntı sonucu, devlet müdahalesinin özellikle bankacılık kesiminde yer aldığı görüldü.

1 Temmuz 1980 Kararnamesi ile bankacılık alanına getirilmek istenen liberasyonun, özellikle faizlerin oluşmasında arzulan serbestinin, 1982 yılında önemli bir kaosa yol açtığı görüldünce, devletin mali sisteme “yakın markajı” daha çok gerekli görüldü. 1982’de bankalar ile bankerler arasında yaşanan büyük rekabet, sonuçta Hisarbank, İstanbul Bankası, İşçi Kredi Bankası, Türkiye Bağcılar Bankası, Ortadoğu İktisat Bankası’nın piyasaya havlu atmasına yol açtı. Bu bankalardan Hisarbank, İstanbul Bankası, Odibank zor duruma düşünce Ziraat Bankası’na devredildiler. İşçi Kredi Bankası’nın faaliyetleri durdurulurken Bağcılar Bankası’nın bankacılık yapma yetkisi kaldırıldı. 1983 yılında yaşanan ve 1 Temmuz bankacılığının neden olduğu bu ayıklamanın ardından, 1987’de, batık kredileri yüzünden zor duruma düşen Türkiye Öğretmenler Bankası da, sermaye artırımına zorlanarak, devletin eline geçti.

Sıkı para politikaları sonrası ortaya çıkan yüksek faiz olgusunun mali sektörde yol açtığı sarsıntı, hükümeti, 1983’te Bankalar Yasası’nda belli değişiklikler yapmaya da zorlayacaktı. 22 Temmuz 1983’te bir kanun hükmünde kararname ile Bankacılık Yasası’nda önemli değişiklikler yapıldı. Yeni yasa, bankaları, yeni krizlere karşı daha dayanıklı olmaya zorluyordu. Değişikliklerden biri, bankaların en az 1 milyar lira sermayeli olmalarını zorunlu görüyor, yönetim kurulu üyelerinin de bankanın en az yüzde 1’lik ortağı olması şart koşularak, banka faaliyetlerindeki sorumlulukları artırılmaya çalışılıyordu. Yeni şube açışı için gereken sermaye ise o yerin nüfusuna göre belirlenecekti. Nüfus arttıkça sermaye de artırılacaktı. Yeni kararname, bankaların açacakları kredi miktarına da sınırlama getiriyor, en yüksek kredinin bankanın özkaynağının yüzde 10’unu aşamayacağı hükmüne bağlanıyordu. Ayrıca bankalar, her yıl kârlarının yüzde 5’ini “muhtemel zararları karşılığı” olarak ayırmaya mecbur tutuluyorlardı. Bankalar, bağlı oldukları holdingin şirketlerine de en fazla özkaynakları

miktarında kredi açabileceklerdi. Yeni kararname, 3 milyon TL'ye kadar olan tasarrufları sigortalamak üzere "Mevduat Sigorta Fonu" oluşturuyor, bankaları da, topladıkları mevduatın miktarına göre bu fona prim ödeme-ye mecbur tutuyordu. Yeni kararname "yeminli banka murakıpları"nın bankalar üzerindeki kontrol alanını da genişletiyordu.

1980'li yıllarda bankacılık kesiminde yapılan düzenlemelerde Dünya Bankası'nın da önemli bir etkisi oldu. Dünya Bankası Türkiye'ye açtığı "Mali Sektör Uyum Kredileri"nin şartı olarak, özellikle kredi faizlerinin serbest bırakılmasını istiyordu. Bu şart 1986'dan itibaren yerine getiril-ken gübre ve hayvancılık gibi tarımsal kredilerin dışındaki kredilerin ser- bestçe belirlenmesini sağlıyor, ayrıca yine verilen söze uygun olarak, sü- vansiyonlu selektif kredilerin toplam krediler içindeki oranı 1983'te yüzde 42 iken 1987'de yüzde 23'e düşürülüyordu. Dünya Bankası'nın verdiği krediler karşılığı, bir başka talebi daha yerine getiriliyor; banka bilançola- rı ve kâr-zarar hesaplarının 31 Mart 1988'den başlanarak dış denetim şir- ketlerine denetlenilmesi uygulamasına geçiliyordu.

Dünya Bankası, zor durumdaki bankalara el koyma ve bunları daha sonra özel kesime devretme de dahil, çok geniş yetkilerle donatılmış bir Mevduat Sigortası / Mali Rehabilitasyon Fonu'nun kurulmasını da istiyor- du. Bir tür "banka hastanesi" işlevi görecek bu kuruluş için gerekli yasal düzenleme ele alınmadığı sürece de Dünya Bankası 2. Mali Sektör Uyum Kredisi'nin 2. dilimini serbest bırakmıyordu.

Soru 17: 1980 sonrasında bankacılık sektöründe ne gibi kurum- sal değişimler görüldü?

1980'lerin monetarist politikaları iç tasarrufları artırmayı hedeflerken bunu, "tefeci piyasası" da denilen örgütlenmemiş para piyasasını daralta- rak ve faize belli bir serbesti getirerek sağlamayı düşünüyordu. Ayrıca, bankalararası rekabeti de teşvik etmek, özellikle bankacılık sektörünü dış rekabete açarak bankaların dünya rekabetini enselerinde hissetmelerini sağlamak amaçlanıyordu. Bu, rasyonelleşmeyi, para piyasasında verimlili- ğin artmasını getirecekti.

"Temmuz bankacılığı" diye nitelenen para piyasalarına ilişkin ope- rasyonların bir ayağı da, bir anlamda dondurulmuş bulunan yeni banka kurma iznine "yeşil ışık" yakılmasıydı. 1980 öncesinde yeterli ticari ban- ka olduğu inancıyla yeni banka kurulmasına izin verilmezken, banka sahi- bi olmanın nimetlerinden yararlanamayan sermaye grupları, bir yandan

hükümetleri yeni izin için zorluyor, bir yandan da faal olmayan yerel bankaları satın alarak onları ulusal banka kimliğiyle faal duruma geçirmek biçimindeki bir yolla banka sahibi olmanın olanaklarını buluyorlardı. Bugünkü isimleriyle İktisat Bankası, Türk Ekonomi Bankası, Tütüncüler Bankası bu yolla bankacılık sistemine sokulmuş bankalardan bazılarıydı.

1980 başından itibaren yeni banka kurulmasına ilişkin engellerin önü açılırken yabancı bankaların faaliyetleri de kolaylaştırıldı. Böylece kısa sürede birçok yabancı ve ulusal banka daha bankacılık sistemine girdi. Özellikle, ulusal bankaların 1980 öncesinde banka kuramamış ya da banka ele geçirememiş sermaye gruplarınca kurulduğu görülecekti. 1980'den önce yabancı banka şube sayısı 4 iken, 1980-90 arasında 15 yabancı banka şube açarak, 4 yabancı banka da, merkezi Türkiye'de olmak üzere A.Ş. statüsünde faaliyete geçerek sayılarını 23'e çıkardılar. Ayrıca 15 ticari bankaya da kuruluş izni verilerek özel kesime ait ticari banka sayısı 1990 sonunda 25'i buldu. Kamu kesimine ait 8 bankanın yanı sıra, sayıları 10'u bulan kalkınma ve yatırım bankaları da eklendiğinde, 1980 başında 44 olan banka sayısının 1990 sonunda 66'ya ulaştığı görülmüyordu.

1980-1990 döneminde, banka sayısındaki artışta, yabancı banka şubelerinin sayısındaki artışın etkisi önemliydi. Bu dönemde bankacılık sistemine giren yeni 22 bankadan 13'ünün yabancı banka şubeleri olduğu görülecekti. Ayrıca, 8 banka da yabancı sermayeli olarak faaliyete geçmişti. Yani 1980'lerde yabancı sermaye, özellikle bankacılık sektöründe dikkate değer bir faaliyet başlattı. Bunda, kuşkusuz, bu sektörden sağlanan kârların çekiciliği en önemli etkendi.

1980 sonrasında şube açan çokuluslu bankalar içinde ABD kökenliler dikkat çekiciydi. American Express, Citibank, Manufacturers Hanover Trust, Chase Manhattan Bank, First National Bank of Boston, bunların başlıcalarıydı.

1980 sonrası kuruluş izni alan ve faaliyete geçen bankaların ise ağırlıkla az şubeli ve dış ticaret alanında uzmanlaşan bankalar olduğu dikkat çekiyordu. Impexbank, Adabank, Koç Amerikan, BNP Akbank, Tekstil Bank, Finansbank, Netbank, Turizm Yatırım ve Ticaret Bankası, Avrupa Türk Yatırım Bankası, Midland Bank, Tekfenbank, Birleşik Körfez, 1980 döneminin yeni bankalarındandı. Yabancı banka şubelerinden bazıları da, sağlayabilecekleri avantajları düşünerek, şube statüsünden merkezi Türkiye'de olan ve anonim şirket statüsüne sahip banka hüviyetine girdiler. Bünyelerine Türk ortak da alan Bank of Boston, Manufacturers Hanover, Standart Chartered Bank, bu yolu izleyen yabancı banka şubeleri oldu.

Bankacılık sektörünün dış rekabete açılması, bankacılık sektöründe

belli bir rasyonelleşmeyi getirirken, bankalarda elektronik işlemlerin hızla yer aldığı, özellikle 1980'lerin ikinci yarısında ağırlık verilen iletişim yatırımları sayesinde elektronik bankacılığın günlük yaşama hızla girdiği görüldü. 1980'lerin, özellikle sonlarına doğru, bankalar, şube ve eleman sayılarını azaltıp, elektronik donanım yatırımlarına ağırlık vermeye başladılar.

1980'lerdeki dışa açılma süreci, Türk bankalarının dış ülkelerde şube ve temsilcilikler açmalarını da beraberinde getirdi ABD, İngiltere, Almanya, Kuzey Kıbrıs, Türk bankalarının şube ve temsilcilik açtığı başlıca ülkelerdi. Bu faaliyeti, daha sonra, yurt dışında küçük çaplı bankaların satın alınması izleyecekti. 1990 sonu itibarıyla, Türk bankalarının 18 tane yurt dışı şubesi vardı, 7 banka da yurt dışında bir banka sahibi ya da bir bankanın ortağıydı.

Soru 18: 1980'li yıllarda bankaların kârları nasıl gelişti?

Monetarist politikaların başatlık kazandığı 1980'lerde bu politikalarla aracılık yapan bankalar, bu dönemin gelir pastasından en büyük dilimi alan kuruluşları oldular. İç tasarrufların yüksek faizlerle harekete geçirilmesinin yanında bankaların artan dış işlemlere aracılık etmeleri, bu sektörü, dönemin en kârlı dallarından biri yaptı. Ayrıca 1980'lerin ikinci yarısında kamu borçlanmasının artması, sermaye piyasasının gelişmesi ve ekonominin hızlanan "parasallaşması", sektör kârlarındaki olağanüstü artışta önemli bir rol oynadı.

Prof. Dr. Nazım Engin'ce İstanbul Ticaret Odası için yapılan 1980-1988 döneminin banka kârlarına ilişkin bir araştırmanın sonuçları şöyledir:

- Tüm banka grupları dikkate alındığında 1988 sonunda bankaların net faiz gelirlerinin 2.6 trilyon TL'yi bulduğu, dolayısıyla 1980'e göre 43 kat arttığı görülmektedir. Bu artış enflasyondan arındırıldığında, reel faiz gelirlerindeki artışın 2.7 kat olduğu anlaşılmaktadır. Faiz gelirlerindeki artışın, özellikle 1980'lerin ikinci yarısında gerçekleştiği görülmüyor. Bankaların, kredilerden aldığı komisyon ve ücretleri, kambiyo ve iştirak kârlarını içeren faiz dışı gelirleri, 1980'e göre 25 kat artarak 1988 sonunda 1.7 trilyona ulaştı. Bu rakam, yine enflasyondan arındırıldığında reel artışın 4.5 kat olduğu görüldü.

Bankaların vergi sonrası net kârları dikkate alındığında ise 1980-1988 arasında kârların 19 milyar TL'den 1.7 trilyona çıkarak cari fiyatlar-

la 88 kat arttığı görüldü. Kârlar, enflasyondan arındırıldığında da artışın 5.5 kat olduğu görüldü.

Kârların özellikle 1985 sonrasında büyük sıçrama yapmasında, kredi ve faiz komisyonlarının serbest bırakılması önemli bir rol oynadı. Ama daha da önemlisi, bankaların yararlandıkları vergi bağışıklıkları nedeniyle bankaların ödedikleri fiili vergiler çok düştü. Bu da net kârların büyük bo-yutlara ulaşmasında etkili oldu.

- Bankaları kategorilere ayırıp özel sermayeli ticari bankaların kârla-rı ayrıca incelendiğinde, bu tür bankaların 1980-1988 arasında net kârları-nı 6.6 kat artırdıkları görülmektedir. Özel bankaların kamu bankalarından daha yüksek kârlar sağladıkları da araştırmanın bir başka bulgusudur.

- 1980'li yıllarda yabancı bankaların kârlarındaki artışa bakıldığında da, bu sektöre yabancıların yoğunlaşmasının nedeni anlaşılmaktadır. 1980-1988 döneminde yabancı banka kârlarındaki artışın cari fiyatlarla 95 kat, reel fiyatlarla ise 6 kat olduğu görülmüştür.

1989 ve 1990 yıllarının banka kârlarına ilişkin analizleri ise, 1989'da reel olarak küçük bir düşme gösteren banka kârlarının 1990'da tekrar ken-disini topladığını ortaya koydu. 1988'de 1.7 trilyon TL olarak ifade edilen bankaların net kârlarının 1989'da yüzde 17 gibi küçük bir artışla 1.987 milyar TL'ye çıktığı; ancak 1990'da patlama yaparak 3 trilyon 880 milyar TL'yi bulduğu görülecekti. 1990'daki kâr artışı yüzde 101'e ulaşıyordu.

Soru 19: "Faizsiz İslam bankaları" da denilen özel finans ku-rumları nasıl kuruldu ve gelişti?

1980'li yılların finans sektörüne getirdiği en önemli yeniliklerden bi-ri de "faizsiz bankacılık" kurumlarının kurulması ve faaliyete geçirilmesi oldu. Faizi haram sayan İslami inanca uygun bu finansal kurumlar Özel hükümetinin ilk icraatlarından biri oldu. Amaçlardan biri, "faiz"den, dola-yısıyla bankacılık sisteminden uzak duran, "faiz haramdır" inancındaki İsl-lami kesimin fonlarını mali sisteme çekmekti. Bu kurumların, özellikle İsl-lam sermayesinin çekilmesinde de önemli bir araç olacağı düşünüldü.

"Faizsiz bankacılık" ile ilgili kararname 16 Aralık 1983'te imzalan-dı. 1990 yılına kadar Al Baraka Türk, Faisal Finans ve Kuveyt Evkaf isimli üç özel finans kurumu (ÖFK) faaliyete geçti. 1991'de de Anadolu Finans Kurumu isimli, merkezi Ankara'da olan yerli bir ÖFK kuruldu. Bu kuruluşlar mevduat toplama ve mevduat sahiplerine sağladıkları kâr bakı-mından diğer bankalardan pek farklı değiller. Ancak mevduatın biçimi ve

“kâr payı” hesaplanması bakımından farklı yöntemler kullanıyorlar. Bu kurumlarda cari hesap ve katılma hesapları olmak üzere başlıca iki tür fon topluyor. Cari hesaplar, Türk Lirası ya da döviz cinsinden açılan, istenildiğinde paraya çevrilebilen, hesap sahibine kâr ya da başka bir ad altında herhangi bir bedel ödenmeyen fonlardan oluşan bir hesap türü.

“Katılma hesapları” ise bu kuruluşlardaki esas mevduat türünü oluşturuyor ve mevduatın karşılığı “kâr payı” adıyla ödeniyor. Özel finans kurumları, topladıkları mevduatı üç şekilde plase ediyorlar. Bunlardan biri, borç arayan şirkete, gereksindiği malzemeyi peşin satın alarak ona taksitle satması şeklinde oluyor. Kurumun buradaki kârı, taksitli fiyatın üstüne bindirdiği vade farkından oluşuyor. İkinci borç verme yöntemi, girişimcinin projesine ortak olmak, dolayısıyla kâra ve zarara katılmak. Son yıllarda Türkiye’de yaygınlaşmaya başlayan “leasing” yani finansal kiralama, özel finans kurumlarının bir diğer gelir kaynağını oluşturuyor.

Havuzda toplanan fonları bu yöntemlerle değerlendiren “faizsiz bankalar”, özel bir endeksleme yöntemiyle fonların kârlılığını belirleyerek, ortaya çıkan kârın yüzde 80’ini tasarrufların hesaplarına bölüştürürken yüzde 20’sini de yönetim payı olarak fonları ayırıyorlar.

Örneğin, “faiz” yerine ödenen “kâr payı”, yine banka faizine denk düşüyor. Örneğin, 1990’da özel finans kurumlarının 90, 180 ve 360 gün vadeli katılma fonu hesaplarının getirileri, 1990 yılı boyunca aynı vadeli banka mevduatının getirisi ile 1-2 puan farkla hemen hemen aynı düzeyde seyretmiştir. Bu durum, mevduat faizi ile birlikte hareket eden kredi faizinden kaynaklanıyor. Kredi faizinin yükselmesi, girişimcileri daha düşük maliyetli özel finans kurumlarına yönettiren, oluşturulan para havuzu daha etkin kullanılarak atıl para oranı azaltılıyor. Bu da katılma hesaplarının kârlılığını yükselterek kâr paylarını banka faizleri düzeyinde tutuyor.

Faaliyete geçtikleri 1984’ten 1990’a konsolide bilanço büyüklükleri 1.6 trilyon lirayı bulan üç özel finans kurumunun, bankaların konsolide bilanço büyüklüğünün yüzde 1.1’ine denk düşükleri görülmektedir. Bu oranın 1988’de binde 64, 1989’da binde 96 olduğu anımsandığında, özel finans kurumlarının bankacılık sektöründen daha hızlı büyüdükleri sonucuna varılabilir.

1990 sonunda özel finans kurumlarının, özel cari hesaplar, katılma hesapları ve özel proje hesaplarında toplanan fonları, konsolide banka mevduatının yüzde 1.3’ü idi. Üretim desteği sağlanması, kâr/zarara katılma yöntemi ve kira akdi yöntemiyle kullandırdıkları fonlar, konsolide kredilerin yüzde 1.7’si düzeyindeydi.

“Faizsiz bankalar”ın diğer bankalara göre bir avantajı, cari hesapları-

nın düşüklüğü nedeniyle Merkez Bankası'na daha az miktarda "zorunlu karşılık" ayırıp, topladıkları fonların daha çoğunu kullanabilme olanaklarına sahip olabilmeleri. Diğer bankalar, topladıkları mevduatın ancak yüzde 70'ini plasê edebilirken bu oran özel finans kurumlarında yüzde 95'i bulabiliyor.

Soru 20: 1980'li yıllarda sermaye piyasası ne yönde gelişti, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın faaliyetleri ne oldu?

1980'li yıllarda mali sektörle ilgili değişiklikler bir dizi kurumsal düzenlemeyi de kapsar. Sermaye piyasasının yeniden düzenlenmesi, özellikle, kamu finansman açıklarının zorlanmasıyla yeni menkul değerlerin oluşturulması, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın yeniden organize edilerek faaliyete geçirilmesi, bu değişikliklerin başlıcalarıydı.

1980 sonrasında özel ve kamu kesiminin ihtiyaç duyduğu fonların teminine yardımcı olacak şu tür yatırım araçları geliştirildi: Katılma İntifa Senetleri, Kâr/Zarar Ortaklığı Belgesi, Finansman Bonosu, Banka Garantili Bono, Dövizle Endeksli Bonolar, Gelir Ortaklığı Senedi.

Bu tür araçlarla 1988'de 10, 1989'da 19.4, 1990'da ise 28 trilyon lira-lık fon toplandı. Toplam fonlarda özel kesimin payı 1990'da 6.3 trilyon TL ile yüzde 22.5'i bulurken kamu finansman açıkları hızla büyüyen devletin devlet tahvili, hazine bonosu aracılığıyla topladığı fonlar, toplamın yüzde 77.5'ini buluyordu.

1990'da piyasadan özel kesimin topladığı 6.3 trilyon TL'lik fonun yaklaşık üçte ikisi hisse senedi satışı yoluyla sağlanırken, tahvil satışı yoluyla 762 milyar lira, yatırım fonu satışı yoluyla da 855 milyar lira toplanmıştı. Yatırım fonlarında da yüzde 90'a yakın ağırlık, devlet tahvillerine aitti.

Sermaye piyasasının geliştirilmesinin temel amaçlarından biri olan şirketlerin hisse senetlerinin piyasada satışı yoluyla fon sağlanması konusunda, özellikle 1989 ve 1990'da büyük gelişmeler sağlandı. 1989'da piyasa değeri 972 milyar lira olan özel sektör hisse senedine ihraç izni verilirken bu rakam 1990'da 4.1 trilyon liraya ulaştı.

Borsada hisse senedi yoluyla fon toplamada üstünlük büyük holdinglerini. 1990'da borsada faaliyet gösteren ve piyasa değeri 71 trilyon TL olan 112 şirketin 74'ü 10 büyük aile ya da sermaye grubuna aitti. Koç, Sabancı ve Eczacıbaşı ve İş Bankası'ndan oluşan "dört büyükler" in borsada 30'un üzerinde şirketleri vardı ve bunların piyasa değeri, tüm borsa şirketlerinin piyasa değerinin yüzde 61'i tutarındaydı. Bu, borsada hisse se-

nedi satışı yoluyla fon sağlamadan en büyük payı, yine büyük sermaye gruplarının aldığı anlamını taşıyordu. Borsadaki 2.7 trilyonluk 7 şirketi yabancılar kontrol ederken, 13.5 trilyon TL'lik piyasa değeri olan 12 şirket de devletindi.

1990 sonu itibariyle, aralarında Sümerbank ve Etibank gibi kuruluşların da bulunduğu 19 kamu kuruluşu ile 79 şirketteki kamu iştiraklerinin özelleştirilmesi kararı alındı. Bu özelleştirme kararlarıyla beraber ihraç edilen hisse senetleri de borsaya derinlik sağladı.

Eylül 1989'dan başlayarak Temmuz 1990'a kadar süren bir talep patlamasının sonunda, alternatif yatırım araçları arasındaki rekabet hisse senetleri lehine dönünce borsaya büyük bir rağbet görüldü. Borsa endeksi 1989'u 2218 puanla kapatmışken, bir yandan faizlerin gerilemesi, bir yandan fiyat artışlarındaki görece gerilemeler ve yüzde 9'luk büyüme konjonktürünün etkisiyle, Temmuz 1990'da 5385 noktasına gelerek en yüksek düzeyine ulaştı. Ağustos ayında patlak veren Körfez Krizi'nin de etkisiyle inişe geçen borsa endeksi, diğer başka etkenlerin de katkısıyla, önemli bir düşüş sürecine girdi ve endeks 1990'ı 3256 ile kapattı.

Borsa şirketlerinde ağırlığın 10 dolayındaki holdingin elinde olması, hisse senedi fiyatlarının birkaç grubun sürüklediği bir ortamda oluşması anlamını taşıyor.

Borsada belli hisse senetlerinin alım ve satımında uzmanlaşmış, piyasada istikrar sağlayan piyasa düzenleyicileri (market maker) olmadıktan fiyatlar aşırı dalgalanmalar gösterdi. Yatırımcıya yol gösteren "rating" şirketlerinin bulunmaması da, birçok hevesli yatırımcının bu "kurtlarla dans"tan zararlı çıkmasına yol açtı.

Kamuya açıklanmamış bilgileri elde eden kişilerin, bu bilgileri kendi çıkarları için kullanmaları (insider trading), borsada oynamaları, haksız kazanç sağlamalarına yol açarken birçok küçük yatırımcının tasarruflarını kaybetmesine de yol açtı. Döneme damgasını vuran Turgut Özal'ın eşi Semra Özal ile oğlu Efe Özal'ın borsada oynamaları, özellikle KİT'ler konusunda "içeriden bilgilenme" avantajına sahip bu aile hakkındaki spekülasyonların artmasına neden oldu.

Soru 21: Yeni bankacılık hizmetleri "leasing" ve "factoring" nedir, nasıl uygulandı?

1980'li yılların ortalarından itibaren kabuk değiştiren bankacılık kesimi, yeni finansman yöntemlerini de devreye soktu. Bunlar finansal kira-

lama (leasing) ve "factoring"di. Leasing, leasing şirketi ile kiracı kuruluş arasında yapılan sözleşmeye göre yürütülür. Bu sözleşme ile leasing şirketi, "kiralayan" sıfatıyla kiracıya, işletmesinin ihtiyacı olan malları sağlar ve malın kullanma hakkını ve ekonomik sahipliğini, belli bir süreyle ve belli bir bedel karşılığı kiralar. Böylece kiracı kuruluş, satın alacağı mallardan tasarruf edeceği parayı kendi işletme ihtiyacında kullanma olanğı bulur, malı kullandığı kadar öder, isterse süre sonunda sahibi olur.

ABD'de 60, Avrupa'da ise 30 yıldır kullanılan "leasing" Türkiye'de 1985'te çıkarılan bir yasayla finansman dünyasına dahil oldu. Yasanın çıkışını izleyen yıl ilk leasing şirketi İktisat Bankası tarafından kuruldu. 1989'da 7'yi bulan leasing şirketlerinin sayısı 1990'da ise 14'tü. Yasa ile, Türkiye Kalkınma Bankası, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası ve özel finans kurumları ayrı şirket kurmadan leasing yapabiliyor.

Vakıflar, İş Bankası, İktisat, Yapı Kredi, BNP-Akbank, Fransız Société Général, Uluslararası, leasing şirketi kuran bankalar arasındaydı. Bankalarca kurulan leasing şirketlerinin dışında kalan Volkan, Mengerler, Me-Ka, Ormaş gibi firmalar, ağırlıklı oto leasingi ile uğraşıyorlardı.

Sayıları 1989'da 14'ü bulan finansal kiralama ya da leasing şirketlerinin işlem hacimleri 1989'da 500 milyar TL iken, oto satışlarının hızla arttığı, yüzde 9'luk büyüme hızının gerçekleştiği 1990'da 1.5 trilyon TL idi. Yine de leasing yoluyla yapılan yatırımların, toplam sabit yatırımlar içindeki payı henüz bindelerle ifade edilecek kadar küçüktü, ama gelişme hızlıydı. Kiralanan gereçler içinde de ulaşım araçları, en büyük ağırlığa sahipti.

"Vadeli alacaklara garanti sağlama" hizmeti "factoring" ise 1980 sonlarında bankaların devreye soktuğu bir başka finansman yöntemi. Bu işlemin özü, vadeli alacakların factoring şirketince garanti altına alınması ve garanti edilen borcun belli bir iskonto oranıyla vadesinden önce ihracatçıya ödenmesiydi.

Factoring faaliyetleri, kredili ihracat bedellerinin finansmanı ve bunların tahsili ile ilgili hizmetlerden oluşuyor. Bu finansman ve hizmet işlemleri, "factor şirketi" ile ihracatçı şirket arasında yapılan bir sözleşmeye dayandırılıyor. Bu sözleşmeye göre, ihracatçı alacağını "factoring şirketi"ne satar.

Ihracatçının bu işleminden sağladığı yarar, alacak ile ilgili risk ve külfetten kurtulmak, bürokrasiden tasarruf etmek, nakit akımını kolaylaştırmak, kambiyo riskinden kurtulmak.

Bu hizmetler karşılığı factoring şirketi, ihracatçıya sağladığı finansman nedeniyle polişelere uygulanan iskonto rayıcı üzerinden bir ücret,

ayrıca tahsil hizmetleri nedeniyle bir tahsil komisyonu alır. Bu ücret ve komisyonlar işin niteliği ve büyüklüğüne göre değişir.

Türkiye'de factoring, 1989'da İktisat Factoring ile başladı. 1990'da Vakıflar Bankası'nca kurulan Aktif Finans ile bu alandaki şirketlerin sayısı ikiye çıktı. 1993'te Avrupa Topluluğu'nda tek pazar uygulamasına geçildikten sonra, ihracatta akreditif uygulamasının kaybolarak factoringin yaygınlaşması, bu alandaki şirket sayısının da bu gelişmeye paralel olarak artması bekleniyordu.

Üçüncü Bölüm

DIŞ EKONOMİK İLİŞKİLER: LIBERALLEŞMENİN BİLANÇOSU

Soru 22: 1980'lerdeki dış ekonomik ilişkilerle ilgili politikaların ana hedefleri nelerdi?

1980 başında uygulamaya geçilen istikrar ve uyum politikalarının ana hedeflerinden biri, karşılaşılan “döviz darboğazı” sorununu ya da dış ödemeler problemini halletmekti. 1980 öncesinin ithal ikameci politikasının tıkanması sonucu, onun yerine inşa edilecek ihracata dönük büyüme stratejisinde “dışa açılma” kilit sözcüktü. 1980 öncesinin döviz kazanmayan, döviz tüketen ekonomisini “döviz kazanabilir” duruma getirmek için ihracata öncelik verilecekti. Ayrıca, döviz kazandırıcı faaliyetler sayılan turizm, yurt dışı müteahhitlik, uluslararası kara ve deniz taşımacılığı teşvik edilecekti.

İhracat başta olmak üzere, döviz kazandırıcı faaliyetlere yönlendirme, bir yandan zorlayıcı, bir yandan da özendirici teşvikler demetiyle yapılacaktı. Zorlama, işçi, memur, küçük üretici gelirlerini düşürme, kamu harcamalarını kısma, vergi yükünü artırma gibi önlemlerle “iç talebin daraltılması” biçiminde uygulanan bir politikaydı. İç talebin azalması, firmaları, zorunlu olarak dış pazarlara yönlendirecekti. İç talep daralırken dışa açılmak için de eşzamanlı olarak “özendirici önlemler paketi” devreye sokulacaktı. Öncelikle, döviz kurunu sürekli, hatta günlük değiştirerek ihracatı kârlı hale getirme siyaseti benimsenecekti.

1980'den başlayarak, Merkez Bankası, iç ve dış enflasyon oranları arasındaki farkı giderecek şekilde, döviz kurlarını belirlemeye başladı. Sürekli reel devalüasyon politikası, kambiyo rejiminin serbestleştirilmesi

yönündeki yeni mevzuat düzenlemeleri ile sürdü. 1984'ten itibaren, T.C. vatandaşlarının kaynağı sorulmadan döviz tevdiat hesapları açmaları, dövizde endeksli borçlanma araçlarının ihracı ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi sağlandı. Serbestleşmenin en önemli etkisi, "ekonominin dolarizasyonu" biçiminde yaşandı.

Sürekli reel devalüasyonlar, ihracatı özendiren önemli bir teşvik aracı olurken, bunun yanında, ihracatta vergi iadesi, ucuz ihracat kredisi başta olmak üzere sağlanan çeşitli kolaylıklar, ihracatın hızlı artışında etkili oldu.

Dış ekonomik ilişkilere dönük bir diğer amaç, dünya ekonomisinin yapısal dönüşümlerine uyum sağlanmasıyla ilgiliydi. İngiliz sanayi devriyle gündeme gelen uluslararası işbölümünün yeni versiyonu, Türkiye'ye, "mukayeseli üstünlükler" doktrini gereğince, avantajlı olduğu dallarda uzmanlaşmasını; buna karşılık kendisi için "iddialı" sayılan alanlardan vazgeçmesini önermektedir. Bu öneri, başta Dünya Bankası olmak üzere, uluslararasılaşan sermayenin, ilgili her uluslararası kuruluşunca ifade edilmiş; ifadeden de öte, dış kredi mekanizmaları bu "uyum politikası"nın gerçekleşmesi için kullanılmıştır.

Uluslararası yeni işbölümünün Türkiye'ye uzmanlık alanı olarak sunduğu alanlar, ucuz ve bol işgücünün, ayrıca tarımsal hammaddenin kullanılabileceği sektörlerdir. Buna bir de doğal güzellikleri kullanma avantajı eklenebilir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde kârlılığı azalmış ve çevre sorunu yaratan bazı hantal ve kirli sanayiler de Türkiye gibi ülkelerin, istediklerinde uzmanlaşabilecekleri sanayiler olarak tarif edilmiştir. Böyle olunca, ihracata dönük sanayilerin başlıcaları, gıda, dokuma ve giyim, deri, cam, seramik, çimento, ucuz emeğe dayalı hadde ürünler (demir-çelik) gibi alanlar olarak ifade edilmiştir. Denizi ve güneşi bol bir ülkeye bir de turizmde uzmanlaşması önerilebilirdi; Bu, yapılmıştır. Dolayısıyla, 1980 öncesinde iç pazara dönük sanayide bir "talep unsuru" olarak kabul edilen işgücü ve tarım ürünleri fiyatları, yeni yönelişte üretim sürecinin "maliyet" unsurlarıdır ve dış pazarlarda avantajlı olabilmek, bu maliyet unsurlarının fiyatlarının düşük tutulmasına bağlıdır.

Küçük sapmalar dışında ve 1980'lerin sonlarına doğru aksamasına karşın, 1980'ler boyunca ihracatı neredeyse fetişleştiren dış ekonomik ilişkiler politikası, sonuçta, Türkiye kapitalizminin dünya kapitalizmiyle entegrasyonunu 1980 öncesine göre artırmış, Türkiye'nin dünya ticaretinden aldığı pay yükselmiştir. Ancak, ihracattaki hızla artışa karşılık ithalat da büyük sıçramalar göstermiş, büyüyen dış açıklar, işçi dövizleri ve benzeri sermaye girişleri ile kapatılamayınca dış borçlanma zorunlu hale gelmiş ve Türkiye 1990'lara büyük bir borç yükü altında girmiştir.

Soru 23: Türkiye'nin "dışa açılması"nın niceliksel boyutları nasıl ifade edilebilir?

Sosyal ve ekonomik maliyetleri ve getirdiği yükler bir yana, 1980'ler, Türkiye kapitalizminin daha çok dışa açıldığı, dünya pazarlarına daha çok mal satıp bu pazarlardan daha fazla mal aldığı, dolayısıyla dış ticaretin daha hızlı arttığı bir dönem oldu. Dünya kapitalizmiyle bütünleşmenin artması anlamına gelen bu süreç, 1980'li yılları, öncesinden koparan en önemli kilometre taşlarından biri oldu.

Türkiye'nin ithalat ve ihracatından oluşan dış ticaretinin dünya ticareti içinde aldığı pay, bir anlamda, Türkiye'nin 1980'ler boyunca dış açılma derecesini de göstermektedir. Prof. Dr. Taner Berksoy'un belirlemelerine göre, 1980'de binde 15 olan Türkiye'nin ihracatının dünya ihracatı içindeki payı, 1985'te binde 41 düzeyine çıkarak beş yılda önemli bir artış gösterdi. Bu pay 1980'lerin sonlarına gelindiğinde de korundu. Türkiye, 1980'li yıllarda yapısı kendi yapısına benzeyen "gelişmekte olan ülkeler" içinde de sıvrıldı. Türkiye'nin 1980'lerdeki performansı, bu gruptaki ülkelerin toplam ihracatı içindeki payı 1983'te yüzde 1.08 iken 1989'da yüzde 1.60'a çıktı.

Öte yandan, Türkiye'nin dışa açılma hamlesinin özellikle 1980'lerin ilk yarısında yapıldığı, ikinci yarıda ise varılan noktanın korunmaya çalışıldığı görülür. 1980-1985 dönemi, 1979 petrol şokunun etkisiyle, dünya ticaretinin durakladığı bir evre iken, Türkiye, bu duraklama döneminde dışa açılmayı gerçekleştirdi. Bu ters eğilimde, Türkiye'ye özgü bölgesel koşulların, özellikle de İran-Irak savaşının etkisi belirleyicidir.

1980'lerin ikinci yarısında ise, Türkiye'nin dışa açılması dünya ekonomisiyle uyumlu bir çizgide gelişti. İhracatın ortalama yıllık artışı yüzde 13.4'ü bulurken, "gelişmekte olan ülkeler"ın yüzde 10.7'lik ihracat artışı hızını da geride bıraktı.

"Dışa açılma"nın niceliksel göstergelerinden biri de ihracatın ülke milli geliri içindeki payının ne olduğudur. Türkiye, 1960-1970 döneminde ulusal gelirinin ancak yüzde 4.57'sini ihraç ediyordu. Aynı dönemde ithalat da Türkiye ulusal gelirinin yüzde 6.63'ü düzeyindeydi. Bu durumda dış ticaret açığının boyutları, ulusal gelirin yüzde 2.06'sı ile sınırlıydı. 1970-1975 döneminde, ihracattaki görece kıpırdanmanın etkisiyle ihracatın milli gelire oranı yüzde 4.78'e; ithalatınki yüzde 9.80'e çıktı. Kriz içinde geçen 1975-1980 arasında ihracat geriledi, ithalat arttı. Böylece ihracatın milli gelire oranı yüzde 4.10'a düşerken ithalatın milli gelire oranı yüzde 11.3 oldu. İhracatın teşvik edildiği, ithalatın liberalleştirildiği

1980'lerin ilk yarısında ise ihracatın milli gelire oranı yüzde 13'e çıktı. Bu oran 1985-1990 arasında yüzde 16'yı buldu. Yine ithalatın milli gelire oranı 1980'lerin ilk yarısında yüzde 19 iken ikinci yarıda yüzde 23'ü buldu (Tablo 5).

İhracatın milli gelire oranının yüzde 16'ya oturması, verili koşullar altında, Türkiye'nin yapabileceği ihracatın tavanı olarak yorumlanmıştır. Çünkü, milli gelirin yaklaşık yarısı, ticarete konu olmayan hizmet ve mallardan oluşmaktadır. Milli gelirin yüzde 16'sının ihraç edilmesi demek, ticarete konu olan malların yüzde 30'unu dışa satmak anlamını taşıyor. Bu da, uzunca yıllar iç pazar üzerinde gelişme göstermiş bir ülke için varılabilecek azami nokta görünmektedir. O nedenle, 1980'li yılların sonlarında ihracattaki performansın korunması ve artırılması için ihracata dönük yeni sanayi yatırımlarının gerekli olduğu sık sık ifade edilmiştir.

Öte yandan, ihracat ve ithalat farkından oluşan dış ticaret açığının milli gelire oranının, 1980'li yıllarda pek de azalmadığı görülmektedir. 1980-1985 döneminde bu oran yüzde 6.7 iken 1985-1989 döneminde yüzde 5.7 olmuştur. Dış açığın bir ödemeler dengesi krizine yol açması, işçi ve turizm gelirleri gibi kalemlerle ya da yabancı sermaye yatırımları, dış kredi gibi sermaye girişleri ile önlenebilir. Ancak bu, dışa açılmayla birlikte büyüyen dış açığın, her an bir ödemeler dengesi sorunu yaratma potansiyelini ortadan kaldırmamıştır.

Soru 24: İhracattaki artışın boyutları nedir, en çok ne tür ürünler ihraç edildi?

1980'de 2 milyar 910 milyon dolar olan Türkiye'nin ihracatı, 1990 sonunda 12 milyar 960 milyon dolara çıktı. 10 yıldaki artış yüzde 345, yıllık ortalama artış da yüzde 33 dolayındaydı. İlk önemli sıçrama 1981 yılında gerçekleşti. Büyük oranlı devalüasyonların, daraltılan iç talebin ve verilen teşviklerin etkisiyle ihracat 1980'e göre yüzde 61 artış göstererek 1981'de 4.7 milyar dolara çıktı. 1980'ler boyunca, 1983, 1986 ve 1989'da ihracat küçük yavaşlamalar gösterirken, ikinci yarının en parlak yılı 1987 oldu (Tablo 5).

Türkiye, 13 milyar doların eşiğine gelen ihracatıyla 1980'de dünya ihracatında yüzde 0.15 olan payını 1990'da yüzde 0.40'a çıkardı.

Önceki soruda da belirtildiği gibi, ihracatın Türkiye milli gelirine oranı da 1980 öncesinde yüzde 4'lerde iken 1980'lerin sonunda yüzde 16'ya çıktı.

Tablo: 5

DIŞ TİCARET ARTIŞ VE AÇIKLAR (Milyon \$)

Yıllar	Diş Ticaret Hacmi	İhracat	İhracat / GSMH	İthalat	İthalat / GSMH	Diş Ticaret Açığı	Cari İşlem Açığı
1980	10.819	2.910	5.4	7.909	14.6	-4.999	-3.408
1981	13.636	4.703	8.8	8.933	16.7	-4.230	-1.919
1982	14.589	5.746	11.8	8.843	18.2	-3.097	-935
1983	14.963	5.728	17.6	9.235	28.4	-3.507	-1.828
1984	17.890	7.133	15.5	10.757	23.4	-3.624	-1.407
1985	19.301	7.958	16.3	11.343	23.3	-3.386	-1.013
1986	18.562	7.457	14.1	11.105	21.0	-3.648	-1.528
1987	24.353	10.190	17.4	14.158	24.2	-3.968	-982
1988	26.002	11.662	18.9	14.335	23.3	-2.678	1.503
1989	27.417	11.625	17.3	15.792	23.4	-4.167	966
1990	35.262	12.960	13.8	22.302	23.7	-9.342	-1.400

Kaynak: HDTM, Merkez Bankası.

1980'lerin ihracatının ürün bileşimini incelendiğinde, sanayi ürünlerinin ihracatının tarım ürünlerinin önüne geçtiği, sanayi ürünlerinde de belirli sektörlerde yoğunlaştığı görülüyor. 1975-1980 döneminde ihracatta tarım ürünleri yüzde 61'lik ağırlığa sahipken 1980-1985 döneminde bu pay yüzde 36'ya; 1985-1989 döneminde de yüzde 21'e düştü. Buna karşılık sanayi ürünlerinin 1975-1980 döneminde yüzde 32.5 olan payı 1980-1985 döneminde yüzde 59.2'ye; 1985-1989 döneminde de yüzde 76.1'e çıktı. Dolayısıyla, 1980 sonrası ihracat hamlesinde sanayi ürünlerinin, ihracatta lokomotif görevi yaptığı, sanayi ürünlerinde de belli altsektörlerde yoğunlaştığı dikkati çekti. Toplam ihracat içinde, dokuma ve giyim, kimya, deri ve özellikle demir-çelik sektörlerinin 1980'de 19.9 olan payları, 1989'da yüzde 53.4'e çıktı.

Dokuma ve giyim, 1989'da toplam ihracatın yüzde 30.1'ini sağlayarak en önemli ihracat sektörü oldu. 1980'lerin başlarında, bu dalın ihracatı payı yüzde 14.5'ti. Kalkınma programlarında, dokuma ve giyim sanayiinin ihracata dönük olarak geliştirilmesi ve rekabet gücünün artırılması, atıl kapasitelerin kullanılır hale getirilmesi, yeni tesisler kurmayı teşvik yerine, varolanların modernleştirilerek ve genişletilerek kullanılması ilkeleri benimsendi. Bu ilkeler çerçevesinde pamuklu grubunda kapasite kullanım oranı 1980'lerin sonlarında yüzde 90'a ulaşırken hazır giyimde kapasite kullanım oranı yüzde 114'e çıktı. Dönem başlarında dokuma sektörü ihracatı önde iken 1980'lerin ikinci yarısında hazır giyim ve örme eşyanın öne geçtiği ve sektör ihracatının üçte ikisinin bu alandan yapıldığı belirlendi.

İhraç ürünleri içinde dokuma ve giyimden sonra ikinci sırayı alan demir-çelik sanayiinde ise özellikle 1980'lerin ikinci yarısında ihracatın hızlandığı ve toplam ihracat içindeki payını yüzde 12'ye kadar çıkardığı görüldü.

1984 yılında 5 milyon ton olan toplam çelik üretim kapasitesi, yeni yatırımlarla 1988'de 9 milyon tona çıktı. İzdaş, Çukurova, Çolakoğlu, Ekinciler gibi grupların ark ocaklı tesislerindeki kapasite artışının yanında birer KIT olan İsdemir ve Erdemir'deki kapasite artışları, sektördeki ihracat atılımını da hızlandırdı.

Bu sektördeki ihracat artışında yarı-ürün ithalatının teşvik edilmesi önemli rol oynadı. Hurda ve kütük ithal eden tesislerin, fason üretime yönelmeleri, sektörün ihracat kalemini de kabarttı. Böylece 1980'de ihracat içinde yüzde 1.1'lik payı olan bu sektör, 1989'da yüzde 11.6'lık büyüklüğe ulaştı.

1980'lerin ihracatının yüzde 6.6'sını kimya sanayii ürünleri, yüzde

5.2'sini de deri sanayii ürünleri oluşturdu. Kimya sanayiinde soda, krom sülfat, sodyum sülfat, sodyum bikromat, bor bileşikleri, sımai yağ asitleri, sabunlar, deterjanlar ve tıbbi ilaçlar önemli bir yer tuttu.

Deri ve deri mamulleri sanayiinde ise, geçmiş yıllarda ham ve pikle deri şeklinde olan ihracatın yapısı değişerek, katma değeri daha yüksek olan deri giyim eşya, ayakkabı ihracatı önem kazandı.

Ihracatta ilk dört sırayı alan bu sektörlerden dokuma ve derinin ortak özellikleri, ucuz işgücü ile pamuk ve hayvan derisi gibi yerli hammaddeye dayanan, Türkiye'nin de "mukayeseli üstünlükler" doktrinine göre avantajlı olduğu sanayiler olmalarıdır. Demir-çelikte fason üretim önemli bir rol oynarken burada da ucuz işgücünden yararlanarak, yarı-ürün malları haddehanelerde çekerek uzun ve yassı mamuller haline getirme ve yeniden ihraç etme biçimindeki ihracat önem kazandı. Bu dalın, Batı'nın artık istemediği "kirli sanayiler" kategorisine girdiğini de anımsatmak gerekli.

Kimyada da Türkiye'nin tekelinde tuttuğu bor madeninin işlenmesinden sağlanan bor bileşikleri; cam sanayiinin hammaddesi soda ile sabun, deterjan, sodyum bikromat gibi ürünlerin ağırlık kazandıkları görülmüyor.

Soru 25: 1980'li yıllarda Türkiye, ağırlıkla hangi ülkelere ihracat yaptı?

1980'de yaklaşık 3 milyar dolar iken 1990'da 13 milyar dolara yaklaşan ihracatın pazar yapısına bakıldığında, 1980'lerin ilk yarısında Orta Doğu ülkelerinin, ikinci yarısında da Batılı gelişmiş ülkelerin önem kazandığı görülür. 1980'de ihracatın yöneldiği ilk dört pazar, sırasıyla, B. Almanya (% 20.7), İtalya (% 7.5), Fransa (% 5.7), ABD (% 4.3) ve İsviçre (% 4.3) idi. Ayrıca SSCB de yüzde 5.8'lik pay sahibiydi. Bu tarihte Avrupa Topluluğu ülkelerinin ihracattaki payı yüzde 43.3'ü, diğer OECD ülkelerinin payı da yüzde 11'i buluyordu. Bu, gelişmiş kapitalist ülkelerin toplam payının yüzde 55'i demekti.

Ihracat, 1981'den itibaren ağırlıkla Orta Doğu ülkelerine yöneldi, ancak 1986 sonrasında tekrar Batılı sanayileşmiş ülkelerin pazarları ağırlık kazandı.

1981'den başlayarak, İran ve Irak Savaşı ile petrol konjonktürüne bağlı olarak ihracatta Orta Doğu ülkeleri öncelik kazandı. Bu eğilim 1985 yılına kadar sürdü. İkinci petrol şokunun petrol üreticisi Orta Doğu ülkelerinde yarattığı olumlu konjonktürü iyi değerlendiren Türkiye kapitalizmi, gelişmiş ülkelerin petrol zamları nedeniyle girdikleri durgunluk orta-

mından sıyrılmayı ve yönünü, gelirleri artmış Arap ülkelerine çevirmeyi iyi bildi. Söz konusu bölgenin dört ülkesi İran, Irak, Libya ve S. Arabistan'ın 1980'de Türkiye ihracatı içinde yüzde 11 olan payları 1982'de yüzde 34.6'ya çıkarken, 1983'te yüzde 34'ü buluyordu. Batılı pazarların önem kazanmaya başladığı 1985'te bile bu ülkelere yapılan ihracat yüzde 32'lik büyüklüğe sahipti.

Özellikle, yine bu dönemde artan yurt dışı müteahhitlik faaliyetleri de mal ihracatını hızlandırdı. Alınan işlerin yüzde 60'ı Libya'da yoğunlaşırken bu inşaatlar için gerekli birçok inşaat girdisi ve işçilerin tükettiği mallar Türkiye'den ihraç edildi.

Arap ülkelerinin petrol gelirlerinin azalması ve Batı'nın yeniden bülümeye dönemine geçişiyle beraber, Türkiye'nin ihraç pazarları da rota değiştirdi ve ihracat, Orta Doğu pazarlarından geleneksel gelişmiş kapitalist ülke pazarlarına yöneldi.

1986'da ihracatın yarısından fazlasını oluşturan yüzde 54.4'ü yenisinden Batılı sanayi ülkelerine yapıldı. 1987'de bu pay yüzde 60.5'e çıktı. 1990'a gelindiğinde ise OECD ülkelerinin ihracattaki paylarının yüzde 68'i bulunduğu görüldü. Almanya 3 milyar dolar ile en büyük ihraç pazarını oluştururken 1.1 milyar dolar ile İtalya ikinci sırayı, 967 milyon dolar ile ABD üçüncü, 944 milyon dolar ile de İngiltere dördüncü sırayı alıyordu. Türkiye'nin ilk on ihraç pazarından dördünü bu ülkeler alırken Fransa, SSCB, İran, Hollanda, S. Arabistan ve Belçika "ilk on"a giren diğer ülkelerdi.

Soru 26: İhracatı teşvik için döviz kurunda neler yapıldı?

1980'li yıllarda ihracatın büyük artışlar göstermesinde, izlenen yeni döviz kuru politikası en etkili rolü oynarken, bunun dışında, ihracatçılara, vergiler, krediler ve döviz kaynaklarıyla ilgili çeşitli teşvikler sağlandı.

Yönelinen yeni modelde ihracatı artırabilmek için döviz kuru politikasının kaygan olması, iç ve dış enflasyon farkını yansıtmaması gerekiyordu. Döviz kuru politikasında, önceleri uzun aralıklı ve şok etkisi yapan yüksek oranlı devalüasyon yöntemleri benimsenmişti. 10 Haziran 1979'da 1 doları 47 lira; 24 Ocak 1980'de 70 lira, 31 Aralık 1980'de de 89 lira yapan kur operasyonları, bu tür yüksek oranlı devalüasyonlardan oluşuyordu. Ancak, uzun aralıklı ve şok etkisi yapan bu ayarlamalar, yine de kurun dönem dönem, aşırı değerlenmesini önleyemedi. Üstelik, kısa süreli de olsa, önemli dengesizliklere yol açtığı için, ihracatçı açısından belirsiz-

lik yarattığı gerekçesiyle 4 Mayıs 1981 tarihinde terk edilerek "günlük ayarlamalar" yaklaşımı benimsendi. Kurlar, her gün Merkez Bankası'na belirlenmeye başlandı. 1988 Ağustos'undan itibaren ise bankalara kendi döviz kurlarını belirleme yetkisi verildiyse de, bankalar Merkez Bankası'nın kurunun 1-2 puan aşağı ya da yukarısına geçmediler.

Döviz kuru, bazı yıllar aşırı devalüe edilirken, özellikle 1980'lerin sonlarına doğru da aşırı değerli tutuldu. 1983'te 224 TL olan 1 dolar, 1984'e gelindiğinde 365 TL olmuştu. Artış, yüzde 62 idi. 1980'lerde, TL'nin dolar karşısında çok değer kaybettiği bir başka yıl, 1988 oldu. 1987'de 856 TL olan 1 ABD doları, 1988 sonunda 1420 TL oldu (Tablo 2).

1989 ve 1990, döviz kurundaki değişimin, enflasyona göre yetersiz kaldığı yıllar olarak değerlendirildi. 1989'da dolar kurundaki değişiklik yüzde 49.3'te kalırken enflasyon yüzde 69'u buluyor; 1990'da da kurdaki yıllık değişim yüzde 23'te kalırken enflasyon oranı yüzde 53'ü buluyordu. 1980 sonlarına doğru kurdaki bu yavaş artışın, ihracat artışının da yavaşlamasında etkili olduğu öne sürüldü. Yine de 1980'den 1990'a Türk Lirası, yabancı paralar karşısında sürekli ayarlanarak ihracatı kârlı kılan önemli bir kaldıraç oldu. 1980'de 70 lira olan 1 ABD doları, 1990'da 2607 TL idi. Yine 1983'te 87.6 TL olan 1 Alman Markı 1990'da 1621 TL olmuştu.

Soru 27: İhracata hangi yollarla ve ne boyutlarda teşvikler sağlandı?

İhracatçılara 1980 sonrası sağlanan teşvikler, vergi, kredi ve döviz kolaylıkları şeklindeydi. Bunların çeşitleri 10 dolayında olmakla beraber, belli başlıları 7 kalemde toplanıyordu. Bunlar; vergi iadesi, kaynak kullanımını destek primi, kurumlar vergisi istisnası, "vergi, resim, harç istisnası", ihracat dövizlerini kullanma hakkı, ithalatta döviz tahsis ve büyük ihracatçılara özgü, "munzam vergi iadesi"nden oluşuyordu. Bu teşvikler, zaman zaman başkalarıyla yer değiştirmiş, örneğin 1988 sonrasında Merkez Bankası, ticari bankalar ve Eximbank'ça verilen düşük faizli krediler ile KDV muafiyeti teşvikleri önem kazanmıştı.

İhracata sağlanan teşviklerden en eskisi ve etkini, 1989 yılına kadar kullanılan "ihracatta vergi iadesi" uygulamasıydı. Bu teşvikin teknik amacı, ihraç edilen malın üretimi sırasında alınan vergilerle, diğer resim, harç ve belediye paylarını, malın ihraç etmesi şartıyla, bu malın ihracatçısına geri ödemektir. Devletin, alması gereken vergileri iade ederek, ihraç edilen ürüne dış pazarlarda rekabet gücü kazandırıldığına inanılıyordu. Dolayısıyla,

devlet ihracatçıya, ihraç ettiği malın fiyatını dışarıda düşürerek pazarı kapması için bir sübvansiyon sağlamış oluyordu. İhracatta önemli bir kaldıraç işlevi gören bu araç, özellikle Avrupalılar tarafından "dampingin devletçe teşviki" olarak değerlendiriliyor ve GATT'ın Sübvansiyonlar Kod Anlaşması'na aykırı bulunuyordu. Türkiye de bu anlaşmaya imza koymuştu. Ve Batı'nın itirazlarına 1989'a kadar direnebildi. Gerek bu itirazlar, gerekse söz konusu teşvikin "hayali ihracatçılar"ca istismar edilmesinin etkisiyle, 1963'ten beri uygulanan vergi iadesi uygulamasına 1989'un ilk günü son verildi. Devlet Hazinesinden ihracatçıya vergi iadesi olarak çıkan para, yapılan ihracatın yüzde 10'u ile yüzde 23'ü arasında değişmiştir. Örneğin 1968, 1971, 1972, 1976, 1977, 1982, 1983 ve 1984'te toplam ihracat değerinin en az yüzde 20'si oranında vergi iadesi verilmiştir.

Vergi iadesinin dışındaki teşviklere gelince: Bunlardan "Kaynak Kullanımı Destekleme Primi", ihraç bedelinin yüzde 4'üne yaklaşıyordu. Ayrıca, sanayi malı ihraç eden ve yıllık ihracatı 250 bin doları aşan ihracatçılar, ihraç tutarının yüzde 20'sini kurumlar vergisi matrahından düşebiliyorlardı. Bu teşvikin boyutu da, ihraç bedelinin yüzde 9'unu buluyordu.

Devlet, ihracatçıya, ihraç dövizinin yüzde 20'sini yurt dışında tutma hakkı tanıyarak önemli bir destek daha sağlıyordu.

"İthalatta döviz tahsisi" adlı bir başka teşvikle de ihraç malı bünyesine giren girdi ve ambalaj maddeleri, gümrük muafiyetli olarak ithal ediliyordu. Ayrıca "imtiyazlı ihracatçılar" diye de tanınan "dış ticaret sermaye şirketleri"ne özel, ihracat bedelinin yüzde 6'sını bulan, "munzam vergi iadesi" adlı bir teşvik daha veriliyordu.

Vergi iadesinin ihracat bedeline oranı yüzde 6.5 kabul edilse bile, ihracata sağlanan bu teşviklerle, büyük ihracatçılara, ihraç bedelinin yüzde 44.6'sı; sıradan ihracatçılara da yüzde 40.6'sı tutarında destek sağlanmış oluyordu.

1988 sonunda "vergi iadesi" teşviki kaldırılmakla beraber düşük kredi ve vergisel teşviklerle destek sürdü.

Soru 28: Dış Ticaret Sermaye Şirketleri, ya da "imtiyazlı büyük ihracatçılar" hangileridir, ihracatın ne kadarını kontrol ediyorlar?

1980 yılından sonra ihracatı geliştirmek amacıyla, Japonya ve Güney Kore modellerinden esinlenilerek dış ticaret sermaye şirketleri adı al-

ında yeni bir şirket tipi geliştirildi. Adına “Dış Ticaret Sermaye Şirketi” denilen bu firma statüsüne girmek için, firmanın yıllık ihracatının 30 milyon doları aşması koşulu getirilmişti. Bu tür şirketlerin kurulmasını özendirmekten amaç, yurt dışı pazarlama faaliyetinin büyük ve güçlü firmalarca daha başarılı olarak gerçekleştirilebileceği inancına dayanıyordu. Bu firmaların, yurt dışında bürolar, temsilcilikler açma, ilişkileri derinleştirme faaliyetleriyle küçük ihracatçılara da hizmet vermeleri umuluyordu. Dış Ticaret Sermaye Şirketleri, irili ufaklı tüm firmalara servis veren az ama güçlü kuruluşlarla ihracatın geliştirilmesine öncülük yapacak kuruluşlar olarak tanımlanıyordu.

DTSS unvanı alan şirketler imalat yapamayacaklardı. Ancak, ihracat konusu malların ambalajlama, paketleme, depolama gibi aşamaları konularında, yatırım teşvik belgesi almak koşuluyla, yatırım yapabileceklerdi.

Özellikle küçük ve orta boy iş çevrelerinde tepki gören ve “imtiyazlı ihracatçılar” denilen bu kuruluşların sayısı zaman zaman 50’yi buldu. Ancak 1990’da bu sayının 22’ye indiği görülmüyordu. Bu şirketlere, diğer ihracatçılardan farklı olarak, yüzde 6’ya varan “munzam vergi iadesi”nden başka teşvikler de sağlanıyordu. Bunlardan biri de, bu firmalara, dış ticaret devletçe yapılan ülkelerden ithalat yapma hakkının tanınmasıydı.

Bu şirketlerin, Türkiye ekonomisine yön veren büyük grupların uzantısı firmalar olduğu dikkati çekiyordu. Örneğin, Koç Grubu’na ait Ram, Çukurova Grubu’na ait Çukurova Dış Ticaret, Enka Grubuna ait Enka Pazarlama, Tekfen Grubu’na ait Tekfen Dış Ticaret, Sabancı Grubu’na ait Exsa gibi. Ayrıca çok ortaklı giyim sanayicilerinin ortak şirketi GSD de grubun büyüklerindendi, hatta 1989 ve 1990’da, lider Ram’i izleyerek ikinci sırayı aldı.

Büyük teşviklerin verildiği ihracat sektöründe, ihracatın yarısının 40-50 şirketçe gerçekleştiriliyor olması, bu faaliyet dalında şirketi olan sermaye gruplarının daha hızlı büyümelerine, daha çok tekelleşmelerine olanak sağlarken, onlara tabi kalan üreticilerin de giderek bağımlılaşmalarına ya da büyüklerce yutulmalarına, piyasadan silinmelerine yol açıyordu.

Dış Ticaret Derneği çatısı altında örgütlü olan DTSS’nin toplam ihracat içindeki payları hızla yükseldi. 1981’de Türkiye ihracatından yüzde 9 pay alan bu şirketlerin, 1986’daki payları yüzde 46’ya çıkacak, 1988’de ise yüzde 55’i bulacaktı. Bu sayı 1989 ve 1990’da sırasıyla yüzde 43’e ve yüzde 39’a düşecekti.

1990’a girerken, ihracatı teşvikte, pazarlama aşamasından çok üretim aşamasının önem kazanması, vergi iadesinin 1989 başında kaldırılması,

kur ayarlamalarının eskisine göre yavaşlatılması, hayali ihracat soruşturmalarına büyük ihracat şirketlerinin karıştırılması gibi faktörlerin etkisiyle, birçok şirketin sektörden çekildiği; 1986'da 50 olan sayılarının 1990'da 22'ye düştüğü görüldü.

Soru 29: "Hayali ihracat" olayı neydi, nasıl yapılırdı, sonuçları ne oldu?

İhracata verilen en önemli teşviklerden "vergi iadesi" desteği, ihracatın büyük sıçramalar yapmasında önemli roller oynarken, bu teşvik birçok firma ve kişiye istismar edilerek milyarlarla ifade edilen haksız kazançlara da yol açtı.

Kamuoyunda "hayali ihracat" diye adlandırılan bu sahtecilik, ancak 1980'lerin ikinci yarısında bazı adli koşuşturmalara uğradıysa da "hayali ihracat" sahteciliğinden dolayı önemli cezalandırmalar pek görülmedi.

İhracatta vergi iadesi, 1963'te yürürlüğe girmişti. Amacı, ihracata konu malın, maliyetine girmiş bulunan dolaylı ve dolaysız vergilerle, diğer resim, harç ve belediye paylarını, ihraç edilmesi kaydıyla, bu malların üreticisine veya ihracatçısına geri ödemektir. Böylece, ihracata konu olan malın, dış piyasalarda rekabet gücü artırılmış olacaktı. İade edilen vergilerin, ihraç edilen malın tutarına oranı, dönemler ve malın cinsine göre farklılık taşıyordu. Verilen vergi iadelerinin, 1979-1983 döneminde 268 milyar lira olduğu, bunun da toplam ihracatın yüzde 20.1'ine eşit olduğu görülmüyordu.

Ödenen vergi iadelerinin 1984-1988 dönemindeki miktarı, 1 trilyon 845 milyar lirayı bulmuştu. Bu miktar, aynı dönemin ihracat tutarının yüzde 10.4'ü olarak ifade ediliyordu.

Vergi iadesi teşvikinden sahtecilik yaparak yararlanma olayları, özellikle 1980 sonrası artıyordu. Aslında "hayali ihracat"ın Türk kamuoyunda adını duyurması, Süleyman Demirel'in yeğeni Yahya Demirel'in hayali mobilya ihracatıyla olmuştu. Resmi makamlara mobilya ihraç ettiğini beyan eden yeğen Demirel, sunta ihraç etmiş, ama mobilyaya verilen vergi iadesini cebe indirmişti. 1980'li yıllardaki sahtecilik olayları da çeşitlilik gösteriyordu ama en sık görüleni iki taneydi. Birincisi, hiç ihracat yapmadan, ihracat yapmış gibi evraklar düzenlemek ve Merkez Bankası'ndan vergi iadesini almaktır. İkincisi de, resmi makamlara beyan ettiğinden farklı nitelik ve kalitede malı dışarıya sevk ederek vergi iadesini almaktır. Bu sahtecilik işleri için yurt dışında paravan şirketler kuruluyor,

sahte alıcılar oluşturuluyor, tezgâh uluslararası işliyordu.

1980'lerin sonlarına doğru 11-12 milyar doları aşan ihracatın ne kadarının "hayali" ya da fiktif ihracat olduğu anlaşılamadı. 1984 Mayıs ayında, Hazine'nin talebi üzerine başlatılan ihracatta vergi iadesine ilişkin incelemeler sonucunda düzenlenen raporlarda, haksız yere vergi iadesinin tespiti durumunda, ödenen vergi iadelerinin, vergi cezası ile birlikte tahsili isteniyor; işlenen fiil, vergi kaçıkçılığı sayıldığından, ilgili savcılıklara suç duyurusunda bulunuluyordu. 1984-1988 arasında yapılan incelemeler sonucunda, Maliye Hesap Uzmanları ile Gelirler kontrolörleri tarafından toplam 334 adet rapor düzenleniyordu. Bu raporlarda tespit edilen haksız vergi iadesi miktarı 120 milyar liraydı. Resmi makamlar, haksız vergi iadesine konu olan ihracatın, aynı dönemdeki ihracat oranının yüzde 3.6'sı olduğunu ifade ediyorlardı. Yani, bu dönemdeki ihracat rakamlarının sadece yüzde 3.6'sı fiktif sayılmalıydı.

Öte yandan gümrük denetim elemanları tarafından teşvik primleri ödenmeden, teşebbüs aşamasında el konulan ve ödenmesi DPT ve Merkez Bankası nezdinde yapılan girişimlerle durdurulan vergi iadesi tutarları 73.7 milyar lira; ihracat tutarı 229.1 milyon dolar, olaya karışan firma sayısı da 38 olarak açıklanıyordu. Gümrük denetimi elemanları, vergi iadesi uygulamasına son verilen 1988 sonunda 150 firmaya ait 2711 ihracat beyannamesini de inceliyorlardı. Bu firmaların beyan ettikleri ihracat tutarı, 916.3 milyon dolardı. Bu firmalara ödenebilecek vergi iadesinin 126.3 milyar TL olduğu hesaplanmıştı.

"Hayali ihracat" olayının boyutları, hiçbir zaman tam olarak belirlenememekle beraber, bu miktarın, 1980'ler boyunca yapılan ihracatın en az yüzde 10'u dolayında olduğu; fiktif ihracata düşen haksız vergi iadesi miktarının da hatırı sayılır bir "soygun" sayılabileceği söylenebilirdi.

Bu "soygun"un yakalanabilen sınırlı sayıdaki failerinden, aldıkları vergi iadesi cezalı olarak geri istenirken, Yargıtay 7. Ceza Dairesi'nce suçun, aynı zamanda "toplu kaçakçılık" kapsamına girdiği yorumu yapıldı. Bu yorumun akılda kalan kurbanlarından biri, adı Emlak Bankası'nın kredilerini batırmak olaylarında da geçen Ertan Sert oldu. Sert ve arkadaşları hayali ihracat suçundan 7.5 yıl ağır hapis cezası aldılar.

Hayali ihracat suçlamasına maruz kalanlar arasında, Enka, Süzer, Ram gibi büyük ihracat şirketlerinin yöneticileri de yer alıyordu. Bu kişiler, ihracatlarına aracılık yaptıkları küçük ve orta boy ihracatçıların söz konusu suçu işlemiş olabileceklerini; kendilerinin suçlu olmadığını öne sürerek, bazı parasal cezalarla kurtulmanın yolunu bulacaklardı.

Soru 30: İthalatta liberalleşme politikaları nasıl uygulandı?

“Dışa açılma”cı yaklaşımın önemli bir ayağını da ithalatın liberalleştirilmesi; kotalarla, gümrüklerle sınırlanan ithalatın önündeki engellerin kaldırılması oluşturmdu. Bu politikadan güdülen amaçlardan biri, iç pazara dönük faaliyet gösteren firmaların ensesinde dış rekabetin rüzgârlarını hissettirmek, onları dış pazarlara çıkacak maliyet ve kalitede üretim yapmaya zorlamaktı. “Terbiyevi ithalat” da denilen bu tür ithalatla, Türkiye'nin avantajlı olduğu sektörlerde uzmanlaşması, aşırı korunduğu için ayakta kalan sektörlerden ise vazgeçirilmesi amaçlanıyordu.

İthalatta liberasyonun bir diğer hedefi, kota sisteminin yarattığı rantların ortadan kaldırılmasıydı. Kota sistemiyle ithalatın sınırlandırılması, birçok kişinin resmi fiyatıyla almaya çalıştığı döviz, karamame ile bazı kesimlere tahsis etmek anlamını taşıyordu. Bu kesimler, kısıtlama olmazsa, resmi değerinin çok üzerinde işlem görecekti döviz, böylece düşük fiyattan elde etmiş oluyorlar; bu dövizle satın aldıkları ithal mallarını da maliyetinin çok üzerinde satma olanağına kavuşuyorlardı. Önemli büyük-lüklerde “rantlar”a neden olan bu uygulama, kapitalizmin rasyonel işleyişine de aykırıydı.

1980 öncesinin ithal rejiminden serbestleşmeye geçiş, 1980'de, “miktar kısıtlamaları”na dayanan düzenlemelerin “vergiler”e dayanan bir sistemle değiştirilmesi şeklinde başlatıldı. Önce ithalattaki damga resmi yüzde 25'ten yüzde 1'e düşürüldü, ithalat teminatları azaltıldı ve liberasyon listeleri yeniden düzenlendi. 1981 başında da ithalatta kota uygulaması tümüyle kaldırıldı. Liberalleşmede büyük adım 1984'te ithalat rejiminde yapılan değişikliklerle atıldı. İthal listeleri yeniden düzenlenerek, ithalata konu olan mallar “ithali yasak”, “müsaadeye tabi” ve “libere ama fon ödenmek suretiyle ithal edilebilecek mallar” şeklinde üç gruba ayrıldı. İthal yasak mal sayısı 1800'den 459'a düşürülerek önemli bir serbestleşme adımı atıldı.

Bir önemli adım da gümrük ve istihsal vergileri değiştirilerek atıldı. 99 tarife pozisyonundan 59'unda gümrük ve istihsal vergileri değiştirildi, bunların çoğunda vergi oranları önemli ölçüde azaltıldı.

1984'te başlatılan “ithalatta fon uygulaması” ile yabancı sigara gibi, daha önce ithaline izin verilmeyen, ya da sınırlı izin verilmesi nedeniyle yurda kaçak giren malların, fon ödenerek ithali mümkün kılındı. Fon uygulaması, ithalatın düzenlenmesinde ve genel olarak ithalatın serbestleştirilmesinde bir araç olarak kullanıldı. Bu araç, ANAP iktidarı döneminde, hükümetin suyuna gitmeyen bazı şirketleri “terbiyevi ithalat” ile terbiye

etmede de bir "sopa" olarak kullanıldı.

1980'lerin ikinci yarısında da liberalleşme sürdü. 1986'da, ithal edilecek mallar grubu 3'ten 2'ye indirilirken, izne tabi malların sayısı da 1986'da 245 iken 1988'de 33'e kadar azaltıldı. 1990'da ithalatın yüzde 93'ünü oluşturan 20.6 milyar dolarlık ithalat liberasyon listesinden yapılırken, müsaa-deye tabi ithalatın 62 milyon dolara kadar düştüğü görülmüştü.

Soru 31: İthalât ne yönde arttı, hangi ürünler ve pazarlar önem kazandı?

İthalattaki liberal rüzgârlar, ithalatın da son 10 yılda hızla artmasını beraberinde getirdi. 1980'de 7.9 milyar dolar olan ithalat, 1990'da 22 milyar 580 milyon doları buldu. Artan ithalatın boyutları şöyle de ifade edilebilir: 1980'de kişi başına 177 dolarlık ithalat yapılırken 1985'te bu rakamın kişi başına 224 dolara; 1990'da ise 392 dolara çıktığı görüldü.

İthalatın 1979'da 5 milyar dolar iken 1980'de yaklaşık 8 milyar dolara çıkması, petrol fiyatlarındaki artışla ilgiliydi. 1980-1983 ithalat artışı ise, büyümeyi neredeyse askıya alan, iç talebi kısan, daraltıcı ekonomik politikalar nedeniyle çok sınırlı kalmıştı. 1980'de 7.9 milyar dolar olan ithalat, 1983'te ancak 9.2 doları bulmuştu.

Ekonomideki dışa bağımlılık olgusunda yapısal bir değişim olmadığı için, yüksek büyüme yılları, ara malı ve yatırım malı yönünden dışa bağımlı Türkiye kapitalizminin ithal ihtiyacının da arttığı yıllar oldu. Nitekim, büyüme hızının yüzde 8'i bulunduğu 1986'da, dünya petrol fiyatlarındaki önemli gerilemeye rağmen, ithalat 11.1 milyar doları buldu. Yüzde 7'lik büyüme gerçekleştirilen 1987'de ithalat 14.2 milyar dolara yaklaştı. Ancak son yılların en büyük ithalat patlaması, büyüme hızının yüzde 9.2'ye fırladığı 1990'da oldu. Tüketim malları ithalatının da hızla arttığı bu yılda, ithalat bir yılda 7 milyar dolarlık sıçramayla 22.3 milyar dolarlık düzeye çıktı. Kuşkusuz bu ithalat patlamasında, 1989 ve 1990'da kur ayarlamalarının çok yavaşlatılmasının, iç pazara dayalı konjonktürün ve ücretler ile maaşlardaki göreceli artışın yarattığı talep patlamasının önemli rolleri oldu. Ancak bu 22.3 milyar dolarlık ithalat, 13 milyar dolar civarında kalan ihracat karşısında, 9 milyar doları aşan çok ciddi bir dış ticaret açığını da gündeme getirdi.

İthalatın ürün bileşimine bakıldığında, 1980 öncesinden farklı olarak, tüketim malları ithalindeki artış dikkati çekti. 1984'te 474 milyon dolar olan tüketim malları ithalatı, 1990'da 2 milyar 885 milyon doları buldu. Özellikle 1989'dan 1990'a yüzde 108'i bulan tüketim malları ithalatı

dikkati çekti.

Yatırım mallarına ödenen miktar, 1990'ın 22.3 milyar dolarlık ithalatında 5.9 milyar dolarlık bir pay alırken, petrolün de dahil olduğu ara malları ve hammaddeler ithalatı 13.5 milyar dolara yaklaşıyordu.

İthalatın yapıldığı ülkelere göre dağılımı, toplam ithalatın yıllık kompozisyonundaki değişmelere göre farklılaşıyordu. İthalatta sanayi ürünlerinin payının yükselmesiyle OECD ülkelerinden yapılan ithalat artarken, ham petrol ithalatı payının gerilemesi sonucu Orta Doğu ülkelerinden yapılan ithalat azaldı. 1990'da Türkiye ithalatında OECD ülkelerinin payı yüzde 65.3'ü bulmuştu. En çok ithalat yapılan ülkeler, yaklaşık 3.5 milyar dolar ile Almanya, 2.3 milyar dolar ile ABD, 1.7 milyar dolar ile İtalya ve 1.3 milyar dolar ile Fransa idi. Bunları, SSCB, Japonya, Irak, İngiltere, S. Arabistan ve İran izliyordu. İslam ülkeleriyle dış ticaretin 1980'lerin ikinci yarısında gevşemesi sonucu, bu ülkelerden yapılan ithalat 1981'de yüzde 42'yi bulurken, 1989'da yüzde 18.5'e, 1990'da da yüzde 17.3'e düştü.

Soru 32: Dış ticaret açığı ve dış ticaret hadleri ne yönde değişti?

1980'li yıllarda ihracatta görülen hızlı artışa karşılık ithalatın da, özellikle hızlı büyüme yıllarında, artmasıyla dış açıklarda bir daralma yaşanmadı.

Dış ödeme sorunları açısından ihracatın ithalatı karşılama oranı, önemli bir gösterge sayılır. Türkiye 1970'lerin ilk yarısında ihracat gelişmesiyle, ithalatın yüzde 58'ini karşılayabiliyordu. 1970'lerin ikinci yarısında durum kötüleşti ve bu oran yüzde 38'e kadar geriledi. Ancak 1980'lerde, bir yandan ihracat hızla arttı, bir yandan da büyümenin yavaşlatılarak ithalat gereksiniminin frenlenmesiyle ithalat yavaşladı. Böylece, ihracatın ithalatı karşılama oranı arttı. 1980'lerin ilk devresinde bu oran yüzde 59'a yaklaşıyordu. Bu, 1970'lerin ilk yarısındaki performansın yakalanması demekti. 1980'lerin ikinci yarısında bu oran daha da arttı ve ihracat, ithalatın dörtte üçüne yaklaşarak yüzde 72.6 oldu. Ancak 1990'da yaşanan yüzde 9'luk büyümenin etkisiyle patlayan ithalat, bir anda 9.3 milyar dolarlık bir dış ticaret açığını ortaya çıkardı. Bu, ihracatın ithalatı karşılama oranının yüzde 73'ten (1985-1989 ortalaması) yüzde 57.6'ya inmesi demekti. Dış açığındaki hızlı büyüme, dış ödeme sorununun da yeniden ortaya çıkması anlamına geliyordu.

1980'lerin dış ticaret ilişkilerinin bir boyutu da, dışarıyla büyüyen

alışverişten Türkiye'nin pek kârlı çıkmadığını gösteriyordu. Ülkenin dış ticarettten doğan kazanç ve kaybını ölçmekte kullanılan "dış ticaret hadleri" trendi, 1980'ler boyunca olumsuz gelişti.

1973 yılı 100 kabul edildiğinde, 1980 ithalat miktar endeksi 95.5, fiyat endeksi ise 379 idi. 1983'te ise miktar endeksi 136 olmasına karşılık fiyat endeksi 324'de kalmıştı. Yani geçmiş yıllara göre daha az mal alınmasına karşın daha çok döviz ödenmişti. "Daha ucuza ihracat, daha pahalıya ithalat" sonucu, dış ticaret hadlerinin negatif gelişimi izleyen yıllarda sürdü ve 1979'da 73.7 iken 1984'te 55.3 oldu. Bunun anlamı, yurt içinde yaratılan değerın bir bölümünün, dış fiyat makasının Türkiye aleyhine işlenmesi sonucu, dışarı akmasıydı. Bu miktar, bazı hesaplamalara göre, yıllık milli gelirin yüzde 2'sini bulabiliyordu. Böylece dışa açılma arttıkça, dış ticaret hadlerinin kötüleşmesinin önüne geçilemeyecek ve "yoksullaştıran bir dışa açılma" sürecine girilecekti.

Türkiye'nin ihracatında sanayi ürünleri tarım ürünlerinin önüne geçmekle beraber ihraç edilen sanayi ürünleri, dokuma, gıda, deri sektörlerinde olduğu gibi tarımsal hammaddelere dayanıyor. Bu malların talebinin fiyat ve gelir elastikiyetinin düşüklüğü, Türkiye'nin dış ticaret hadlerinin aleyhte gelişmesinde önemli bir etkeni.

Ayrıca 1980 başında gerçekleşen petrol fiyatlarındaki artışlar, dolar ve faiz oranlarındaki yükselmeler ile artan korumacılık eğilimleri de dış ticaret hadlerinin Türkiye'nin aleyhinde gelişmesine yol açtı. Bu koşullara ek olarak, Türk ihracatçıların dış pazarlarda birbirinin ayaklarına basarak fiyat kırımları, döviz kurlarındaki yükselmeyeyle birleşince dış ticaret hadleri daha da kötüleşti. 1980'lerin ikinci yarısında özellikle ham petrol fiyatlarındaki düşmeler, dış ticaret hadleri trendindeki kötü gidişi Türkiye lehine biraz da olsa dengeledi.

1982'de ham petrolün variline 34.6 dolar ödeyen Türkiye, 1986'da aynı varili 13.8 dolardan ithal etti. Bu ucuzluk 1990'a kadar sürdü. Ancak 1990'da, 1989'a göre yüzde 60'lık artışla, ham petrol, varili 27.6'dan ithal edildi. Körfez Krizi'nin de etkisiyle ortaya çıkan bu durum, dış ticaret hadlerinin tekrar kötüleşmesi demektir.

Dış ticaret hadlerindeki olumsuz gelişme, ekonomi üzerinde iki tür etki yaptı. Birincisi, dış ticaret hadlerindeki olumsuz gelişme, cari işlemler açığının kronikleşmesinde etkili oldu. İkincisi, Türkiye'nin ara malları ve yatırım malları yönünden ithalata bağımlılığının sürmesi nedeniyle, ithalatın pahalılaşması, maliyet enflasyonuna neden oldu. Enflasyon yükseldikçe, döviz kurunu da ona ayarlamak, yükseltmek gerekti. Bu baskı, kırılması zor bir kısır döngüyü de yarattı.

Soru 33: İşçi dövizleri ve turizm gelirlerinde ne gibi artışlar oldu?

1980'lerin başında döviz kazandırıcı faaliyetleri teşvik edici yaklaşım, başta döviz kuru politikasındaki değişikliklerle işçi döviz girişlerinin daha çok artacağını; ayrıca yine döviz kuru politikasının etkisiyle Türkiye'ye turistik gezi yapmanın yabancılar için daha cazip duruma geleceğini öngörüyordu. Bu noktadan hareketle de turistik yatırımlara yoğun teşvik ve destekler sağlandı.

1988 verilerine göre, yurt dışındaki işçi ve aile sayısı 2 milyon 349 bine ulaşmıştı. İşçi göçü, 1980'li yıllarda yön değiştirerek, başta Libya olmak üzere, Orta Doğu ülkelerine yöneldi. İşçiler bu ülkelerde Türk müteahhitlerinin aldığı ihalelerde çalışıyorlardı.

Yurt dışındaki işçilerin yüzde 90'a yakınının Avrupa ülkelerinde olduğu görülmüyordu. 1980'lerde hem döviz kurundaki yükselmelerle birlikte yurt dışındaki işçilerin döviz transferleri hızlandı, hem de bazı Avrupa ülkelerinin "Kesin Dönüşü Teşvik Yasaları"nın etkisiyle işçilerin döviz birikimleri "kesin dönüş" yaptı. Birinci kuşak göçmen işçilerin ülkelerine gönderilmesini amaçlayan "Dönüşü Teşvik Yasaları"nın F. Almanya, Fransa, Hollanda ve Belçika tarafından uygulamaya sokulması, özellikle Türk işçilerini etkiledi ve 1979-1984 arasında, 608 bini F. Almanya'dan olmak üzere, yaklaşık 731 bin kişi Avrupa ülkelerinden kesin dönüş yaptı. 1985-1987 döneminde dönenlerin sayısı da 402 bini buldu.

Kesin dönüşlerle birlikte gerçekleşen döviz girişi, ödemeler dengesinde yer alan "işçi gelirleri" kalemlerinde de ciddi artışlara yol açtı. 1979'da 1 milyar 694 milyon dolar olan işçi döviz girişleri, yüksek oranlı devalüasyonların itmesiyle 1980'de 2 milyar 71 milyon dolara çıktı. 1981'de 2.5 milyar dolara yaklaşan işçi dövizleri, izleyen yıllarda bu düzeyi yakalayamadı ama yine de 1980'lerin sonlarında 3 milyar doları aştı. 1990'da işçi döviz girişleri 3 milyar 246 milyon dolardı.

1980'li yıllarda, turizm gelirlerinde de ciddi artışlar gerçekleşti. Turizm sağlanan kaynakların artırılması, turizm yatırımlarının ve yatak kapasitelerinin artırılmasına olanak sağladı. Bir devlet bankası olan Türkiye Kalkınma Bankası (eski Turizm Bankası'nın katılımıyla oluştu)'nın turizm sektörüne tahsis ettiği krediler, cari fiyatlarla, 1985'te 18 milyar iken 1986'da 80 milyar TL'ye, 1988'de 583 milyar TL'ye ve 1990'da 600 milyar TL'ye çıktı.

Ucuz kredi dışında, Türkiye'nin en güzel koyları, en değerli kentsel arazileri "kamu arazilerinin tahsisi" isimli teşvik mekanizmasıyla, yatırımcılara sunuldu. Bu ve benzeri teşvikler sonucu, 1984'te 68 bin olan

belgeli yatak kapasitesi sayısı, yüzde 345'lik artışla, 1990'da 307 bine ulaştı. Bu yatakların 40 bini 5 yıldızlı 59 otelin, 43-bini 4 yıldızlı 120 otelin, 96 bini de 3 yıldızlı 502 otelindi. 1990'da ülkedeki tatil köyü sayısı da 88'i bulurken buralardaki yatak kapasitesi de 50 bine yaklaşıyordu. 1990 ortasında "turizm işletmesi belgeli tesis" sayısı 1136'yı; bunların yatak kapasitesi de 151 bini bulmuştu.

Bir yandan turizm yatırımlarındaki büyük artış, bir yandan da döviz kurundaki yükselmelerin Türkiye'yi yabancılar açısından tatili ucuz bir ülke durumuna getirmesi, hem turist sayısında hem de turizm gelirlerindeki önemli artışlara yol açtı. Turizm yatırımları 1984'te toplam yatırımların yüzde 1'i iken 1989'da yüzde 4.2'sine çıktı.

Turizm "patlama"sı özellikle 1980'lerin ikinci yarısında görüldü. 1984'te 548 milyon dolar olan turizm gelirleri, 1988'de 2 milyar 355 milyon dolara, 1990'da ise, Körfez krizine rağmen, 3 milyar 225 milyon dolara çıktı. Böylece, 1984-1990 arasında turizm gelirindeki artışın yüzde 488'i bulduğu görülmüyordu. 1984'te 2 milyon olan turist sayısı da 1990'da 5 milyona yaklaşıyordu.

Turizm gelirlerinin, zaman içinde ihracata oranında da ilginç bir artış vardı. Türkiye'nin turizm gelirlerinin ihracatına oranı 1985'te yüzde 7.7 iken, turizm gelirlerindeki artışın ihracattaki artıştan hızlı olması sonucu, 1990'da yüzde 24.7'ye çıktı.

Ancak, birçok dalda olduğu gibi, bu sektörde de plansız ve uzak görüşlülükten yoksun yatırım anlayışının hakim olduğu görülecekti. Büyük sermaye gruplarının da yatırımlar yaptığı bu sektörde, ağırlığın 5 yıldızlı lüks otel yapımına verilmesi, buna karşılık Türkiye'ye tatil için gelen turistin daha çok 3 ve 2 yıldızlı tesisleri tercih eden gelir grubunda olması, bu lüks otellerin atıl kapasitede çalışmasına, fiyat kırmalarına ve kaynakların savrulmasına yol açacaktı. Akdeniz ülkelerinin 80 milyar dolara yaklaşan turizm gelirleri ile kıyaslandığında 3 milyar dolarlık geliriyle Türkiye'nin bu alandaki potansiyelini yeterince geliştiremediği de görülmüyordu.

Soru 34: 1980'de yurt dışı müteahhitlik hizmetleri alanında ne tür gelişmeler oldu?

1980 sonrası teşvik edilen faaliyetlerden biri de dış müteahhitlik hizmetleri oldu. 1974'te ilk defa Libya ile başlayan yurt dışı müteahhitlik hizmetleri, petrol fiyatlarının yükselmesiyle İslam ülkelerine yayıldı. ABD, Güney Kore, Japonya gibi ülkelerle beraber paylaşılan bu pazarda, işlerin

özellikle emek-yoğun aşamalarını gerçekleştiren Türk firmaları, sağlanan teşviklerin de itmesiyle bu pazardaki etkinliklerini artırdılar. Bu ülkelerde alınan ihaleler, işgücü ve mal ihracını da hızlandırdı. 1980'den 1988'e, her yıl ortalama 50 bini bulan yurt dışına işçi göçünün yüzde 98'i İslam ülkelerineydi.

Artan iş hacmiyle beraber, inşaatlarda kullanılan malzemeler ve giden işçilerin ihtiyacı olan birçok ürün de bu ülkelere ihraç edilmeye başlandı. 1981'de 113 olarak saptanan yurt dışı müteahhitlerin sayısı 1982'de 242'yi, 1983'te de 283'ü buldu. Petrol fiyatlarındaki gerilemeyle birlikte, dış müteahhitlik faaliyetleri de yavaşladı. 1981'de 9 milyar dolar olan yurt dışı ihale bedelleri 1982'de 12.5 milyar doları, 1983'te de 14 milyar doları bulduktan sonra yavaşlamaya başladı.

Aralarında STFA, Doğuş, Enka, Kutlutaş, Koray, Baytur, Kiska, Yüksel İnşaat, Tekfen gibi büyük müteahhitlik firmalarının yer aldığı tahhüt şirketleri, yavaşlayan bu pazar karşısında, 1984'ten sonra Türkiye'de hızlanan kamu altyapı yatırımlarıyla iç pazara dönüş yaptılar. Maki-ne parklarını Türkiye'ye taşıyan bu şirketler, aralarında GAP yatırımları, Fatih Köprüsü, Galata Köprüsü ve çeşitli merkezler arasındaki otoyolların yapımının bulunduğu altyapı yatırımlarının yanı sıra, özellikle İstanbul'da hızlanan lüks konut ve dev iş merkezlerinin yapımını üstlendiler.

Yurt dışı müteahhitlik hizmetleri, sona eren İran-İrak savaşına karşın, Orta Doğu'da yeniden genişlemedi. Ancak bu kez, eski SSCB'de pazar arayışları hızlandı. SSCB ile doğal gaz anlaşması başta olmak üzere yapılan ekonomik ve teknik işbirliği anlaşmaları, 1988'den itibaren Türk müteahhitlerinin bu ülkede çeşitli sosyal ve kültürel tesislerin anahtar teslimi yapımını üstlenmelerinin yolunu açtı. Bununla beraber, yurt dışı müteahhitlik firmalarının yurt dışı ihale bedellerinin ulaştığı düzey 1990'da 19 milyar dolar dolayındaydı. Aynı yıl, bu firmaların henüz bitirmedikleri işin tutarı 5.3 milyar dolardı. Bu işlerin 3 milyar dolarlık kısmı Libya'da, 1 milyarlık kısmı da Irak'taydı.

Yurt dışı müteahhitlik firmalarının karşılaştığı önemli sorunlardan biri, özellikle Libya'da istihkakların geç ödenmesi nedeniyle yaşanan finansman darboğazıydı. İstihkaklarını alamayan firmaların mağdurları, genellikle bu ülkelerde çalışmaya giden işçiler oldular. Ayrıca, bu tür darboğaza girerek Türkiye'deki şirketleriyle beraber iflas edenler de oldu. Bunların arasında Kozanoğlu-Çavuşoğlu ile Ali Rıza Çarmıklı ilk akla gelenlerdi.

İhale bedellerinin yüksek görünmesine karşın, dış müteahhitlik faaliyetlerinden ülkeye giren döviz miktarı pek yüksek değildi. Bu faaliyetten

yurda giren döviz, 1980'e kadar 226 milyon dolar iken, 1981'de 161, 1982'de 209, 1983'de 232 milyon dolardı. Sonraki yıllarda gerileyen bu giriş, 1987'de 630 milyon dolar ile en yüksek düzeyine ulaştı.

Soru 35: Uluslararası karayolu ve denizyolu taşımacılığına ne tür teşvikler verildi?

Türkiye'nin dış ticaret hacminin büyümesi ve İran-Irak savaşı nedeniyle transit ticaretin önem kazanması, uluslararası taşımacılığı da önemli bir faaliyet haline getirdi. 1980'de hem deniz taşımacılığı, hem de karayolu taşımacılığı hızla teşvik edildi.

1977 yılında alınan bir kararla yasaklanan TIR ithali 1981'de serbest bırakıldı. TIR ithaline gümrük vergisi bağışıklığı getirilirken, TIR ithal edenlere özkaynaklarının yarısı tutarında düşük faizli kredi kulanma olanağı sağlandı. Bu teşviklerle TIR ithali hızla arttı ve Türkiye'de 1980'de 3500 olan TIR sayısı 1980'lerin sonlarında 18 bine ulaştı. Bunların yanı sıra 15 bin kamyon da uluslararası kara taşımacılığı filosu içinde yer aldı. Gelişigüzel teşviklerin sağlandığı bu sektör, kısa sürede, TIR parklarının yaşlı araçlarla dolması sonucunu doğururken, iş hacmine göre, ortaya çıkan fazla kapasite, uluslararası taşımacılıkta fiyat kırmalara varan yıkıcı bir rekabete de neden oldu.

1980'lerin sonlarına doğru, karayolu taşımacılığının toplam ihracat taşımalarından değer olarak aldığı pay yüzde 50 dolayındaki seyrini korurken, karayolu ile ithalat, yüzde 20'den yüzde 32'ye yükselmişti. Karayolu ile gerçekleştirilen ihraç taşımalarında Türk plakalı araçların payı yüzde 80'i bulurken karayolu ile yapılan ithalatın da yüzde 60'ını Türk firmaları yapıyordu.

Rastgele teşvik edilen bir faaliyet de deniz taşımacılığı alanında oldu. 1980'lerin başlarında dünya ticaretinde yaşanan durgunluğun etkisiyle, deniz ticareti ve navlun piyasasında yaşanan krizden yararlanmak, satışa çıkarılan "kelepir" gemileri "ucuza kapatarak" deniz ticaret filosunu güçlendirmek üzere gemi ithaline büyük teşvikler sağlandı. 1980'de 2 milyon DWT olan Türk deniz ticaret filosunun tonajı, 1984'te 6.8 milyon DWT'ye çıktı. Genişleyen filoya karşın, navlun piyasasında yeterince iş alınamaması denizcilik firmalarını sıkıntıya soktu. Başta Denizcilik Bankası olmak üzere, kamu bankalarından alınan krediler ödenemedi, teşvikle alınan gemiler hızla elden çıkarılmak zorunda kaldı. Türkiye'nin navlun pazarını paylaşmak için Türk armatörler arasında kavgalar kızıştı. Bunlar-

dan birinde, 1985'te, petrol taşımacılığı işini almak isteyen UM Denizcilik'ten, dönemin ANAP'lı devlet bakanlarından İsmail Özdağlar'ın rüşvet istemesi ve bunun kanıtlanması, söz konusu bakanın yargılanıp hapsedilmesiyle sonuçlandı.

Teşvikle büyütülen Türk ticaret filosunun 1984'te 6 milyon DWT olan tonajı, 1988'de 5 milyon DWT'ye düştü. İzleyen yıl, yapımı gerçekleştirilen gemilerin faaliyete geçmesiyle filodaki gemi sayısı 839'a; tonajı da 5.2 milyon DWT'ye çıktı. Bu tonajın yüzde 80'i, sayıları 292 olan ithal gemilere, kalan yüzde 20'si de Türkiye tersanelerinde inşa edilmiş 547 gemiye aitti.

Türk deniz ticaret filosunun en önemli sorunlarından biri, yaşlı gemilerle donatılmış olmalarıydı. Dünya deniz ticaret filosunun yaş ortalaması 10-12 dolayında iken 1990'da Türk deniz ticaret filosunun yaş ortalaması 19'du.

Soru 36: 1980'lerde yabancı sermayeyi teşvik için neler yapıldı?

İhracata dönük birikim modelinde, özel yabancı sermaye yatırımları önemli bir yer tutar. "Dışa açılan" ülke, dış pazarlarda rekabet gücü olacak kalite ve fiyatta mal üretimi için yabancı sermaye girişine ihtiyaç duyar. Gelecek yabancı sermayenin, ülkede kıtlığı yaşanan sermaye sorununun çözümüne de katkıda bulunacağı umulur. Kısaca, büyük ölçek, maliyet düşürücü öğelerle çalışma, pazarlama olanaklarını geliştirme, bu amaca ulaşmanın başlıca koşulları arasında sayılır. Yerli sermaye, yabancı sermaye ile işbirliğine en çok bu noktalarda önem verir, ulusal devletten, yabancı sermaye girişini daha çok teşvik etmesini ister.

Söz konusu birikim modelinde yabancı sermaye yatırımlarına sağlanan teşvikler, vergi bağışıklığı, kâr transferinde serbestlik, yatırım alanı seçiminde serbestlik, çalışma yaşamının anti-sendikal yasalarla disipline edilmesi, devletçe alt yapı yatırımları, çeşitli sübvansiyonlar, sigortalar sağlanması gibi önlemleri içerir.

1980'lerde yabancı sermayeyi teşvik önlemleri, 24 Ocak Kararları paketiyle başladı, izleyen yıllarda sürdü. 24 Ocak 1980'de çıkarılan bir kararnameyle, daha önce Maliye, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı ve DPT'ce yürütülen yabancı sermaye işlemlerine, bürokrasiyi azaltmak üzere bazı düzenlemeler yapılarak Başbakanlık'a bağlı, daha sonra da DPT içinde yer alacak "Yabancı Sermaye Dairesi" kuruldu.

Yine bu kararname ile 6224 Sayılı yasa çerçevesinde gelecek yaban-

cı sermayenin, toplam yatırım tutarının en az 2, en fazla 50 milyon dolar; iştirak oranının en az yüzde 10, en çok yüzde 49; iştirak tutarının da 1 milyon dolardan az olmaması kararlaştırıldı. Ayrıca yabancı sermayenin iştirak alanlarının sınırları genişletildi. 30 Mayıs 1980'de çıkarılan bir kararname ile koşullar daha liberalleştirildi; yabancı bankaların Türkiye'de şube açabilmelerinin, kâr transferi hakkı tanımayan 17 Sayılı kararname yerine, bu hakkı tanıyan 6224 sayılı yasa kapsamına alınması kararlaştırıldı. Bunun dışında, garantisiz ticari alacağı olan yabancılara, bu alacaklarını yabancı sermaye-yatırımına dönüştürme olanağı tanındı.

Daha sonraki yıllarda, yabancı sermaye yatırımları ile ilgili 6224 sayılı Yabancı Sermaye Teşvik Kanunu'nun uygulanması konusunda Devlet Planlama Teşkilatı (Yabancı Sermaye Başkanlığı) tek yetkili kuruluş olarak belirlendi. 1986'da çıkarılan Yabancı Sermaye Çerçeve Kararı ile de yabancı sermaye ile ilgili kararlarda DPT'nin yetkileri daha çok genişletildi. Yeni kararname ile yatırım sahalarına kısıtlama getirilmezken, yabancı sermaye tutarına da bir üst tavan konulmadı. Yalnızca 50 milyon doları aşan giriş izinlerinin, Bakanlar Kurulu'nun onayına sunulması kararlaştırıldı. Yine bu kararname ile kâr transferi ve ticret yanında, tasfiye halinde sermayenin tümünün transferi de garanti altına alındı.

Yabancı sermaye mevzuatındaki bu gelişmelerin yanı sıra, petrol, banka, sigorta, maden, serbest bölgeler ve finansal kiralama gibi konularda yapılan düzenlemelerle, bu konudaki yatırımlar, yabancı sermaye için daha çekici hale getirildi.

Soru 37: 1980-1990 arasında ne kadar yabancı sermaye geldi?

Sağlanan teşviklerin de etkisiyle, 1980 sonrasında Türkiye'deki yabancı sermaye stokunda, özellikle 1980'lerin sonlarına doğru önemli artışlar oldu. Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası'nın çıktığı 1954 yılından 1980'e kadar olan 26 yıllık dönemde 228 milyon dolarlık yabancı sermaye izni verilmişken, 1980'de 97 milyon dolarlık, 1981'de ise 338 milyon dolarlık yabancı sermayeye giriş izni tanındı. İzleyen yıllarda yavaşlayan yabancı sermaye başvuruları, özellikle 1986 sonrasında hızlandı. 1986'ya gelindiğinde, izin verilen yabancı sermaye stoku 1.8 milyar dolar dolayındaydı. 1990'a gelindiğinde bu rakamın 6.4 milyar doları bulduğu görülecekti (Tablo 6).

Ancak "izin" verilen yabancı sermaye ile gerçekleşen yabancı sermaye "giriş"i farklıydı. 1990'a gelindiğinde 6.4 milyar doları bulan izin

Tablo: 6

YABANCI SERMAYE:
İZİNLER, GİRİŞLER VE ÇIKIŞLAR (Milyon \$)

Yıllar	Yıllık	İzinler	Gerçekleşen		Net
		Toplam	Giriş	Çıkış	
1954-1979	-	228	97	122	-25
1980	97	325	53	12	41
1981	338	663	141	46	95
1982	167	830	103	48	55
1983	103	933	87	41	46
1984	271	1204	162	49	113
1985	235	1439	158	59	99
1986	364	1803	170	45	125
1987	537	2339	171	65	106
1988	825	3164	387	33	354
1989	1471	4635	738	75	663
1990	1784	6419	683	61	622
TOPLAM (1954-90)		23.982	2.950	656	2.294

Kaynak: DPT, Merkez Bankası.

miktarna karşılık gerçekleşen giriş 2.8 milyar dolardı. Bu fark şuradan kaynaklanıyordu: Yatırım yapmak üzere izin verilen yabancı şirketler, şirket kurulurken sermayenin bir bölümünü getiriyor, kalanını da şirket yönetimi kurulunun kararına göre, apeller halinde ödüyorlar. Dolayısıyla, sermayenin dörtte birinin dışındaki miktarın ödenmesi, yatırım süresine göre, genellikle 3-5 yıla yakın bir süreye dağılıyor. Hatta, yabancı ortak, birikmiş kârlarının sermayeye sayılmasını isterse, yeni gerçek yabancı sermaye girişi olmayabiliyor. Dolayısıyla, yabancı sermaye girişlerinin ödemeler dengesine katkısı açısından soruna yaklaşılsa, son 10 yıldaki net girişlerin 2.7 milyar dolar olduğunu söylemek gerekir. Ama aynı zamanda sermaye ve kâr transferleri biçiminde "çıkış"ların da olduğunu dikkate almak gerekir. Bu çıkışların son 10 yıldaki meblağı da kabaca,

500 milyon dolar olarak ifade ediliyor. Bu durumda net girişlerin 2.2 milyar dolarda kaldığı görülüyor.

Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı sermayeli şirket sayısına bakıldığında da çarpıcı bir artış görülüyor. 1980'de yabancı sermayeli firma sayısı 100'dü. Bu sayı 1985'te 421'e çıktı. Ancak esas çarpıcı artış, yine 1980'lerin ikinci yarısında yaşandı ve 1990 sonunda şirket sayısı 1813'ü buldu.

Yabancı sermayenin neden 1980'lerin ikinci yarısında arttığı sorusunun yanıtı birkaç noktada toplanabilir. Birincisi mevzuatta yapılan değişikliklere bağlanabilir. 1986'da yapılan düzenlemelerin, daha liberal bir yabancı sermaye uygulamasına olanak vermesi, tereddütlerin kaybolmasına, dolayısıyla başvuruların artmasına yol açtı denilebilir. Ama bundan da önemlisi, "1992 Tek Avrupa" hedefiyle beraber, bütün dünyayı saran şirket birleşmeleri ve satın almaları salgınının (Merger & Aquisition, kısaca M&A) Türkiye'ye de yansmasıyla, yabancı sermaye stokunda bir artış görüldü. "Tek Avrupa" hedefiyle, Avrupa'nın tek bir pazar haline gelmesinin hedeflenmesi, rekabetin artacağı koşullara hazırlık yapmak için daha çok güçlenmeyi; güçlenme isteği de şirketlerarası birleşmeleri ve satın almaları kamçılayacaktı. Her birleşme ya da satın alma, rakibi de harekete geçirecek, bu süreç ülkelerarası şirket birleşmelerine uzayacaktı. İşte bu süreçte aralarında Koç, Sabancı, İş Bankası, Eczacıbaşı gibi birçok büyük sermaye grubuna ait şirketlerin de bulunduğu firmalar, çoğunlukla, yabancı ortak alarak güçlenme yoluna gideceklerdi. Teklifler karşılıklıydı. Birçok yabancı firma, Türkiye'de şirket satın almalara giderken birçok yerli firma da "yaklaşan tek pazar" koşullarında tek başına kalmamak için yabancı ortak desteği bulmaya yönelecekti. Az şubeli küçük bankaların önemli uğraş alanlarından biri bu "şirket çöpçatanlığı" olmuştu artık. Bu süreç, 1980'lerin son yıllarında yabancı sermaye izinlerinin artmasında en önemli faktör olarak görünüyordu.

Özellikle 1990'da yabancı sermaye izinlerinin artmasının bir nedeni de iki yeni otomobil üretim projesine yabancı sermaye izni verilmesiydi. Sabancı Grubu'nun Japon Toyota firması ile "Toyotasa" adlı bir şirket çatısı altında Gebze'de; Çukurova-Nadir ortaklığının da Fransızların Peugeot firmasıyla "Intermotiv" adı altında İzmir'de otomobil üretmeyi hedefleyen projelerine verilen izinler, 1990'da yabancı sermaye izinlerinin kabarmasına yol açtı.

Soru 38: Yabancı sermaye hangi ülkelerden geldi ve hangi alanlarda yoğunlaştı?

1990 Eylül'ünde sayıları 1717 olan yabancı sermayeli firmaların sermayelerinin tutarı, cari fiyatlarla 6.4 trilyon TL dolayındaydı. Bu şirketlerde yabancı sermaye payı yüzde 49.92 idi. Bu oran, 1980'ler boyunca artmıştı. 1980'de yüzde 34 olan yabancı sermaye payı, 1985'te yüzde 44.7'yi bulmuş, 1990'da da yüzde 50'ye yaklaşmıştı.

Yabancı sermayeli firmaların 6.4 trilyon TL olan sermayelerinin 3.2 trilyon TL'si yabancılardı. Yabancı sermayenin ülkelere göre dağılımına bakıldığında, hemen hemen her ülkeden yabancı sermaye geldiği görülmüyordu. Antigo ve Barbuda Adaları, Ceyman Adaları gibi "vergi cenneti" ülkelerden Afganistan'a, Yunanistan'dan İsrail'e, Çin'den Dubai'ye kadar, birçok ülkeden yabancı yatırımcı gelmiş görünüyordu. Ancak yoğunlaşma yine de Avrupa'nın gelişmiş kapitalist ülkelerindeydi.

İlk sırada yüzde 18.4 payla İngiltere geliyordu. İngiliz sermayesi 142 şirkete ortaktı. İkinci sırada İsviçre geliyordu. İsviçre kökenlilerin toplam yabancı sermayedeki payı yüzde 12.3; ortağı bulunduğu şirket sayısı ise 130'du. Üçüncü sıra yüzde 10.7 paya sahip ABD'nindi. ABD'lilerin ortak olduğu şirket sayısı 150'ye yaklaşıyordu. Almanya ise yüzde 10.2 ile dördüncü sırada yer alıyordu. Hollanda'nın payı yüzde 9, İtalya'nın yüzde 8.6, Fransa'nın yüzde 5.6'ydı. Japon sermayesi de toplamda yüzde 3.5'lik pay sahibiydi. Böylece mevcut yabancı sermayenin yüzde 78.3'ünün, 8 gelişmiş kapitalist ülke kökenli çokuluslu şirketlere ait olduğu görülmüyordu. Bu ülke sermayelerinin ortak olduğu şirketlerde yabancı ortağın payı, İsviçre (yüzde 39) ve Almanya (yüzde 42) dışında, hep yüzde 50'nin üzerindeydi.

Yabancı sermayeli şirketlerin faaliyet gösterdikleri sektörlerin dağılımına bakıldığında ilk sırayı imalat sanayiinin aldığı görülmüyordu. 1990 Eylül'ünde 3.2 trilyon TL olan yabancı sermaye stokunun yüzde 50.2'sinin imalat sanayiinde, yüzde 46.5'inin de hizmetler sektöründe yoğunlaştığı görülmüyordu. İmalat sanayiine yönelik, özellikle 1980'lerin sonlarına doğru artmıştı.

İmalat sanayiinde faal yabancı sermayenin alt sektörler dağılımına bakıldığında ise, elektronik, otomotiv ve kimya sanayiinin önde geldikleri görülmüyordu. 3.2 trilyon TL'lik yabancı sermaye stokunun dörtte biri bu üç dalda toplanmış; dörtte biri de diğer imalat sanayi alt dallarına dağılmıştı.

Yabancı sermayenin yüzde 46.5'inin yöneldiği hizmetler sektöründe ise finans, turizm ve ticaret sektörleri önde geliyordu. Gelen yabancı ser-

mayenin yüzde 15'ine yakınının yoğunlaştığı finans sektöründe bankacılık öndeydi, ama yabancılar, yatırım finansmanı, sigortacılık ve leasing gibi finans alt dallarına da yatırım yapmışlardı.

1980 öncesinde, yabancı sermayenin yüzde 80'e yakınının imalat sanayiinde faaliyet gösterdiği anımsandığında, 1980'li yıllarda bu dalın önemi korumakla beraber, yabancı firmaların finans, turizm, ticaret gibi 1980'lerde teşvik edilen ve büyük kârlar sağlanan alanlara yönelmeyi de ihmal etmedikleri görülmüyor.

İmalat sanayiinde otomotiv, elektronik, kimya dalları, 1980 öncesinde de yabancı sermayenin ağırlık verdiği alanlardı ve korunan iç pazarın çekiciliğinde, tekelleşmenin yoğun olduğu bu dallar, kârlılığı da en yüksek sektörler olarak yabancı sermayenin ilgi merkeziydi. Bu sektörlerde iç pazarın taşıdığı önem, 1980'lerde de değişmedi. Örneğin, 1988'de Türkiye'nin 500 büyük firmasının 50'si yabancı sermayeliydi ve bu şirketler daha yüksek kârlarla faaliyet gösteriyorlardı. 500 firma genelinde kişi başına yaratılan katma değer 23 milyon TL dolayındayken yabancı sermayeli firmalarda 35 milyon TL'ye yaklaşıyordu. Kârların satışlara oranı 500 firmada yüzde 7.4 iken yabancı sermayelilerde bu oran yüzde 8.7'yi buluyordu. 500 firmada işçi başına 5.8 milyon lira kâr elde edilmişken yabancı sermayeli firmalarda bu rakam 12 milyon liraya yaklaşıyordu.

Yabancı sermayenin, 1980'lerin başında hedeflenen dış açılma sürecine katkısının çok sınırlı kaldığı da görülmüyordu. Bu şirketlerin, 500 firmasının toplam ihracatındaki payları sadece yüzde 10.6'ydı. 1988'de Türkiye'nin ihracatının yüzde 55'ini gerçekleştiren 50'ye yakın Dış Ticaret Sermaye Şirketi (DTSS)'nin içinde de sadece bir tane yabancı sermayeli şirketin olması (Fransız Sodimpek), ihracata yönelmede yabancı sermayenin ilgisinin pek çekilemediğini gösteriyordu. Yabancı sermaye ihracat yerine, hâlâ önemli ölçüde korunan ve tekелci özellik gösteren imalat sanayii dallarında faaliyet göstermeyi, dış ticaret işlemlerine aracılık yaparak büyük paralar kazanılan bankacılık piyasasında boy göstermeyi ve yine büyük teşviklerin sağlandığı turizm dalında faaliyetini yoğunlaştırmayı tercih etmişti.

Soru 39: Serbest bölgelerden neler beklendi, uygulama neler getirdi?

İhracata dönük büyüme modelinin temel yapı taşlarından biri olan serbest bölge uygulaması, 1980 başından itibaren Türkiye'nin de gündemine girdi. Etrafı tel örgülerle çevrili, giriş-çıkışı kontrollü ve ülke gene-

linde geçerli gümrük, kambiyo ve çalışma yasalarından farklı bir rejime sahip serbest bölgelerde, "pür liberal" bir yatırım ve ticaret ikliminin oluşturulması hedeflenir. Grev yasağı getirilerek yabancılara "istikrar" garantisi sunulan bu bölgelerde, özellikle ihracata dönük emek-yoğun üretimin yapılması amaçlanır.

Ticaret ağırlıklı serbest bölgelerde de ambar, antrepo gibi tesislerde yükleme, boşaltma, paketlenme, pazara hazırlama ve hafif montaj işlemleri yapılır. Bu tür işlemlere tabi tutulan mallar, ev sahibi ülkeye sokulmadıkça, o ülkenin gümrük yasalarının ve dış ticarete ilişkin kurallarının dışında kalır. Serbest üretim bölgelerinde ise sanayi üretimi yer alır. Burada üretilen mallar da ev sahibi ülkeye sokulmadıkça o ülkenin gümrük yasalarının ve dış ticaret rejiminin dışında kalır. Bu alanlara yatırımcıları çekebilmek için değişik türde vergi bağışıklıkları sağlanır.

Türkiye'de serbest bölge uygulamasına 1920'lerin sonlarında ve 1950'lerde niyetlenilmiş, ancak başarı sağlanamamıştı. Dışa açılımcı politikaların arttığı 1980'lerde konu yeniden gündeme geldi. 1984'te DPT bünyesinde Serbest Bölgeler Başkanlığı kuruldu. 1985'te de "Serbest Bölgeler Kanunu" ile süreç hızlandırıldı. Yasayla sağlanan teşvikler şöyle ifade edildi: Bu bölgelerde vergi, resim, harç ve kambiyo yükümlülükleri içeren yasal hükümler uygulanmayacaktı. Bölgede faal yatırımcılar, sağladıkları kazançları ve iratları, Türkiye'nin diğer yerlerine aktardıkları durumlarda da gelir ve kurumlar vergisinden bağışık olacaklardı. Serbest bölgelerde çalışan işçiler 10 yıl süreyle grev yapamayacaktı, çıkacak uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu (YHK) karara bağlayacaktı. Ayrıca ücretlilere vergi kolaylıkları getirilerek emeğin maliyeti de sermayedarlar açısından daha çok ucuzlatılacaktı. Serbest bölgelerde yer alan firmalardan, Türkiye'den mal girişleri olanlara "Serbest Bölgelerin Tesisi ve Geliştirme Fonu"ndan destek sağlanacaktı. Serbest bölgelerden yapılan ihraç bedellerinin yüzde 100'ü ile döviz tevdiat hesabı açılması olanağı da, bir başka teşvikti.

1985'te mevzuata yönelik yapılan diğer değişikliklerle Mersin, Antalya, Adana/Yumurtalık ve İzmir/Nemrut serbest bölgelerinin kurulması kabul edildi ve hudutları belirlendi. Daha sonra 1987'de İzmir/Nemrut'ta yer alacak olanın, İzmir/Gaziemir'e aktarılması kararlaştırıldı. Mersin'de 760 bin metrekarelik, Antalya'da 570 bin metrekarelik, Yumurtalık'ta 52 kilometrekarelik, Gaziemir'de de 2.2 kilometrekarelik alanlara serbest bölgelerin kurulması kararlaştırıldı.

Gerekli hazırlıkların tamamlanmasından sonra 1987 başında Mersin, 1987 sonlarında da Antalya serbest bölgeleri faaliyete açıldı. Bunları 1990'da Ege (İzmir/Gaziemir) Serbest Bölgesi ile Atatürk Hava Limanı

Serbest Bölgesi'nin faaliyete geçmesi izledi. Böylece faaliyete geçen serbest bölge sayısı 4'e çıktı. 1990 Eylül'ü itibarıyla bu 4 bölgede faaliyette bulunmak üzere DPT'ye başvuran firma sayısı 1039'du ve bunların 133'ü yabancıydı. Yapılan değerlendirmeler sonunda bunlardan 94'ü yabancı olmak üzere, 700'üne izin verildi.

Eylül 1990 itibarıyla de bu bölgelerde izin verilen 700 firmadan izin kullanıp inşaat yapan veya işyeri kiralayan firma sayısı 175'ti. Bu firmalar toplam 47 milyon dolarlık yatırım harcaması yapmışlardı ve 5418 kişi bu bölgelerde çalışıyordu. Serbest bölgelerdeki firmalardan Mersin'de olanların 1990 ticaret hacmi 350 milyon dolar, Antalya'dakilerin 42 milyon dolar, İstanbul'dakilerin de 600 bin dolardı. Ege Serbest Bölgesi'nde faaliyet izni alan 27 firma da 1406 kişi çalıştıracak yatırımlar başlatmıştı.

Bu dört serbest bölgenin dışında Yumurtalık Serbest Üretim Bölgesi ile Trabzon Serbest Ticaret Bölgesi'nin yapımı 1991'de sürüyordu. Ayrıca, İstanbul'da özel sektör tarafından, "yap-işlet-devret" esasıyla tekstil ve konfeksiyona dönük serbest bölge ile ihracata dönük üretim serbest bölgesinin kurulması çalışmaları sürdürülüyordu. Yine 1991'de İzmir/Aliağa'da sanayi amaçlı bir serbest bölgenin kurulması programlanıyordu.

1980 başından beri gündeme alınan serbest bölgelerde umulan hedeflerin pek azı gerçekleşti. Yabancı sermaye yatırımlarının girişini, ihracatı, istihdamı hızla artıracığı umulan serbest bölgeler, ancak 1987'de faaliyete geçirilebildiler. 1990 sonuna kadar 7-8 bin kişinin çalıştığı bu alanlara, yerli firmalardan başka ilgi gösteren pek olmadı. Serbest bölgelerin bir tür "sihirli kalkınma araçları" olarak gösterilmesi, özellikle Mersin, Antalya ve Gaziantep'te arsa ve konut spekülasyonunun hızla artmasına da yol açtı.

Soru 40: "Yap-İşlet-Devret" modeliyle yabancı sermaye girişi oldu mu?

1980'lerde yabancı sermaye girişini artırmanın başka yolları da araştırıldı. Bunlardan biri de "yap-işlet-devret" modeliydi. Büyük finansman ve ileri teknoloji gerektiren altyapı projelerinin gerçekleştirilmesi için yabancı sermayeden faydalanılmasını amaçlayan bu modelin ilkeleri şöyle belirlenmişti:

Yap-işlet-devret modeliyle projeyi üstlenen firma, bu tesisi sabit fiyatla yapacak, sonraki yıllardaki değişimleri gerekçe göstererek projenin maliyet bedelini revize edemeyecek, projenin bedelini de "anahtar tesli-

mi" olarak ifade edecekti. Bu modele göre, devlet, proje ile üretilen mal ve hizmetleri uygun bir fiyattan almayı taahhüt ediyor, firmaya pazar garantisi sağlıyordu. Bu modelin bir başka ilkesi de tesislerin işletildikten sonra devlete devriydi. Proje konusu tesislerin yatırım ile ilgili olarak kullanılan tüm borçları ve yabancı ortak sermaye payı geri ödeninceye kadar ki sürede proje, yapımçı ortakça işletilecek, bu sürenin sonunda da devlete devredilecekti. Ancak, taraflar aralarında anlaşılırsa, şirketin işletme süresi uzatılabilirdi.

Yap-işlet-devret modeli ile gerçekleştirilmesi planlanan proje çalışmalarında 1990 sonuna kadar dikkate değer mesafeler alınmadı. Bu model çerçevesinde inşa edilecek olan Aliğa Termik Santrali projesiyle ilgili konsorsiyum ile proje dokümanları üzerinde anlaşmaya varıldı. Diğer "yap-işlet-devret" projeleri, Ankara Metrosu, İstanbul Atatürk Hava Limanı ve Dünya Ticaret Merkezi, Birecik Barajı ve Hidroelektrik Santrali ile İzmit Kentsel Su Projeleri'ne ilişkin önemli bir gelişme kaydedilemedi. Bu projeler için açılan ihaleler, iç ve dış firmalarca oldukça ciddiye alınmasına karşılık, finansman bulmada karşılaşılan güçlükler, projelerin yaşama geçmesini engelliyordu. İhalelere katılan yabancıların hükümetleri, kredi açmak için devlet garantisi istiyorlardı. Oysa, yap-işlet-devret modelinde, alınacak kredilere devlet garantisi öngörülüyordu. Bu durum, daha başlangıçta işlerin tıkanmasına, görkemli törenlerle imzalanan sözleşmelerin kâğıt üstünde kalmasına yol açıyordu. 1990 sonlarına gelindiğinde henüz "yap-işlet-devret" yöntemiyle gerçekleştirilmiş bir proje yoktu. Anlaşma sağlandığı ifade edilen Aliğa Termik Santrali projesi de "çevreci kamuoyu"nun tepkisiyle karşılaşmıştı.

**Soru 41: Savaş sanayinin geliştirilmesi yönünde neler yapıldı?
Bu alanda yabancı sermaye girişi nasıl oldu?**

Bir devlet kuruluşu olan Makina Kimya Endüstrisi Kurumu'nca gerçekleştirilen savaş sanayinin ötesinde bir savaş sanayinin geliştirilmesi, 1980'lerde de gündeme geldi ve bu iş için bir büyük fon, bir de Başbakanlığa bağlı müsteşarlık oluşturuldu. 12 Eylül döneminde fikri hazırlıkları yapılan ve "F-16" gibi önemli proje anlaşmalarıyla ilk adımı atılan savaş sanayii, ANAP iktidarları döneminde hızlanarak yasalara, kurullarına kavuşurken çokuluslu silah firmaları da hızla yatırıma davet edildi.

İhtiyacı olan askeri gereçleri, ihale sistemiyle ürettiren Savunma

Müşteriliği, bu yolla, yabancı sermayenin girişini sağlamayı da umuyordu. Nitekim F-16'ların üretimi ile ilgili olarak kurulan TUSAŞ'a ABD'li Aeorospace ortak olarak gelmiş; daha sonraki ihaleleri gerçekleştirmek üzere aralarında Fransız Thompson, Alman MBB gibi devlerin de bulunduğu şirketler, silah sanayiindeki projeleri gerçekleştirmek üzere yapmışlardı. Bu arada, savaş sanayiine dönük girişimler, bu alana girmeye hevesli bir dizi holdingi de harekete geçirdi. Birçok sanayici ve inşaatçı grup, yabancı ortaklar bularak savaş sanayii projelerinin ihalelerinden pay kapmaya yöneldi.

Silah harcamaları için yapılan ithalatın bir kısmının yerli üretimle ikame edilmesi, savaş sanayiinin kurulması gerekçelerinden biriydi. Savaş sanayiinin kurulması, birkaç operasyonla bu alana da hizmet verebilecek otomotiv, kimya, elektronik sanayilerine, kriz dönemlerinde soluk olabilecek, yeni, garantili bir alan da sunabilecekti.

13 Kasım 1985'te çıkarılan "Savunma Sanayiini Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığının Kurulması" adlı yasa, üç kademeli bir organ öngörürken esas yetki Başbakan, Genelkurmay Başkanı ve Milli Savunma Bakanı'ndan oluşan Savunma Sanayii İcra Komitesi'nde toplandı.

Savaş sanayii için oluşturulan fonun, ağırlıkla halktan toplanacak kaynaklara dayandığı görüldü. İçki ve sigaradan yapılacak kesintiler, akaryakıt tüketim vergisi matrahı üzerinden yapılacak yüzde 3'lük kesinti, milli piyango, müşterek bahis gelirleri, bedelli askerlik gelirleri, ücret dışı gelir ve kurumlar vergisinden yüzde 2.5'lik pay, oyun salonları gelirlerinin bir kısmı, ayrıca Milli Savunma Bakanlığı bütçesinden silah için ayrılan ödenek ve Silahlı Kuvvetler vakıflarından transfer edilecek gelirler, fonun kaynaklarını oluşturdu.

1991 sonunda bu fonda biriken para 6 trilyon 695 milyar liraydı. Fon İdaresi, 1991'e kadar 16 projeye kontrat imzalamıştı. F-16 savaş sistemi isimli 325 milyon dolarlık proje, Amerikan Loral firması ile Kavala Grubu'nun Mikes A.Ş. isimli şirketince yürütülüyordu. Roket sanayii ile ilgili 100 milyon dolar bedelli proje için kurulan Roket Sanayii A.Ş. de 1990'da deneme üretimlerine başladı. Nuroi Holding ile ABD'li FMC ortaklığının üstlendiği zırhlı muharebe aracı üretimi projesi bir diğer önemli savaş sanayii siparişiydi. Silahlı Kuvvetler için alınması öngörülen 52 adet nakliye uçağı projesi 500 milyon dolarlık bedelle İspanyol Casa firmasına; 40 eğitim uçağını kapsayan 18 milyon dolarlık proje de Agusta firmasına verildi.

Emniyetli telsiz muharebe sistemi olarak adlandırılan proje 150 milyon dolar bedelle Marconi firmasına verilirken, 200 adet helikopterin

montajını öngören 1 milyar dolarlık ihale, çokuluslu silah şirketlerinin iş-tahını kabarttı ve yoğun bir rekabete yol açtı. 300 milyon dolarlık mobil radar kompleksi projesini alan Aydın-Herna A.Ş. konsorsiyumu da komuta kontrol ve haberleşme sisteminin üretimini üstleniyordu.

Bunların dışında 900 milyon dolarlık çok namlulu roket, 690 milyon dolarlık 35 milimetrelilik uçaksavar top atış kontrol sistemi, 2,5 milyar dolarlık alçak irtifa savunma sistemi, sahil muhafaza botları, uzaktan kumandalı uçak ve ileri teknoloji parkı gibi projelerin çalışmaları da 1990'ların başlarında sürdürülüyordu.

Soru 42: "Türkiye Fonu" nedir? Yabancı yatırımcılar borsada ne yaptı?

Yabancı sermaye konusunda gündeme gelen yeni bir yol da "portföy yatırımları" ve sermaye piyasasının yabancılara açılmasıdır. Bu çerçevede, New York Borsası'nda Türk firmalarının hisse senedi ve tahvillerinden bir havuz oluşturularak adına "Türkiye Fonu" denildi. Bu fonun, "dolaylı yabancı sermaye"nin borsalar ve hisse senetleri yoluyla Türkiye'ye girişi için yeni bir yol olması beklendi.

Önceki yıllarda Güney Kore, Meksika, Brezilya ve Tayvan'da da uygulanan ülke fonlarına, Dünya Bankası'nın yavru kuruluşu Uluslararası Finans Kurumu (IFC) önyak oluyordu.

Türkiye Fonu da IFC önderliğinde planlandı. Dünyanın en büyük finans kuruluşlarından Solomon Brothers, Merrill Lynch ve Morgan Stanley, fona "underwriting" firmaları olarak katıldılar. Fonun yönetim kurulunda, bu firma temsilcilerinin yanı sıra Deutsche Bank ile Japon Namura International'dan birer temsilci alındı. Fonun Türkiye danışmanlığını yapan Türkiye Ekonomi Bankası'ndan Zafer Başak da Fon yönetim kurulunda bulunuyordu.

1989 sonunda New York Borsası'nda piyasaya sürülen Türkiye Fonu katılma belgeleri, çıkışında büyük ilgi gördü ve yoğun talep üzerine fon yönetimi daha önce 60 milyon dolar olarak belirlediği fon hacmini 84 milyon dolara çıkardı. Her biri 12 dolar değerinde 7 milyon paya bölünen Türkiye Fonu'nun en büyük alıcıları, sigorta şirketleri ve özel yatırım fonu şirketleriydi.

1990 Eylül'üne gelindiğinde, Fon başlangıç tutarı 84 milyon dolar olarak belirlenen Türkiye Fonu'nun Eylül 1990 değerinin yaklaşık 71 milyon dolarlık bir pazar değerine düştüğü görüldü. Her biri 12 dolardan pi-

yasaya sürülen Türkiye Fonu belgelerinin bir yılda değeri 10.1 dolara düştü. Bu, ilk yılda yüzde 15.8'lik bir değer kaybı anlamını taşıyor ve iyi bir başlangıç olarak değerlendirilmiyordu.

Yabancı sermayeyi çekmenin yeni bir yolu olan ve 1980'den 1990'a 12 ülkeye ait 46 fon içinde en çok G. Kore ve Tayvan'ca çıkarılan fonlar rağbet gördü. Pazar kazançları bakımından 4 Tayvan Fonu'nun performansı yüzde 161.4'ü bulurken, Kore'nin 7 fonunun performansı yüzde 97.4'ü; fon sayısı 7 olan Tayland'ınki ise yüzde 57'yi; 2 fon sahibi Hindistan'ın ise yüzde 103'ü buldu. Ülke fonları içinde kayıpta olanların, Filipinler, Portekiz, Şili, Brezilya ve Türkiye olduğu görülmüyordu. Bu sonuçlar, yabancı yatırımcıların, "çevre" ülkeler içinde "Asya kaplanları" diye adlandırılanları daha çok tercih ettiklerinin bir göstergesiydi.

"Türkiye Fonu", dışarıda yerleşiklerin menkul değer alım-satımı yapmalarına olanak sağlayan çerçevenin aktörlerinden sadece biriydi. Başka yabancıların da hisse senedi ve tahvil alım-satımı yaptığı 1990'da 252.4 milyon dolarlık döviz girişi olurken 165 milyon dolarlık da çıkış oldu. Böylece, bu yeni yol ile 1990'da 87 milyon dolarlık yabancı sermaye girişi sağlandı.

Soru 43: Dış borçlar nasıl arttı, vadeleri nasıl, borçlular kimler?

Resmi söylemde, 1980 sonrasının, dış ödemeler açısından rahat ve başarılı bir dönem olarak değerlendirildiği görülür. 1980 öncesinde yaşanan döviz sıkıntısı sırasında söylenen "40 sente muhtacız" sözü anımsatılarak 1980 sonrasında döviz rezervlerinin dolup taşıdığı; yine 1980 öncesinde Lüksemburg'dan bile borçlanmak zorunda kalındığı, 1 milyon dolar borç almak için çok terler döküldüğü anımsatılarak Türkiye'nin 1980 sonrasında her yerden krediler bulduğu, "kredibilite"sinin yükseldiği öne sürülür. Oysa, değerlendirmeler, dış ekonomik ilişkilerdeki, ödemeler dengesindeki gelişmelerin, abartılmaya çalışıldığı ölçüde olmadığını gösteriyor. Dış ödemelerde tarihimizin en önemli açıklarının verildiği bir dönemde, rahat ve hatta başarılı yıllar yaşandığı görüntüsünü veren unsur, dönem içinde sağlanan büyük dış borçlardır. Ancak 1990 sonunda 49 milyar dolara ulaşan dış borçlar, 1990'ları ipoteği altına alacak kadar da yıkıcı sonuçlara yol açma potansiyelindedir.

1980 öncesi dönemde yaşanan tikanıklıkların en önemli nedenlerinden biri, biriken dış borçlardı. 1970'lerin ikinci yarısında süregelen uluslararası ekonomik bunalımı, Türkiye ekonomisine yansıtmadan, bu yıllarda ya-

pay bir gelişme dönemi yaşanması bu dış borçlarla mümkün olmuş, ancak 1977-1978'de ekonomi ciddi bir ödemeler krizine girmişti. Önceki dönemde dış borçlanmada ulaşılan bu vahim sonuç, yoğun eleştirilere neden olmuş ve sonraki yıllara ders olacağı sanılmıştı. Oysa 1980'li yıllarda izlenen dış borç politikası, herhangi bir dersin çıkarılmadığını, dış borçlanmanın dış ödemelerde yine çözüm aracı olarak kullanıldığını ortaya koyuyordu.

Dış borç stoku 1980'de 15 milyar dolar iken, büyümenin yavaşlatıldığı, kemer sıkıcı programların uygulandığı 12 Eylül dönemi sonunda 16.7 milyar dolarda kalıyordu. Ancak, ANAP iktidarıyla beraber başlayan 1984-1987 döneminin "genişlemeci" politikaları sırasında, yol, baraj, haberleşme, enerji gibi kamu altyapı yatırımlarının hızlandırılmasıyla dış borçlanmalar da hızlandı. Ayrıca belediyelerin kentsel altyapı yatırımları için de dış borçlanmaya gidilince, bu kesimin de borçları yüzde 75'e varan düzeyde arttı. Borçlananlar arasına "fon"lar da katıldı. Sonuçta, 1984'te 21 milyar dolara çıkan dış borçlar, 1987'de 40.2 milyar doları buldu. İsmen ekonominin soğumaya alındığı ve sırasıyla büyüme hızının yüzde 3.4 ve 1.7'ye düşürüldüğü 1988 ve 1989'da borç stoku da 41.7 milyar dolarda kaldı. Ancak yüzde 9'luk büyüme yaşanan ve ithalatta patlama görülen 1990, dış borçların da bir anda 49 milyar dolara sıçradığı bir yıl oldu.

Dış borçlar vadelerine göre sınıflandırıldığında, 49 milyar dolarlık dış borcun 39.5 milyar dolarının orta ve uzun vadeli olduğu, kısa vadeli olanların da 9.5 milyar dolara çıktığı görülmüyordu. Kısa vadeli borçların, özellikle 1990'da yüzde 65 oranında arttığı, böylece toplam borçlar içindeki payının bir yılda yüzde 14'ten yüzde 19'a çıktığı dikkat çekiyordu.

Kısa vadeli borçları ödeyebilme gücünü yitiren bir ekonomi, önemli tehlike sinyalleri veriyor demektir. Nitekim, kısa vadeli borçları ödeme yeteneği, özellikle 1987 sonunda çok zayıflamıştı. Kısa vadeli borçları ödeyebilme kapasitesini gösteren "net rezervler kısa vadeli borçlar farkı" 1987'de -2.4 milyar dolardı. Yani ekonominin elindeki net rezervlerle o yıla ait kısa vadeli borçları karşılamak mümkün değildi, net rezervde 2.4 milyar dolarlık açık vardı. Ekonominin soğutulduğu 1988 ve 1989'da bu durum ciddiyetle ele alındı. Kısa vadeli borçların azaltılması ve net rezervlerin artırılmasıyla, net rezerv-kısa vadeli borç farkı 1988'de 11 milyon dolar "artı"ya döndü, 1989'da ise bu fazla 3.5 milyar doları buldu. Ancak 1990'da kısa vadeli borçların yeniden yükselmesi, net rezerv-kısa vadeli borçlar farkının 3.5 milyar dolar artıdan 1.9 milyar dolar artıya girebilmesine yol açtı. Bu, endişe duyulması gereken bir durumdu.

1990'da 49 milyar doları bulan dış borçlar, borçlulara göre incelendi-

ğinde, kısa vadeli borçlarda özel sektörün önde olduğu görülmüyordu. Bu tür borçların yüzde 60'ı özel sektöründü. 1990'da kısa vadeli borçlanmaya yönelen kamu kuruluşlarının kısa vadeli dış borçlanması da yüzde 187 arttı. 1990'da kısa vadeli borçların hızla artmasının nedeni, ekonomik konjonktürün döviz üzerinden borçlanmayı çekici hale getirmesiydi. Kur artışlarının çok yavaşlatıldığı bu yıl, faizlerin de dışarıya göre birkaç puan yukarıda tutulması, "sıcak paranın akını" olarak da adlandırılan, kısa vadeli sermaye girişini hızlandırdı.

Toplamı 39.5 milyar doları bulan orta ve uzun vadeli borçların ise yüzde 76'sı kamu sektörüne aitti. Merkez Bankası'nın borç tutarı 7.3 milyar doları, özel sektörünkü ise 1.8 milyar doları buluyordu.

Soru 44: Dış borçların alacaklıları kimlerdi ve dış borç yükünün artmasının ekonomiye etkisi ne oldu?

Alacaklılara göre borcun yapısı incelendiğinde, orta ve uzun vadeli-lerde, birinci sırada yüzde 33 payla ikili anlaşma yapılan ülkeler, özellikle de OECD ülkeleri (yüzde 89) geliyordu. İkinci sırayı yüzde 27 ile ticari bankalar alıyordu. Orta ve uzun vadeli kredilerin yüzde 24'ü ise IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlardan sağlanmıştı.

Kısa vadeli borçlanmaların ise yüzde 60'ı özel alacaklılardan, yüzde 40'ı ticari bankalardan yapılmıştı.

Dış borç yükündeki hızlı artışın topluma yükü de önemli boyutlara vardı. Gerekliliği ve zamanlaması tartışmalı kamu altyapı yatırımlarının hızlandırılmasıyla katlanan dış borçlar, lüks ithalatın da hızlanmasıyla ileri boyutlara vardı. Borcun borçla kapatılması bir alışkanlık haline geldi.

Dış borçlar içinde kısa vadeli borçların artması, her an bir ödemeler dengesi krizine ülkeyi gebe bıraktı. Kısa vadeli borçların toplamının 10 milyar dolara yaklaşması ve toplam borçlar içinde yüzde 20'ye yakın büyüklüğe ulaşması ciddi bir tehlike olarak değerlendirilebilir.

Dış borçların milli gelire oranı 1984'te yüzde 42.7 iken 1987'de yüzde 56'ya kadar çıktı, 1990'da da yüzde 44 oldu. Bununla beraber dış borçların, milli gelirin yarısına yaklaşması ciddi bir durumdur. Dış borç ödeme gücünü gösteren diğer bir oran da dış borçların ihracata oranıdır. Bu oran, 1989'da yüzde 359 iken 1990'da dış borçların daha hızlı artması sonucu yüzde 378 oldu. Bu, Türkiye, ihracatını tamamıyla birikmiş borç ödemeye kalksa ancak dörtte birini ödeyebilir, anlamına gelir. Başka bir ifadeyle, ancak Türkiye'nin 4 yıllık ihracatıyla dış borç yükü temizlenebilir.

Borç ödemelerinin milli gelire oranı ise, borç kanalıyla ülkede yaratılan değerin ne kadarının çokuluslu bankalara ve emperyalist kuruluşlara, devletlere aktarıldığını gösterir. 1980'lerin ikinci yarısında her yıl ortalama 7-8 milyar doları bulan borç ödemeleri milli gelirin de yüzde 8-10'unu buluyor. Bu, milli gelirin, salt bu kanalla, yüzde 10'unun dışarı kanaması demektir. Dış borç ödemelerinde faizin payı yüzde 40 dolayındadır. Faizin anaparaya oranı ise 1989'da yüzde 70'i bulmuştur. İç borç faizleri ile birleştğinde dış borç faizleri, Türkiye bütçesinin yarısını alıp götürmektedir. 1980'lerin bütçeleri, özellikle 1980'in ikinci yarısında, borç bütçeleri oldu. Eğitimden, sağlıktan, memur maaşından, ülkenin ihtiyacı olan yatırımdan esirgenen kaynaklar, borç faizi ödemesinde kullanıldı. Bu da hem gelir dağılımını daha çok bozucu, hem işsizliği artırıcı, hem de ülkenin bağımlılığını artırıcı etkiler yarattı.

Soru 45: Döviz mevduatı nasıl arttı, "sıcak para" girişi neydi?

Dış ekonomik ilişkilerdeki liberalleşmenin önemli bir adımı da kambyo rejiminde atıldı. Türk parasının "konvertibl" olmasını hedefleyen bu sürecin ilk önemli basamağı 1984'te çıktı. Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu Hakkındaki 28 Sayılı Karar ile yapılan değişiklikler sonucu, Türkiye'ye her türlü yoldan ve cinsten döviz ithali, hiçbir kayda tutulmaksızın serbest bırakıldı. Türkiye'de yerleşik kişilerin döviz bulundurmaları, yurt dışına çıkışta 3000 dolar kadar döviz çıkarabilmeleri, Türkiye'de bankaların tümüne döviz işlemleri yapma ve pozisyon tutma yetkisi tanındı.

Bankalarda "Döviz Tevdiat Hesabı" açılmasına izin verilmesiyle beraber, döviz mevduatlarında da önemli artışlar oldu. 1984'te döviz mevduatının toplam mevduata oranı yüzde 8.8 iken bu pay izleyen yıllarda sürekli artarak 1990'da yüzde 24'e kadar yükseldi. TL'nin sürekli değer yitirmesi riskinin yanı sıra, döviz mevduatına daha yüksek faiz verilmesi ve bu hesaplardan sağlanan faizlerin vergiye tabi tutulmaması, bankalarda yabancı para mevduatının sürekli artması sonucunu doğurdu. Merkez Bankası verilerine göre, "döviz tevdiat hesapları" 1986'da 3.4 milyar dolar iken dört yılda yüzde 173 artarak 1990'da 9.3 milyar doları bulmuştu. Döviz mevduatının yaklaşık üçte ikisi "yurtiçi adresliler" in, üçte biri de "yurt dışı adresliler" ind. Döviz mevduatlarının döviz bileşimine bakıldığında ise 3 milyar ABD doları, 7.2 milyar dolar Alman Markı en ağırlıklı para cinsleriydi.

Döviz mevduatının artış hızı 1988'de TL mevduatına da yüksek faiz verilmesiyle frenlenebilmiş, ancak 1990'da özellikle "yurt dışı adresli"lerin artışıyla hızlanmıştı.

Kambiyo rejiminde yapılan önemli bir değişiklik ise 1989 Ağustos'unda gerçekleşti. Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu Hakkındaki 30 sayılı kararın yerine 32 sayılı kararın yürürlüğe girdiği 11 Ağustos 1989'dan itibaren, yurt dışındaki yerleşik kişilerin Türk menkul kıymetlerini, Türkiye'de yerleşik kişilerin de yabancı menkul kıymetleri alabilmelerine olanak tanındı. Bu kararlar sermaye hareketlerine getirilen serbesti, yurt içinde süregelen yüksek nominal faiz oranları ve kur ayarlamalarının yavaşlatılması politikası ile birleşince, yurt dışından borçlanma da çekici duruma geldi. Sonuçta, ticari bankaların yurt dışından sağladığı kısa vadeli krediler 1989'da 29 milyon dolarlık net çıkıştan, 1990'da 1 milyar dolarlık net girişe döndü. Aynı şekilde, kuruluşların kendi başlarına sağladığı kısa vadeli kredi miktarı 1989'da 40 milyon dolar iken 1990'da 1.1 milyar dolara çıktı. Bankalarda açılan döviz mevduatı da eklendiğinde, 1989'da görülen 955 milyon dolarlık net kısa vadeli sermaye çıkışı, 1990'da 3.4 milyar dolarlık kısa vadeli net girişe dönüştü. Giren bu sermaye "sıcak para" olarak adlandırıldı. "Sıcak para", 1990'da yüzde 9'u bulan büyüme hızının yelkenini şişiren rüzgâr oldu. Döviz kurunu sabite yakın tutup mevduata dışarıdaki düzeyinin birkaç puan üzerinde faiz verilmesi, dışarıdaki kısa vadeli sermayenin Türkiye'ye akışını kolaylaştırdı. "Sıcak para" girişini özendirmeyi eleştirenler, kısa vadeli borç stokunu artıran bu uygulamanın, ödemeler dengesi krizine girme tehlikesini de artırdığına işaret ederken, bu kredinin faiz yükünü ve yine bu kaynakla başta otomobil olmak üzere lüks mal ithaline yönelmeyi savurganlık olarak nitelendiler. "Sıcak para" akışı, iç talebin canlandırıldığı 1990'da ithalatın da patlama yapmasına ve 22 milyar dolarlık düzeye sıçramasına yol açtı. Aynı yıl ihracatı 12 milyar dolarda kalan Türkiye, bu patlayan ithalat nedeniyle de tarihinin en büyük dış ticaret açığını verdi.

Soru 46: Türkiye-Avrupa Topluluğu ilişkileri 1980 öncesinde nasıldı?

Türkiye'nin Avrupa Topluluğu (AT) ile ilişkileri bir yandan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile 1960'lı yılların başlarında kurulan ortaklık bağı, bir yandan da Avrupa Toplulukları'na katılmak üzere 1987 yılının yapılan tam üyelik başvurusu çerçevesinde gelişti. 1987'deki tam üye-

lik başvurusuyla yeni bir boyut kazanan bu ilişkinin 1980 öncesinde gelişimi şöyleydi:

Türkiye'nin AET macerası 1950'li yılların sonlarında başladı. Yunanistan'ın AET'ye ortaklık için 15 Temmuz 1959'da başvurusunu, Türkiye'nin aynı yıl 31 Temmuz'daki başvurusu izledi. Başvuru ciddi bir hazırlığa dayanmıyor, daha çok da Yunanistan'dan geri kalmamak kaygısını taşıyordu. Türkiye yüzyıldır Batılaşmayı şiar edinmişti. Bu açıdan "Ortak Pazar"ın dışında kalması düşünülemezdi. Ayrıca Yunanistan ile rekabeti de dikkate alınmalı, AET trenine binen Yunanistan'ın gerisinde kalmamalıydı.

Başvurular AET tarafından olumlu karşılandı. Yunanistan ile ortaklık anlaşmasını 1 Kasım 1962'de imzalayan AET, Türkiye ile anlaşmasını da 12 Eylül 1963'te imzaladı. 1 Aralık 1964'te yürürlüğe giren ve "Ankara Anlaşması" olarak bilinen bu anlaşmaya göre, Türkiye'nin ortaklığı üç aşamada gerçekleşecekti. Birinci aşama, beş yıllık hazırlık dönemiydi ve Türkiye bu aşamada ekonomisini güçlendirecek, AET de yardımcı olacaktı. İkinci aşama, ilke olarak iki yıl sürecek ve bu sürede "gümrük birliği" aşamalı olarak kurulacaktı. Süresi belirsiz son aşamada ise ekonomi politikaları arasında eşgüdüm sağlanacaktı.

Daha ilk aşama sona ermeden, Türkiye'nin isteği üzerine, ikinci aşamanın görüşmeleri 1969'da başlatıldı. İkinci aşamaya geçmeyi amaçlayan Katma Protokol (KP) 23 Kasım 1970'te imzalandı. 1 Ocak 1973'te yürürlüğe giren Katma Protokol'a göre, geçiş döneminde 22 yıllık bir süre içinde sanayi ürünlerinde gümrük birliği sağlanacak ve 1976-1986 arasındaki 10 yılda Türkiye ile AT arasında işgücünün serbest dolaşımı sağlanacaktı. Türkiye bazı sanayi malları üzerindeki gümrük vergilerini 12 yılda, ötekileri ise 22 yılda sıfırlayacaktı. AET ise Türkiye'den ithal edilen sanayi ürünleri üzerindeki gümrük vergilerini kaldıracaktı.

Katma Protokol'un uygulanması ancak iki yıl sürdü. Türkiye 12 yıllık mallar için her biri yüzde 10'luk ve 22 yıllık listedeki mallar için ise her biri yüzde 5'lik iki indirimi gerçekleştirebildi. AET ise Türkiye'den ithal ettiği sanayi ürünlerinden aldığı gümrük vergilerini indirdi, ama bazı ürünlere uyguladığı miktar kısıtlamasını sürdürdü. Bu arada AET'nin diğer azgelişmiş ülkelere sağladığı kolaylıklar, Türkiye'ye sağlanmış görülen avantajları anlamsızlaştırdı.

1970'lerin ikinci yarısında Türkiye ekonomisi krize girince, yaşanan döviz dengesi sorunu nedeniyle, ithalatta kısıtlamalar ve gümrüklerde belli düzenlemelere de gerek duyuldu. Türkiye 1977'den başlayarak AET ile ilgili tüm yükümlülüklerini erteledi. 1978 Ekim'inde Türkiye,

AET'den, yeni kolaylıklar isterken, yükümlülüklerinin de 5 yıl süreyle ertelenmesini ve ek mali yardım istedi. AET, Mayıs 1979'da, bu isteklerden sadece 5 yıllık erteleme talebini kabul etti. Böylece Türkiye-AET ilişkileri 1979'dan itibaren dondurulmuş oldu.

Soru 47: AT ile ilişkiler 1980 sonrasında nasıl gelişti, anlaşmazlıklar hangi noktalarda toplandı?

12 Eylül 1980 askeri darbesi Avrupa Topluluğu'na üye ülkelerde iyi karşılanmadı ve Topluluk, Türkiye ile ilişkilerini askıya aldı. İlişkiler ancak 1980'lerin ikinci yarısında yeniden canlanmaya başladı.

ANAP iktidarı, 14 Nisan 1987'de, Ankara Anlaşması'nda öngörülen ikinci ve üçüncü aşamaların tamamlanmasından önce ve Avrupa Parlamentosu'nda ortaya çıkabilecek olumsuzlukları önlemek amacıyla, AT'ye tam üyelik başvurusunda bulundu. Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in katılımıyla genişleyen Topluluk, Türkiye'nin tam üyelik başvurusunu pek sıcak karşılamadı. Belirtilen görüşlerde, tam üyeliğin ancak 2000'li yıllarda gerçekleşebileceği ifade edildi. Türkiye'de kişi başına milli gelir yükselirse, gerçek demokrasi yerleştirilirse, AT insanının Türkiye hakkındaki fikri olumlu yönde değişirse, Türkler kendilerini Avrupalı gibi hissedecek dönüşümü gerçekleştirilirse 2000'lerde tam üyelik söz konusu olabilirdi.

Türkiye'nin AT'a tam üyelik başvurusuyla Avrupa'ya yöneliş kararlı bir adım gibi görünüyordu. 1980'lerde yaşanan "dış açılma" sürecinin ekonomide yarattığı değişim, Ankara Anlaşması ve Katma Protokol gereklerinin yerine getirilebilmesi yolunda iyimser bir hava yaratmıştı. İhracat yapıları Türkiye'ninkine benzeyen Yunanistan ve İspanya'nın, AT'a tam üyeliği de Türkiye burjuvazisini telaşlandırdı. Avrupa'daki ihracat pazarları bunlar tarafından kapılabilirdi. Ayrıca, yeniden başlayacak pazarlık süreci, askıda tutulan mali protokole de işlerlik kazandırabilir ve yeni dış borç olanakları sağlanabilirdi. Bunun yanı sıra, AT ile flört, başta Japonya olmak üzere Pasifik ülkelerinin "Türkiye üssü"nü kullanmalarını özendirir, bu da yabancı sermaye girişini büyük ölçüde hızlandırdı.

Türkiye'nin 14 Nisan 1987 tarihinde yaptığı tam üyelik başvurusuna ilişkin incelemelerini tamamlayan AT Komisyonu, "Görüş Raporu"nu 18 Aralık 1989'da AT Bakanlar Konseyi'ne sundu. Bu raporda, Türkiye ile tam üyelik görüşmelerinin başlaması için şartların henüz olgunlaşmadığı ifade ediliyordu. Rapor, AT'a bir süre yeni üye kabul edilmemesini, 1993'ten önce de çok istisnai durumlar dışında, yeni katılma görüşmeleri-

nin uygun olmayacağını belirtiyordu. Raporda, Türkiye'nin politik ve ekonomik durumunun da, görüşmeleri başlatmaya yetecek düzeyde gelişmediği ifade ediliyordu. Rapor, AT Bakanlar Konseyi'nde 5 Şubat 1990'da benimsendi.

Tam üyelik başvurusuna ilişkin hazırlanan olumsuz raporu benimseyen ve görüşmeler için zamanı erken bulan AT Bakanlar Konseyi, Topluluk Komisyonu'ndan Türkiye ile işbirliğini güçlendirme konusunda bir program hazırlamasını istiyordu. Bu "işbirliği programı" da 12 Haziran 1990'da Konsey'e sunuluyordu.

AT, Türkiye'nin tam üyeliğine henüz sıcak bakmıyordu. Ayrıca, 1990'a doğru Doğu Avrupa'da yaşanan gelişmeler, "duvarın yıkılması" ile Almanya'nın birleşmesi ve AT'ın durduğu yerde büyümesi, ayrıca, SSCB'nin dağılması ile yeni Avrupa devletlerinin ortaya çıkması, bunların da AT üyeliğini talep etmesi, tam üyelik şansının gerçekten de 2000'li yıllara uzaması olasılığını artırıyordu.

Bütün bunlara karşın, Türkiye burjuvazisi AT üyeliğinden umudunu kesmiş görünmüyordu. Ortaklık ilişkilerini faal tutmak amacıyla, özellikle gümrük birliği alanındaki birikmiş yükümlülükler, 1988'den itibaren düzenli olarak yerine getirildi.

Türkiye, ortaklık ilişkileri çerçevesinde elde ettiği işgücünün serbest dolaşımı hakkını kullanabilmek için de girişimlerini sürdürdü. Katma Protokol'ün 36. maddesine göre 1 Aralık 1986'dan itibaren Türk işçilerinin Topluluk ülkelerinde serbest dolaşım hakkı doğduğu halde, Topluluk, bu hakkı fiilen kullanırmıyordu.

Fiilen işletilmeyen bir AT yükümlülüğü de "Dördüncü Mali Protokol"ce Türkiye'ye verilmesi öngörülen 600 milyon ECU'lük krediydi. Mali protokol 1981'de taraflarca parafe edilmiş, ancak AT organlarından henüz geçmediği için yürürlüğe girememişti.

AT açısından "serbest dolaşım" ağır bir yükümlülük gibi görünüyordu. Bunun farkında olan ANAP iktidarı da bu yükümlülüğün vazgeçmemenin ya da onu yumuşatmanın karşılığında mali yardımların sağlanmasını umuyordu.

Soru 48: 1980 sonrasında İslam sermayesi ile ilişkiler ne yönde gelişti?

1980 sonrasında dış ekonomik ilişkilerinin yoğunlaştığı bir merkez, özellikle 1980'lerin ilk yarısında dikkat çekiciydi. Bu merkez, çoğunluğu

Arap dünyasında yoğunlaşan İslam ülkeleriydi. Yönelişin ekonomik olduğu kadar siyasi-ideolojik boyutları da vardı. 1979 petrol şokuyla petrol gelirleri yeniden artan İslam ülkeleri, "dışa açılma" çabası içindeki Türkiye açısından önemli bir pazardı. Özellikle aynı yıllarda Avrupa'da bir durğunluğun yaşandığı dikkate alındığında, bu pazarlar stratejik bir öneme sahipti. Mal ihracında, dış müteahhitlikte, işgücü ihracında bu pazarlar, 1980'lerin ilk yarısında büyük rol oynadılar. Aynı ülkelerin sermayeleri Türkiye'ye de sermaye ihraç ederek, özellikle finans, ticaret kesiminde şirketler kurdular, Türkiye ile olan ekonomik ilişkilerini artırdılar.

1980 sonrasında, toplumdaki halk hareketi potansiyeline karşı "din" motifini bir dalgakıran olarak kullanan 12 Eylül rejimi, dini eğitim veren okulların sayısının artırılmasına, radikal dinci faaliyetlerin yeşerip boy atmasına göz yumarken, aksi tavırların, ticaretin yoğunlaştığı İslam ülkelerini gücendirebileceğini de hesaba katıyordu. AT tarafından dışlanan 12 Eylül rejimi, dünyada yalnız kalmamak için de İslam ülkelerine yanaşmıyor, bu ülkelerle ilişkilerini artırıyordu.

12 Eylül döneminde İslam ülkeleriyle ekonominin dışında siyasi ilişkilerin de artırılması, içerideki "Türk-İslam sentezi" görüşünün beslenmesine, gerici akımların güçlenmesine uygun bir iklimi de yarattı.

İslam ülkeleriyle ilişkiler, muhafazakâr-dinci kesimlerin etkili olduğu ANAP iktidarı döneminde sıçrama gösterdi. Özellikle Arap sermayesinin Türkiye'ye yönelişi bu dönemde etkinlik kazandı. İslam ülkeleriyle ilişkilerin kilit ismi, Turgut Özal'ın kârdeşi Korkut Özal'dı. Aynı zamanda İslam Kalkınma Bankası'nda görevli olan Korkut Özal, bu makamından ve İslam sermayesi ile ilişkilerinden hem kendi işlerinde yararlandı, hem de Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerinin İslami bir yörengeye oturtulması için gayret gösterdi. Özellikle, ortağı Bahattin Bayraktar ile bu ülkelerden karayolu ile petrol taşımacılığı, Korkut Özal'a büyük servetler kazandırdı. Al Baraka isimli özel finans kurumunda da pay sahibi olan Korkut Özal, siyasi-ideolojik hedefleri için de birçok dini vakıflar kurdu.

İslam ülkeleriyle ilişkide, diğer önemli bir isim Nevzat Yalçıntaş'tı. Aralarında Türk-Suudi Yatırım Holding, Al Baraka, Kuveyt Evkaf gibi kuruluşların da bulunduğu birçok şirkete öncülük yapan Yalçıntaş, İslam Kalkınma Bankası'nın da kurucusuydu. "Türk-İslam sentezi" görüşünü üreten muhafazakâr Aydınlar Ocağı'nın başkanlığını da yapan Yalçıntaş, İslam ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesine çeşitli düzeylerde katkıda bulundu.

İslam ülkeleriyle bloklaşmayı, AT ile bütünleşmeye alternatif gören kesimlerin ANAP içinde etkili olduğu yıllarda İslam sermayesi ile ilişki-

ler de yoğunluk gösteriyordu. Ancak bu ülkelerin petrol gelirlerinin 1980'lerin ikinci yarısında azalması ve Türkiye'nin AT'a tam üyelik başvurusuyla yüzünü Batı'ya çevirmesi sonucu, ilişkiler eski yoğunluğunu kaybetti.

Soru 49: İslam ülkeleriyle ekonomik ilişkilerin niceliksel boyutları nasıldı?

1980'de Türkiye'nin İslam ülkelerine ihracatı, toplam ihracat içinde yüzde 22.4'lük bir paya sahip iken 1982'de bu pay yüzde 48'e çıktı. Ancak bu oran sonraki yıllarda azaldı ve 1989'da yüzde 25.5 oldu. İran, Irak, S. Arabistan, Kuveyt, Libya, Mısır, Cezayir, ihracatın yöneldiği başlıca ülkelerdi.

İslam ülkelerinin Türkiye'nin genel ithalatı içindeki payı da 1980'lerin ilk yarısında arttı, ikinci yarıda düştü. 1980'de toplam ithalatta yüzde 39 olan bu ülkelerin payı, 1982'de yüzde 42'ye kadar çıktıktan sonra hızla azaldı ve 1989'da yüzde 19 olarak gerçekleşti. Petrolden dolayı İran, Irak, Libya ve S. Arabistan en çok ithalat yapılan İslam ülkeleriydi.

Yurt dışı müteahhitlik hizmetlerinin de arttığı 1980'li yıllarda, ihalelerin yoğunlaştığı Libya, S. Arabistan, Irak başta olmak üzere İslam ülkelerindeki ihale miktarı 1987'de 17.2 milyar doları buluyordu.

1980 sonrası artan inşaat faaliyetleri, İslam ülkelerine işgücü ihracını da hızlandırdı. 1988 sonunda bu ülkelerdeki işçi sayısı 451 bin olarak belirlenmişti.

1980'ler, İslami sermayenin Türkiye'de faaliyetlerini artırdığı yıllardı aynı zamanda. 1954-1980 döneminde Türkiye'ye İslam dünyasından sadece 1 Kuveyt firması gelmişti. 1989 sonunda ise İslam ülkelerinden gelen sermaye ile kurulan firma sayısı 413'tü. İslam ülkelerinden gelen yabancı sermaye, toplam yabancı sermaye içinde yüzde 12'lik paya sahipti. Gelen İslam sermayesi, ağırlıkla hizmetler sektöründeydi. 413 firmadan 303'ü ticaret kesiminde yer alırken imalat sanayiindekiler 51 taneydi. Al Baraka Türk, Faisal Finans, Kuveyt Türk Evkaf isimli özel finans kurumları, İslami sermayenin kalburüstü isimleriydi. Arap-Türk Bankası, Bahreyn ve Kuveyt Bankası, Habib Bank, Bank Mellat, Suudi Amerikan Bankası, mali sektördeki önemli kuruluşlardı.

1980'lerde İslam ülkelerinden Türkiye'ye turist akını da yaşandı. 1983'te Türkiye'yi ziyaret eden 1.6 milyon turistin yüzde 13.3'ü İslam ülkelerindendi. 1985'te turist sayısı 2.3 milyonu bulurken çoğu Arap olan

müslüman turistlerin oranı yüzde 25.6'ya çıktı. İslam ülkelerinden gelen turistlerin sayısındaki artış hızı, sonraki yıllarda yavaşladı ve yüzde 16'lık payla 1988'de 675 bin olarak gerçekleşti. 1988'de bu ülkelerden gelen turistler yoluyla ülkeye giren dövizin miktarı 700 milyon dolara yakındı.

İslam ülkelerinden Türkiye'ye sermaye ihracı, krediler biçiminde de sürdü. İslam Kalkınma Bankası (İKB), Abu Dabi Fonu, Suudi Geliştirme Fonu, Kuveyt Fonu, özel OPEC Fonu, bunların başlıcalarıydı. Bunlar arasında İslam Kalkınma Bankası, özel bir yere sahipti. İslam Kalkınma Bankası'na, Türkiye 1974'te, CHP-MSP koalisyonu sırasında ortak olmuştu. İslam ülkelerine ait fonlardan Türkiye 1979'da 60 milyon dolar kredi almışken sonraki yıllarda yıllık 150-200 milyon dolarlık krediler sağladı. Böylece 1979-1988 arasında bu kaynaklardan Türkiye'ye giren kredi tutarı 1 milyar 460 milyon doları buldu. Özellikle İslam Kalkınma Bankası kredileri yüzde 61'lik ağırlığa sahipti. Türkiye, İslam Kalkınma Bankası'ndaki hisse oranını artırarak beşinci büyük ortak durumuna gelmişti ve en fazla krediyi kullanan ülkeydi.

Dördüncü Bölüm

1980'LERDE MALİYE POLİTİKALARI: VERGİLER, FONLAR, KİTLER

Soru 50: 1980'li yıllarda maliye politikalarının, alt dönemlere göre yeri ve işlevi ne oldu?

24 Ocak Kararları ile başlatılan “istikrar ve uyum politikaları”nın uygulanmasında parasal politikalar ilk sırayı alırken dış ticareti ve kambiyo rejimini liberalleştiren politikalar, görece ikinci önemdeydi. Bu dönemde, maliye politikalarına ise daha tali bir rol verilmek istenmişti. Bu öncelikler sırasına karşın, maliye politikaları, dönem boyunca önemli roller üstlendi ve 1990'lara taşan krizin aşılması için çözüm arayışlarında da belirleyici bir konuma yükseldi.

Maliye politikalarının 1980'ler boyunca üstlendiği roller, alt dönemlere göre farklılık gösterdi. 1980'lerin başları ve sonlarında izlenen daraltıcı ekonomik programlarda maliye politikalarının üstlendiği rol, 1984-1987 dönemi boyunca uygulanan genişlemeci konjunktürde üstlenilen rollerden farklıydı.

12 Eylül askeri rejimi eşliğinde uygulanan 1980-1983 döneminin daralma konjunktüründe iç talebi kısmayı hedefleyen maliye politikalarının ekseninde vergiler vardı. Yeni bir vergi paketi açan Özal ve ekonomi kurmayları, bu pakette özellikle sermaye kesiminin vergi yükünü hafifletici ve özel tüketimi kısıcı önlemlere yer veriyorlardı. 1988-1989 alt dönemi, ısınan ekonominin soğumaya alındığı, bir başka “stop” dönemiydi. Bu dönemde de maliye politikalarının merkezinde kamu yatırım harcamalarını kısıcı önlemler önemli bir rol üstlenmişti.

Bu iki daraltıcı, “stop” döneminin arasında yer alan 1984-1987 dö-

nemi, yıllık ortalama yüzde 6.5'lik büyüme hızına ulaşılan bir "genişleme" ya da "go" dönemi idi. Bu dönemde büyümenin lokomotifliğini yapanlar, KİT'ler, belediyeler, katma bütçeli kuruluşlar ve "fon"larla kamu kesimiydi. Ulaştırma, haberleşme, enerji başta olmak üzere altyapıya yönelen kamu yatırımları, bu genişleme döneminde iç talebi kamçılayıcı etkiler yarattı.

Maliye politikalarının "yatırımcı devlet" olarak etkin olduğu bu konjunktür, aynı zamanda "hızla borçlanan devlet"i de ön plana çıkardı. Sürdürülen yatırımların büyük kısmı, iç ve dış borçlarla karşılanıyordu. Cumhuriyet döneminde görülmedik boyutlara varan bu borçlanma, devlet bütçesindeki transfer harcamalarının iç ve dış borç faizlerine ayrılmasını ve giderek bütçenin yarısının bu yolda kullanılmasını kaçınılmaz hale getirdi. Bu durum, bir "rantiye ekonomisi"ni de yaratırken devletin borçlanma faizleri, geneldeki faiz düzeyini de belirler duruma geldi. Devletin altyapı yatırımlarında yoğunlaştığı ama sanayi yatırımı yapmadığı; özel sektörün de yatırım yapmayıp kaynaklarını devlete borç vererek rantıye haline geldiği bu sağlıklı dönem, gelir dağılımı dengelerini daha çok bozdu ve "sanayisizleşme" hastalığını da beraberinde getirdi.

1980'li yıllarda ekonomiye yön verenlerin bir paradoksu da devletin hacminde yatıyordu. Dönem başında devletin ekonomi içindeki yerini daraltarak onu küçülteceklerini öne sürenler, dönem sonunda daha çok büyümüş ve krizden çıkış için daha da çok büyümesi gereken bir devletle karşılaştılar.

Küçülme yerine büyüyen kamu kuruluşları, 1980'lerde daha merkezi biçimde yönetilip kamu denetiminden de uzaklaştırıldılar. Bu durum, özellikle "fonlar" olgusunda gözlemlendi.

Soru 51: Büyük sermayeye yeni kaynaklar sağlamada ve "dışa dönük" ekonomi modelini inşa etmede vergiler nasıl bir rol oynadı?

1980 öncesinin ithal ikameci politikaları tüm firmalara genel bir korumaya sağladığı için irili-ufaklı birçok firmanın faaliyet gösterdiği bir ekonomik yapı ortaya çıkmıştı. Pazar payları farklı olmakla, pazarların genelinde oligopol ve monopol özellikler görülmekle beraber, ortaya çıkan en büyük firma yapısı bile, dışarıdaki rakiplerinin yanına yaklaşamayacak kadar "cüce" kalıyordu. Oysa dış tekellerle yarışabilmek, iç tekelleri de güçlü kılmayı gerektiriyordu. Bu anlamda 1980'ler boyunca, firmaların

daha çok büyüyüp güçlenmeleri, bunun için de şirketlerin, birleşmeler, el değiştirmeler yoluyla büyümesi, bünyelerini güçlendirmeleri teşvik edildi. Kredi sistemi bu yolda kullanıldı. Sermaye piyasası bunun için geliştirdi. Sermayenin tekelci gelişimine göz yumuldu.

"Dış rakiplerle yarışabilmek için en az onlar kadar güçlü sermayedarlar, firmalar" hedefi, devletin vergi politikasına da yansımakta gecikmedi. Büyük sermayenin vergi yükünü hafifletici, onun yükünü küçük ve orta işletmelere, hatta vergi hamalı ücretlilere yıkıcı politikalar başatlık kazandı.

"Arz yönlü iktisat" diye bilinen ve 1980'lerin başlarında Reagan ABD'si ile Thatcher İngiltere'sinde uygulamaya geçen yeni sağ anlayış, büyük sermayenin daha da güçlendirilmesine giden bu maliye yaklaşımına teorik bir kılıf da uydurmuştu. Arz yönlü iktisat yaklaşımına göre, devletin vergiler, harçlar yoluyla millî gelirin bir kısmına el koyması, özel kesimin yatırım, tasarruf şevkini kırıyordu. Üstelik devlet, el koyduğu bu artık parçasını pek etkin ve verimli de kullanmıyordu. Oysa bu kaynak vergi olarak alınmayıp özel ellere bırakılsa, en etkin ve verimli kaynak kullanımı gerçekleşerek ekonominin geneline daha çok fayda sağlanabilirdi. Yine bu yaklaşıma göre, tasarruf ve yatırım yeteneği en gelişkin olanlar büyük sermayedarlar olduğu için devlet, bu kesimlerin vergilerini azaltmalıydı.

"Gönüllü tasarruf politikası" diye de adlandırılan bu yaklaşımın Türkiye'de Özal ve kurmaylarınca da benimsendiği görülecek ve 1980'ler boyunca büyük sermayeye çeşitli vergi indirimleri sağlanacaktı. Bu politikanın beklentileri ise şöyle özetlenebilirdi:

Büyük sermayenin tasarruf ve yatırım eğilimi yüksekti. Onların vergi yükü azaltılınca, alınmayan vergiler otomatikman yatırımlara yönelecekti. Azaltılacak kamu yatırımlarının boşluğu özel kesimce doldurularak ekonomide devletin yeri de daraltılacaktı.

Bir diğer beklentiye göre, vergide sağlanan indirimler hatta bazı afklar, "kara para" diye bilinen ve ekonomiye şırınga edilemeyen dev bir servetin de açık dolaşımına girmesi olanağını yaratacaktı. Bu "kara para", özellikle 1970'lerin sonlarında yoğunlaşan karaborsa ve kaçakçılık ortamında olağanüstü boyutlara ulaşmıştı. "Kara para"nın önemli bir kısmı da yurt dışında, İsviçre bankalarında idi. Vergisel kolaylıklarla bu devasa kaynak ekonomiye kazandırılabilirdi.

Bir başka beklentiye göre de, vergi yükünün hafifletilmesi, vergi kaçakçılığı, vergiden kaçınma gibi nahoş hadiseleri azaltacak, hem şirketler bu alicengiz oyunlarına gerek duymayacak, hem de devlet vergi denetimi

diye bir mekanizmayla oyalanmayacaktı.

Bütün bunlar yapılırsa, özel sektör kaynakları daha etkin kullanacağı için ekonomi daha hızlı büyüyecek ve ekonominin vergi verimi eskisine göre daha çok artacak, bununla da kamu açıkları daraltılacaktı.

Böylesine “safiyane” beklentileri olan bu yaklaşımı tamamlayan bir diğer politika da vergi yükünü kentli küçük ve orta sermayedarlara, tarımsal kesime, hatta ücretli kesime yıkmaktı. Bunun için de bu kesimlerin dolaysız vergi yükünü artırıcı önlemlere gidilecekti. Ancak bununla kalmayıp daha garantili bir yol seçilerek herkesi kucaklayan ama sonunda çoğunluğunu ücretli, emekli kesimin oluşturduğu “tüketici” kesimin sırtında kalan dolaylı vergilere ağırlık verilecekti.

“İhracata dönük ekonomi” modelini inşada maliye politikalarına düşen bir rol de, başta ihracat olmak üzere, döviz kazandırıcı faaliyetleri vergisel teşviklerle özendirme idi. Ayrıca uluslararası işbölümüne uygun alanlarda uzmanlaşmayı sağlamada, bu alanlarda etkili olabilmek için gerekli teknolojik yenilemeleri yaptırmada, yine vergi aracı etkili bir şekilde kullanılacaktı. Yeni modele uymayan dalları dışlamada ve içerideki firmaları dış rekabetle “terbiye” etmede de yine gümrük vergisi ve “fonlar” gibi maliye araçları kullanılacaktı.

Vergisel politikalar, bu yapının inşası için yabancı sermayeyi cezbedmede de araç olarak kullanılacak, yabancı sermaye yatırımlarına sağlanan vergisel teşviklerin yanında, kazancın vergilendirilmesinde sağlanan kolaylıklar da dış yatırımcıları çekmede etkili bir araç olarak kullanılacaktı.

Soru 52: Büyük sermayeye vergi indirimleri sağlamanın araçları nelerdi?

“Gönüllü tasarruf politikası” yönündeki vergi indirimi sağlayan önlemler satırbaşlarıyla şöyle gerçekleşti:

–Gelir ve kurumlar vergilerinde istisna ve muafiyet kapsamı olağanüstü boyutlarda genişletildi. Böylece dolaysız vergi alanında yasal kaçınmanın yolları çoğaltıldı.

–1980’lerde, özellikle İstanbul’da önemli rant yığılmaları olan gayrimenkul değer artışları vergi kapsamı dışına çıkarıldı.

Bu değer artışları hem gelir vergisi, hem de değer artışı vergisi kapsamına alınabilirdi.

–Menkul değer artışları vergi kapsamının dışında bırakıldı.

–Menkul değer kazançları üzerindeki vergi oranları yüzde 0 ile yüz-

de 10 arasına çekildi. Özellikle devlet tahvili ve hazine bonosundan sağlanan faiz gelirleri gelir ve kurumlar vergisi dışında tutulurken bunlardan elde edilen gelirin, ticari işletmelerin kurumlar vergisi matrahından düşürülebilmesi, firmaların kurumlar vergisi yükümlülüğünü de azalttı. Bu durumda, iç borçlanmanın devlete gerçek maliyeti, "faiz artı kaybedilmiş vergi" şekline büründü. Bu maliyet, faiz yüküne yaklaşık 40 puanın eklenmesi demektir.

-Gelir vergisinde "daha yüksek kazançtan daha çok vergi" anlayışından vazgeçilerek vergi mükelleflerinin yüzde 70'ini ilk basamağa sokan bir tarife düzeni benimsendi.

-Kurumlar vergisi ödeyen şirketlerin ortaklarını neredeyse gelir vergisinden muaf tutan düzenlemelere gidildi. Kurumlar vergisi oranını yükseltmiş görünüp yüzde 46'ya çıkararak dağıtılan kâr paylarını gelir vergisi dışında tutan yeni mekanizma, şirket ortağı olmayı ayrıcalıklı bir konum haline getirdi.

-“Servet beyanı” ile yükümlünün yıllık tüketim harcamalarına dayanarak gerçek matraha ulaşmaya yarayan “gider esası” gibi vergi kontrol mekanizmaları sistemin dışına çıkarıldı. Getirilen “hayat standardı esası” ise yüksek gelirli kişilerin gerçekten vergilemeyi değil, onlardan ancak asgari bir oranda vergi almayı hedefledi. Ayrıca çeşitli dönemlerde, özellikle “kara para”ları aklayacağı düşüncesiyle çıkarılan vergi afları da büyük sermayenin yükünü hafifletici işlevler gördü.

-Sermaye üzerinde dolaysız vergilerin yükü hafifletilirken dolaylı vergilerin de KDV ile takviyesi yoluna gidildi.

KDV'den önce, uygulanan istihsal vergisi, sanayi tarafından geçici de olsa taşınıyordu. KDV ile birlikte bu yük sanayi dışına taşındı. Ayrıca teşvikli yatırım yapanların yatırım malları dolaylı vergi kapsamı dışına çıkarıldı. Özel işletmeler, özellikle de büyükler, gerçekleştirdikleri KDV tahsilatını, Maliye'ye yatırım süresinin son gününe kadar elde tutup faizsiz kaynak olarak kullanma olanağını elde ettiler.

-İhracat, dış taahhüt, dış navlun gibi döviz kazandırıcı faaliyetlerden sağlanan kazançların genelde dörtte biri, kurumlar vergisinden bağışık tutuldu.

Soru 53: Şirketlerin ödemesi gereken kurumlar vergisine ne gibi bağışıklıklar getirildi?

Büyük sermayenin vergi yükünü hafifletmede, şirketlerin ödemesi

gereken kurumlar vergisindeki bağışıklıklar büyük ölçüde artırıldı. Bağışıklık, vergi literatüründe, ekonomik, sosyal ve mali gerekçelerle, vergi yükümlülerinin gelir, servet ve harcamalarının tamamının veya bir kısmının, geçici veya sürekli olarak, vergi dışı bırakılması olarak tanımlanır. Dolayısıyla bağışıklık, bir anlamda "alınmasından vazgeçilen vergi" anlamını taşır.

1950'den beri Türkiye'de ayrı bir vergi olarak uygulanan kurumlar vergisi, ilk yürürlüğe girdiğinde, bünyesinde sadece üç bağışıklık hükmüne yer veriyordu. Oysa 1980 sonrasında bu bağışıklıklar hızla artarak sayıları 18'e çıkarıldı.

Bu bağışıklıklar satırbaşlarıyla şunlardır:

Rüstün istisnası / Dar mükellef yurt dışı kazançları / Temettü, faiz ve ikramiye / Sanayi ürünü ihracı / Tarım ürünleri istisnası / Dış navlun istisnası / Turizm istisnası / Silahlı Kuvvetler vakıf kazançları / Portföy işletmeciliği istisnası / Hisse senedi emisyon primi / Devralınan kurum zararları / Eğitim, spor, sağlık tesisleri / Sosyal Güvenlik kurum iştirakleri / Muaf vakıflara iştirakler / Finansman fonu / Yatırım indirimi / Diğer indirimler.

Kurumlar vergisinden bağışık tutulan toplam gelir, 1985'te 592 milyar TL iken 1986'da 1.6 trilyon TL'yi, 1987'de ise 3.3 trilyon TL'yi buldu. Kurumlar vergisi matrahının dışında tutulan istisna miktarı, 1985'te indirim öncesi kazançların yüzde 23.3'ü iken 1987'de yüzde 37.3'ünü, 1989'da ise yüzde 45.6'sını bulmuştu.

Başta ihracat olmak üzere, döviz kazandırıcı faaliyetlerde bulunan şirketler neredeyse kurumlar vergisi ödemiyorlar. İhracat, uluslararası taşımacılık, turizm; dış müteahhitlik işi yapan kurumlar, vergiye tabi matrah beyan etmiyorlar. Özellikle sanayi ürünü ihracatı yapan kurumlarda nihai vergi yükü, yüzde 10'luk stopajdan ibaret kalıyor. Şirketlerin sadece döviz kazandırıcı faaliyetlerden dolayı 1986'da kazançlarından düştikleri toplam miktar 312 milyar TL idi. Bu, aynı yıl, toplam kurumlar vergisi matrahının yüzde 15'i demekti.

Şirketlerin, özellikle bazı bağışıklık yollarını daha çok kullandıkları görülmüyordu. Örneğin, şirketlerin kurumlar vergisi matrahına sokmadıkları kazançlarının her yıl artan bir bölümünün "portföy işletmeciliğinden doğan kazançlar" olduğu görülmüyordu. Kurumlar vergisinin toplam vergi gelirleri tahsilatı içindeki payı 1981'de yüzde 10.5 iken 1988'de yüzde 15'e çıktı. Bağışıklıkların artırılmasına karşın tahsilatta kurumlar vergisinin payının artması, paradoksal bir gelişme gibi görünüyordu, ama bu artışın başka gerekçeleri var. Birincisi, Kurumlar vergisi oranının yüzde 46'ya çıkarılmasından dolayı bu oran arttı. Ancak oran artırılırken, karşılı-

ğında, dağıtılan kurum kazançlarından gelir vergisi alınmaması tavizi verildi. Dolayısıyla, şirket ortakları için gelir vergisi ödeme yükü ortadan kalktı. Bir başka ifadeyle, kurumlar vergisi tahsilatının artışı, gelir vergisi tahsilatının azalışı demekti. Tahsilatın yıllara göre artışındaki bir başka neden de KİT'lerin devamlı zamları sonucu görünür kârlarının artması ve bunun kurumlar vergisi tahsilatına yansımasıydı.

Bağışıklık sayısı 18'e çıkarılan Kurumlar Vergisi yasası bugünkü yapısı ile gerçek kimliğini yitirmiş görünüyor. Ödenen kurumlar vergisinin de çoğu KİT'ler ve diğer kamu işletmelerine ait. Kurumlar vergisi yasasında 1987'de yapılan bir değişiklikle "KİT'lere yatırım istisnasından yararlanma olanağı" tanındı. Bu değişiklik, 1988 kurumlar vergisi tahsilatında da önemli düşüşlere yol açtı. Örneğin 1986'da PTT, TRT, Etibank, MKE, Petrol Ofisi, TPAO ve BOTAŞ'tan oluşan 7 kamu kuruluşunun tahakkuk eden vergileri 178 milyar TL iken aynı kuruluşların 1988'de tahakkuk eden vergileri 115 milyar TL'ye indi. Bu kuruluşların sadece yatırım indirimi bağışıklığı olarak kurumlar vergisi matrahundan indikleri tutar, 407 milyar TL idi.

Özetle, 1980 sonrasında büyük sermayenin, özellikle de ihracata dönük olanların vergi yükünü daha çok hafifletmede kurumlar vergisi, getirilen bağışıklıklar ile bir vergilendirme yasası olmaktan çok, vergilendirmeme yasası niteliğine büründü.

Soru 54: Sermayenin vergi yükünü diğer kesimlere kaydırmada hangi yollar kullanıldı?

Sermayenin vergi yükünü kaydırmada ilk olarak peşin vergi uygulamasına başvuruldu. 1981-1982'de uygulanan peşin verginin aynı zamanda iç talebi kısma da katkı yapması beklendi. Aynı doğrultuda, 1986-1988 döneminde "dahili tevkifat" uygulamasına geçildi. 1989'dan itibaren uygulanan "geçici vergi" adlı gelir ve kurumlar vergisinde ön ödeme sistemini getiren önlem de aynı kapsamdaydı. Bu önlemler, öncelikle, kentli küçük üretici, esnaf, girişimci ve serbest meslek sahibini hedef alıyordu.

"Hayat standardı esası"na da vergi yükünü kaydırmanın asli araçlarından biri olarak bakıldı. Gelir vergisinde gerçek usulden sapma pahasına getirilen "hayat standardı esası", 1989'un "geçici vergi" uygulamasıyla bütünleştirildi.

1980 sonrası vergilendirilmesi hedeflenen kesimlerden biri de tarımsal kesimdi. Tarımdan vergi alınması, 1980 sonrasında etkinliğini artıran

tekelci sermayenin örgütü TUSİAD'ın başlıca talepleri arasındaydı. TUSİAD, 14 Kasım 1980 tarihli "Olaylara Bakış" isimli yayınında bu konuyu dile getiriyor ve şöyle diyordu: "GSYİH'nin sektörel dağılışı ile vergilerin sektörel dağılışı, tarım sektöründe büyük bir vergi rezervi bulunduğunu ortaya koymaktadır". Milli gelirin yüzde 31.4'ünün yaratıldığı tarımdan toplam vergilerin yüzde 3.5'inin alınmasını yetersiz gören TUSİAD, tarımın etkin bir biçimde vergilendirilmesini istiyordu. 1980'lerin ilk aylarında Vergi Yasası'nda yapılan bir değişiklikle tarım ürünleri yüzde 5'lik gelir vergisi stopajıyla vergilendirildi. Ancak, daha çok destekleme alımları yapan Toprak Mahsulleri Ofisi, T. Şeker Fabrikaları gibi KİT'lerin veya Tarış, Fiskobirlik, Çukobirlik gibi yarı-kamusal satış birliklerinin faaliyet alanlarına giren tarımsal üreticiler, gelir vergisi stopajından kaçınmakta güçlük çekerken, ürünlerini bu kanalların dışında pazarlayanların çoğu, bu vergiden de kaçınma olanağı buldular. Böylece tarıma getirilen yüzde 5'lik stopajın yükünde de tam adalet sağlanamadı.

Vergi yükünü büyük sermaye dışına kaydırmanın bir yolu da belge düzenini getirmek oldu. Yazar kasa kullanımı, KDV fişi, bu belge düzeninin en popüler araçları oldu. "Ücretlilere vergi iadesi" olarak başlatılan uygulama KDV'ye geçişi de kolaylaştırdı. Nihayet 1985'te KDV'ye geçiş de belge düzeninin yerleşmesine yardımcı oldu. Yazar kasa uygulaması orta büyüklükteki işletmelerden küçüklerle doğru yaygınlaştırıldı.

Gelir vergisinin başlangıç oranı tedricen yüzde 25'e indirilerek, küçük sermaye kesimleri tek oranlı bir tarifeyle razı edildi. Bunun için de başlangıç dilimi sürekli genişletildi. En azından, hayat standardı esasının genel olarak birinci basamak çerçevesinde işlemesi sağlandı.

Vergi yükünü kaydırma politikası, dolaysız vergilerin büyük sermaye kesimi dışında kalanlara kaydırılmasını içeriyordu. Ama, vergi yükü kaydırmayı sağlama alma, esas olarak; dolaylı vergilerin ağırlığını artırmakla yapıldı. Bunun da temel araçları KDV ile 1984 sonrasında mali sistem içindeki payı hızla artırılan ve kaynakları dolaylı vergi niteliği taşıyan "fonlar" oldu. Tekel maddelerine, akaryakıt ve daha birçok ürüne giydirilen fonlar, dolaylı vergi yükünü hızla artırdı.

Soru 55: Sermayenin vergi yükünü hafifletici, yükü diğer kesimlere kaydırıcı politikalar ne gibi sonuçlar verdi?

Hedeflerin ve bu hedefleri gerçekleştirmek için alınan önlemlerin sonuçlarına bakıldığında, izlenen politikanın kendi içinde de pek başarılı ol-

madığı görülecekti. Vergileri azaltarak devleti küçülteceğini öne sürenler, sonuçta, küçülen değil, büyüyen bir devlet gördüler. Her ne kadar sermayeden alınmasa da, küçük ve orta kesimden, ama özellikle de ücretli kesimden, alınan dolaylı ve doğrudan vergiler, harçlar ve fonların yükü artırılınca, kamu gelirleri de arttı. Vergilerin, fonların, harçların dahil olduğu toplam vergi gelirlerinin milli gelir içinde 1981'de yüzde 25.6 olan payı, 1990'a gelindiğinde azalmak bir yana yüzde 34'e çıkmıştı.

Kamu yatırımları ile hızlanan kamu harcamaları, mevcut kamu gelirleri ile karşılanamayınca, bütçe büyük açıklar verdi. Kamu açıklarının milli gelire oranı 1984'te yüzde 5 iken 1990'da yüzde 10'a çıktı. Bu da maliye politikalarının başarılı olarak kullanılmadığını gösteriyordu.

Büyük sermayeden daha az vergi alınarak bu kesimin tasarruflarının artacağı varsayımı ise ancak 1987 sonrasında gerçekleşti. 1982-1986 döneminde özel tasarrufların milli gelire oranı ancak 1981'deki düzeyindeydi. 1987'den sonra ise bu oran yüzde 15.7'ye çıktı ve 1990'da yüzde 17.2 oldu. Ne var ki, ancak 1987 sonrasında gerçekleşen özel sektörün bu tasarruf artışı, beklendiği gibi hemen yatırıma dönüşmedi. Bu dönemde yatırımcı, kamu kesimiydi ve şiddetle kaynağa ihtiyaç duyuyor, çıkardığı yüksek faizli tahvillerle borçlanıyordu. Özel kesim de, tasarruflarıyla yatırımcı olmak yerine, borçlanan devletin yüksek faizleriyle rantıye olmayı tercih etti.

Büyük sermayenin vergi yükünü diğer kesimlere kaydırmayı amaçlayan önlemlerin sonuçlarına bakıldığında ise görünen şuydu: Dolaysız vergileri, küçük ve orta boy girişimcilere yıkma yolunda getirilen gelir vergisi stopajları, "hayat standardı esas", belge düzeni gibi araçlar fazla etkili olamayınca, ağırlık dolaylı vergileri artırmaya verildi. KDV ve fonlar sistemi ile artırılan dolaylı vergilerin yükü ise çoğunluğu ücretliler olan tüketici kesime ödeltildi.

Dahilde alınan KDV tahsilatını artırmak ve dolayısıyla gelir vergisi matrahlarını yükseltebilmek amacıyla uygulanan "ücretlilere vergi iadesi" sistemi, kendisinden bekleneni veremediği gibi, astarı yüzünden pahalı bir uygulama oldu. Öyle ki, ücretlilere ödenen vergi iadesi, dahilde alınan KDV miktarının 1986'da yüzde 61'ini, 1987'de yüzde 57'sini, 1988'de yüzde 45'ini, 1989'da ise yüzde 43'ünü götürdü; ayrıca satıcı ile alıcı arasında "fiş ve KDV pazarlığı" yapılmasını da önleyemedi.

Sonuçların başarılı olamamasında, küçük girişimcilerin bu vergi yüküne bile rıza göstermeyip bir biçimde bundan da kaçmayı başarmış olmaları etkili oldu denilebilir. Büyüklere sağlanan onca kolaylık ve bağıklık karşısında vergi vermeye ikna olmayan bu kesimleri denetleyici

mekanizmalar da güdük kalınca, “uçamayan kazlar” diye görülen ücretli kesim, dolaylı vergilerle, fonlarla, kaydırılan verginin hamalı olmak durumunda bırakıldı.

Soru 56: “İhracata dönük ekonomi” modelinin inşasında vergi aracı nasıl kullanıldı ve sonuçlar ne oldu?

Vergi politikaları, geçmişin iç pazara dönük ithal ikameci yapısını, dışa, ihracata dönük hale getirme sürecinde de bazı önemli roller oynadı. Başta, gelir ve kurumlar vergisine getirilen bağışıklıklar, özellikle ihracat ve diğer döviz kazandırıcı faaliyetlerde bulunanlara sağlandı. Öyle ki, ihracat, dış müteahhitlik, turizm, uluslararası taşımacılık faaliyetlerinde bulunanlar, bağışıklıklar sayesinde neredeyse kurumlar vergisi mükellefi olmaktan çıktılar. Özellikle sanayi ürünleri ihracatı yapan şirketlerde, vergi yükü, Gelir Vergisi Yasası’nın 94. maddesi hükmü gereğince yapılan yüzde 10’luk stopajdan ibaret kaldı.

İhracat ve döviz kazandırıcı faaliyetlerde bulunanların yararlandığı gelir ve kurumlar vergisinde büyük oranlı bağışıklıklar, kaynakların bu alanlara akmasını, bu alanlarda uzmanlaşmayı da getirdi. Dolayısıyla vergi aracını kullanarak kaynakları dışa dönük alanlara tahsis etme yolunda maliye politikalarından da yararlandı.

Dışa dönük ekonomi modelinin vergi yapısına empoze ettiği yeni bir vergi türü ise KDV oldu. 1970’lerin başından beri Türkiye’nin gündeminde olan KDV’nin 1985’te uygulamaya konulmasında, iç etkenler kadar dış baskıların da rolü oldu. KDV öncesi uygulanan “şelale tipi gider vergisi”nin, ihraç ürünleri içindeki gerçek payının hesaplanamaması, hükümetin “ihracatta vergi iadesi”nin oranını da yüksek tutmasına fırsat veriyordu. Yüksek oranlı vergi iadesi, yerli ihracatçıya dışarıda bazen “damping” ölçüsüne varıncaya kadar fiyat indirme olanağının sağlanması, dolayısıyla ihraç pazarlarının genişletilmesine yapılmış devlet katkısı demektir. Ancak, bu durum, başta AT olmak üzere GATT anlaşmasına imza atmış ülkelerin hiç hoşuna gitmiyordu. Çünkü, kendi üreticileri, devlet desteği sayesinde Türk ihracatçılarından fiyat kırdıklarından ve avantajlı duruma geçtiklerinden yakmıyorlardı. O nedenle, özellikle AT, KDV’ye geçişi ve vergi iadesi uygulamasının kaldırılmasını her fırsatta istiyordu. KDV sistemine geçişle, ihraç edilen mallar içindeki vergi, her aşamada net olarak hesaplanabildiğinden, vergi iadesi bir sübvansiyon niteliğini de kaybedecekti. Ne var ki, KDV’nin, dolaylı vergilerin tam olarak da yerini alamadı-

ğı görülecek, geniş tabanlı uygulanamayacaktı. Bu durum, ihracat teşviklerini de zayıflatacaktı.

Dışa dönmük ekonomi modelinin inşasında, gümrük vergileri ve fonlar da etkili oldu. Aşırı korunan ekonomiyi dış rekabete açmada gümrük vergileri, bazı ürünlerde sıfırlanuncaya kadar indirilirken, yine de gerektiğinde koruma duvarlarını yükseltip ya da alçaltmak için “fon”lar sistemine geçildi.

“İhracata dönmük ekonomi modeli”nin inşasında maliye politikalarının yerinde ve etkin biçimde kullanılıp kullanılmadığı, ortaya çıkan genel durumdan yorumlanabilir. 1980’li yıllarda düşük gerçek ücret, yüksek döviz ve yüksek faiz sayesinde gelişen ihracat, 1980’lerin sonlarına doğru tıkanırken, bu tıkanmada sanayi yatırımlarının ihmal edildiği de farkedildi. İhracatın ve diğer döviz kazandırıcı faaliyetlerin teşviki, kaynakların da söz konusu alanlara yönelmesine yol açtı. Öyle ki, birçok sanayici kapitalist de sermayesini sanayiden çözüp bu alanlara ya da yüksek faiz getirisi nedeniyle finans alanına yöneldi. Özellikle, 1984-1987 döneminde kamçılanan altyapı yatırımlarının iç ve dış borçlarla finansmanı yoluna gidilmesi, devlet tahvili ve hazine bonusu faizlerinin yüksek düzeylerden inmemesi, risk alıp sanayi yatırımı yapmak yerine, devlete borç verip faiz almayı daha çekici duruma getirdi. Kamu kesimi, faiz, vergi, borçlanma ve fon politikalarıyla, gelir dağılımını ağırlıkla rantiyeler, üretken olmayan sermaye ve bankacılık kesimi lehine dönüştürdü, ancak kendisi de 1990’lara yoğun bir kamu açığı ile girmekten kurtulamadı.

“Dışa açılmak” yerine “dışa saçılmak” tanımına daha uygun düşen 1980’li yılların ekonomi politikaları, Türkiye kapitalizmini dış dünyayla tanıştırmakla beraber, toplumun özellikle dar gelirli kesimlerine 10 yıl boyunca yüklediği sıkıntılar karşılığında, sağlam, üretken, dünya sıralamasında öne fırlamış, yeni teknolojiler, yeni ürünlerle donanımlı bir ekonomik yapı bırakmadı.

Soru 57: 1980’li yıllarda ekonomide devlet küçültülebildi mi?

İstikrar ve uyum politikalarını uygulayanların hedeflerinden biri de, 1980 başlarında pek moda olan “devleti küçültmek”ti. Kamu harcamalarının milli gelire oranı, genel anlamda, devletin ekonomik büyüklüğünün de ifadesi sayılıyor. Bu büyüklük, özellikle 1970’lerin sonlarında hızla sorgulanmaya başladı. Ekonomik büyümedeki düşüşle beraber, devlet faaliyetlerinin reel gelirlerdeki artışlardan sağlanan paylarla karşılanmadığı;

artan vergiler ve/veya borçlanmalar kanalıyla özel sektörün kaynaklarının devlet sektörüne transfer edildiği; bu kaynakları etkin kullanamayan devletin ekonomik büyümenin düşmesine de neden olduğu öne sürüldü.

Dışarıda esen bu liberal rüzgârların Türkiye'ye yansması için çok beklemek gerekmedi. 24 Ocak Kararları ile birlikte yürürlüğe konulan ekonomik politikaların ana hedeflerinden biri devletin ekonomik faaliyetlerini sınırlamaktı. Bu sınırlama, aralarında eğitim ve sağlığın da bulunduğu sosyal harcamaları kısıp, onları özel kesim eliyle paralı hale getirmekten, KİT'lerin büyümesini dondurup, onları özelleştirme gibi yollarla eritmeye uzanıyordu. Kısacası hedef, devleti mümkün olduğu kadar ekonomi sahasından tasfiye etmektir.

Devletin 1980'li yıllarda ne kadar küçültülebildiğinin ölçütü, kamu harcamalarının milli gelire oranı olabilir. Konsolide bütçe, 12 önemli fon, yerel yönetimler, KİT'ler, döner sermayeler ve sosyal güvenlik kuruluşlarının harcamalarını içeren "toplam kamu harcamaları"nın milli gelire oranı 1980'de yüzde 33.1 iken bu oran 12 Eylül döneminde, yani 1983 sonunda ancak yüzde 29.1'e indirildi. Buna karşılık ANAP iktidarı döneminde söz konusu kamu harcamaları hızla arttı ve 1990'da yüzde 37,6'ya ulaştı. Bu da, 1980'li yıllarda, hedeflendiği gibi devletin küçültülememesinin, tersine, ekonomiye daha fazla sokulmuş bir devletle sorunların çözümünün arandığını ortaya koyuyor.

Ancak, kamu kesiminin boyutlarının kısa sürede, arzulananın tersine, bu kadar büyümesi, bir başka sağlıksız unsur içinde barındırıyor. O da bu harcamaların içinde "transfer harcamaları"nın geniş bir yer tutmasıdır. Özellikle 1986 sonrasında iç ve dış borçların ödenmesinde önemli bir yeri bulunan transfer harcamalarının bir tümör gibi büyüdüğü dikkati çekmektedir. 1981'de transfer harcamalarının milli gelirdeki payı yüzde 2 iken bu oran 1989'da yüzde 11.6'ya kadar çıktı. Özellikle 1986-1990 döneminde milli gelirin yüzde 33.7'sine ulaşan kamu harcamalarının üçte birinden biraz fazlasının transfer harcamaları; onun da yüzde 70'inin iç ve dış borç faizlerinden oluşması, devletteki sağlıksız büyümenin önemli göstergeleridir.

Çoğunluğunu iç ve dış borç faizlerinin oluşturduğu transfer harcamaları dışarıda tutulduğunda da devletin, iddia edildiği gibi, küçültülememesi görülmüyordu. Cari harcamalarla, yatırım harcamalarının milli gelire oranı 1981'de yüzde 25.6 iken 1990'da 24.6 olmuştu. Özal ve kadrosu bile devletsiz yatırım kervanını yürütememişlerdi. 1981'de milli gelirin yüzde 15'i oranında kamu yatırım harcaması yapılırken bu oran 1983 sonunda ancak yüzde 11.2'ye düşürülebilmisti. ANAP iktidarı döneminde kamunun yatırımcı niteliğinin yüksek büyüme dönemlerinde arttığı, buna karşılık daral-

Tablo: 7

KAMU HARCAMALARI VE FAİZ ÖDEMELERİ (%)

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Yatırım / Toplam Harcamalar	20.6	20.8	18.1	18.3	20.7	23.6	20.3	16.9	15.1	14.3
Ödenen Faiz / Harcamalar	4.9	5.4	8.1	11.7	12.5	15.6	17.4	23.2	21.2	21.5
-Dış Borç Faizi / Harc.	2.2	3.3	5.0	7.0	7.9	8.0	7.7	8.5	8.1	8.2
-İç Borç Faizi / Harc.	2.7	2.1	3.1	4.7	4.6	7.6	9.7	14.7	13.1	13.3
KİT'lere Transfer / Top. Harc.	12.6	14.0	11.6	7.3	3.4	1.6	3.4	4.8	3.1	1.8

Kaynak: Hazine Dış Tic. Müsteşarlığı.

Tablo: 8

BÜTÇE AÇIĞI VE FİNANSMANI

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Nakit Açığı (Milyar TL)	225	168	199	356	1.026	1.130	1.608	2.831	3.941	8.545	12.246
Nakit Açığı / GSMH (%)	5.1	2.7	2.3	3.1	5.6	4.1	4.1	4.8	3.9	5.0	4.3
Açığın Finansmanı (%):											
• Dış Borçlanma	32.9	24.4	-	-	32.5	-	-	-	4.5	-	-
• İç Borçlanma	21.3	52.4	46.7	46.9	41.0	65.1	71.1	63.9	71.6	81.7	78.1
• Merkez Bankası	45.8	23.2	16.1	20.2	18.5	23.6	16.0	12.5	17.1	5.3	2.7
• Diğer	-	-	37.2	32.9	8.0	11.3	12.9	23.6	6.8	13.0	19.2

Kaynak: DPT.

ma dönemlerinde azaldığı görülmüyordu. Örneğin yüzde 8 büyümeye gerçekleştirilen 1986'da kamu yatırım harcamalarının milli gelire oranının da yüzde 13.6'ya sığdığı; buna karşılık yüzde 2'lik büyümeye gerçekleştirilen 1989'da kamu yatırım harcamalarının, milli gelirin yüzde 9.9'una kadar düşürüldüğü görülmüyordu.

Özetlemek gerekirse, 1980'li yıllar devletin küçültüldüğü değil, sağlıksız bir biçimde büyütüldüğü bir dönemdi. Her şeye rağmen yatırımdan geri tutulamayan kamu kesiminin bu niteliği, küçük aşınmalara karşın, 1980 öncesi düzeyinde kaldı. Ancak bu yatırımların ve diğer harcamaların finansmanında borçlanma yoluna gidilince devletin transfer harcamaları hızla kabardı. İç ve dış borç faizleri için konsolide bütçe harcamalarının yarısını ayıran devlet, rantie gelirlerini artırmakla sonuçlanan bir büyümeye gösterdi.

Soru 58: Kamu yatırımlarında sektörel öncelik hangi alana kaydı?

"Devleti küçültme" iddialarına karşın devletin pek de küçülmediği 1980'lerde, kamu yatırımları 1980 öncesinde yüzde 50 olan payını, dönemin başlarında yüzde 60'ların üzerine; 1980-1987 döneminde de yüzde 55'e çıkardı. Devlet yatırımlarının oransal artışı, özel sektörün yatırımlarının gerilemesinden kaynaklandı.

Öte yandan, kamu yatırımlarının bileşimine bakıldığında da döneme hakim olan eğilimin, devleti sanayiden uzaklaştırıp altyapı yatırımlarında yoğunlaştırma yönünde olduğu görülür. "Sanayide devlet"i küçültme dramatik boyutlardadır. 1981 başında toplam kamu yatırımları içinde yüzde 40'a ulaşan imalat sanayii ve madencilik yatırımının 1989'daki toplam payı yüzde 8'i bile bulmuyordu. Buna karşılık 1980'lerin gözde alanı durumuna getirilen ulaştırma ve haberleşme yatırımlarının 1981'deki yüzde 18'lik payı 1990'da yüzde 34'e çıkartıldı. Enerji sektörünün payı ise yıllara göre pek değişmedi.

İmalat sanayii yatırımlarından kamu kesimi uzak tutulurken özel kesim de bu alanda yatırıma istekli görünmeyince, sonuçta "sanayisizleşme" diye tanımlanan bir zaaf ortaya çıktı. Öyle ki, 1985-1989 döneminde toplam yatırımlar içinde imalat sanayii, ulaştırma/haberleşme ve konut yatırımlarının arkasından, üçüncü sırayı alıyordu. Bu dönemde imalat sanayii yatırımlarından uzaklaşan özel sektör, 1980'lerin ilk yarısında TIR, gemi alımı gibi ulaştırma yatırımlarına yoğunlaşırken 1980'lerin ikinci yarısında da konut yatırımlarını çekici bulmuştu. Öyle ki, 1989'da konut yatırım-

ları, toplam özel yatırımların yarısına ulaştı.

Sonuçta, yeni yatırımlardan uzak tutarak devletin "sanayici" yanı bu-
danmaya başlanmıştı. Ancak daha sağlıklı olan bir gelişme önlenememişti,
özel sektörün de imalat sanayiinden uzaklaşması engellenememişti. Bu du-
rum, bir süre sonra ihracatın tıkanmasında da can alıcı bir rol oynayacaktı.

İmalat sanayiindeki uzaklaşmaya karşılık devlet, yatırım ağırlığını
ulaştırma / haberleşme sektörüne verdi. ANAP iktidarları döneminde, oto-
yol yapımı için tahsis edilen ve dış krediye bağlı olan ödenekler dışında,
toplam kamu yatırımlarının yüzde 20'si ulaştırma sektörü yatırımlarına ay-
rıldı. 1988 sonunda otoyollar için 2.2 milyar dolarlık kredi bağlantısı ya-
pılmıştı. Programa alınan otoyol uzunluğu 1300 kilometreydi. Kamu yatı-
rımları içinde karayolları, ağırlığını korudu. Yatırımların yüzde 43'ü
karayollarına yapılırken yüzde 16'sı demiryolları, yüzde 13'ü boru hattı,
yüzde 10'u denizyolu, yüzde 18'i de havayolu alt sektörlerinde yoğunlaştı.

1980'lerde, özellikle haberleşme sektörü yatırımlarına özel bir önem
verildi. Telefon şebekesi yılda ortalama yüzde 25 büyüme gösterdi. Bu,
telefon şebekesi büyümesinde, gerçekten de olağanüstü bir genişlemeydi.
1990'da telefon santral kapasitesi 7.2 milyon hatlı; otomatikleşme oranı da
yüzde 94'ü bulmuştu. 1990 başında telefon ulaşan köy sayısı 40 bini bul-
du. Ayrıca, aynı dönemde telex kapasitesi yüzde 216 artırılarak 27 bin
hatta ulaştırıldı. Araç telefonu, çağrı sistemi, data şebekesi ve teleteks gibi
özel iletişim hizmetleri de yine bu dönemde gerçekleştirildi. Ayrıca, 1984
başında sadece 1 adet olan uydu haberleşme yer istasyonu, 1990 başında
5'e çıkarılarak uluslararası doğrudan haberleşme olanakları da artırıldı.

Soru 59: GAP yatırımları nelerden oluşuyor ve ne tür değişimler hedefliyor?

1980'li yılların kamu altyapı yatırımları içinde Güneydoğu Anadolu
Projesi (GAP) bünyesindeki yatırımlar özel bir önem taşıdı. Enerji ve su-
lama amaçlı barajlar ve tüneller yapımı için sadece 1991 için ayrılan öde-
nek 1 trilyon 85 milyar TL'yi buluyordu. Bu ödeneğin 650 milyar TL'si
Kamu Ortaklığı Fonu'ndan, kalanı da genel bütçeden sağlandı.

Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı kısımları ile bunlar arasında uzanan
ovaları kapsayan GAP kapsamında, sulama ve enerji amaçlı 13 proje yer
alıyor. Bu projelerin 7'si Fırat, 6'sı Dicle üzerinde. 2010 yılında tamam-
lanması planlanan bu projelerle 1.7 milyon hektar arazinin sulamaya açıl-
ması ve yılda 24 milyar kilovatsaat elektrik enerjisi üretimi bekleniyor.

Bir santraller ve barajlar zinciri olan GAP'ta, Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santrali ile Şanlıurfa Tünelleri en önemli projeleri oluşturuyor.

Yapımına 1983'te başlanan Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santrali'nin gövde inşaatı 1990 ortalarında tamamlandı. İlk ünite türbin jeneratör grubunun 1992'de, son ünitenin de 1994'te devreye girmesi planlandı. Atatürk Barajı'nın oluşturacağı yapay göl 817 kilometrekarelik bir alanı kapsıyor. Baraj tamamlandığında 1 ilçe, 29 köy tamamen; 2 ilçe, 4 bucak, 106 köy kısmen göl altında kalacak. Kamulaştırılacak parsel sayısı 23 bine yakın. Toplam su depolama hacmi 48.5 milyar metreküp olan barajın kret uzunluğu 1914 metre, genişliği ise 15 metre. Barajdan yılda 9 milyar kilovatsaat elektrik sağlanması bekleniyor.

Atatürk Barajı'nda tutulan suyu sulama alanlarına aktaracak olan Şanlıurfa Tünelleri, aynı zamanda dünyanın en uzun sulama tünelleri özelliğine sahip. Baraj'dan alınacak suyla, Harran, Ceylanpınar ve Mardin ovalarında 476 bin hektar alanın sulanması planlanıyor. Herbiri 7.62 metre çapında ve 26.4 kilometre uzunluğunda, yan yana iki adet tünelin ulaşım ve bağlantı tünelleriyle birlikte toplam uzunluğu 52.8 kilometre. 1991 sonlarında tünellerden birinin kazım işlemleri tamamlandı ve betonlama işlemleri hızlandırıldı. Sulama ve enerji için Atatürk Barajı'nda birikmesi gereken su, 35 milyar metreküp; enerji üretimi için ise 29 milyar metreküp. 1991 ortalarına gelindiğinde tutulan su miktarı henüz 12.5 milyar metreküptü. Elektrik için gerekli suyun birikmesi, Güney'deki komşu ülkelere salınan yıllık 15 milyar metreküplük su da dikkate alındığında, 1993'ü bulacaktı.

GAP yatırımlarıyla 1980'lerde ancak yüzde 8'i sulanan bölgenin, 2010'da yüzde 80'ini oluşturan 1.7 milyon hektarlık kısmında sulu tarım yapılabilir. Mevcut üretim şartlarında bölgenin yüzde 96'sında kuru tarım yapılıyor. Bölgenin tarım yapılabilen arazisinin yüzde 60'ında hububat ekiliyor. Sulu tarıma geçişle beraber 2005'te hububat ekilen alanların yüzde 25'e düşürülüp sanayi bitkilerine dönük bir üretim deseni değişimi bekleniyor. Planlara göre, bölgede ekimi düşünülen soya fasulyesine yüzde 10 yer verilirken, arpa ve yemlik bakliyatın diğer önemli ürün çeşitleri olmasa tasarlanıyor. Susam, yer fıstığı, ayçiçeği gibi yağlı tohumlar da GAP üretimi içinde önem kazanacaklar.

GAP ile ilgili çalışmalarda 1985-2005 yılları arasında Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin, Siirt, Adıyaman ve Gaziantep illerinden oluşan GAP bölgesinin katma değerinde yüzde 276'lık artış bekleniyor. Bu, yılda ortalama yüzde 6.8'lik bir büyüme hızı anlamını taşıyor. Yirmi yıl süreyle, aralıksız yüzde 7'ye yakın bir büyüme hızı, bölge için olağanüstü bir gelişme vaat ediyor.

GAP bölgesinde öngörülen katma değer artışının, sektörel dağılımına bakıldığında ise şöyle bir görünüm ortaya çıkıyor: Bitkisel üretim artışı ile birlikte 1985-2005 yılları arasında bölgenin tarımsal katma değerinde de yüzde 117'lik bir artış bekleniyor. Bu, bölge tarımının yıllık büyüme hızının yüzde 4 dolayında olması demek. Aynı dönemde bölgenin sanayi üretiminde beklenen katma değer artışı yüzde 468. Başka bir deyişle, yüzde 9'luk sanayi büyümesi demek olan bu gelişme, imalat sanayii ile değil, enerji üretimiyle ilgili. Enerji ve sulama yatırımlarının, bölgenin inşaat sektörü katma değerinde yüzde 213'lük, hizmetler sektöründe ise yüzde 375'lik katma değer artışı sağlaması öngörülmüyor.

Soru 60: Kamu yatırımlarında KİT'lerin yerini hangi kuruluşlar aldı?

1980'lerde kamu yatırımlarında dikkati çeken bir nokta da yatırım görevinin KİT'lerden belediyelere ve "fon idareleri"ne geçmesiydi. İmalat sanayii ve madencilikte yatırım görevi verilmeyen KİT'ler, enerji ve ulaştırma-haberleşme alanlarındaki yatırımlarla yetindiler. Böyle olunca da dönem başında kamu yatırımları içinde yüzde 60 olan KİT'lerin payı, dönem sonunda, 1990'da yüzde 36'ya kadar düştü.

KİT'lerden boşalan yatırım görevi yerel yönetimler ve fonlarca dolduruldu. Aralarında Toplu Konut Fonu, Kamu Ortaklığı Fonu, Savunma Sanayii Fonu gibi fonların bulunduğu 12 fonun dönem başında yatırımlar içinde sıfır olan payları 1990'da yüzde 18'i buldu. Bu fonların yatırımlarının payı 1991'de yüzde 23'e fırlarken, fon idarelerince yaptırılan yatırımların yüzde 60'ının da otoyol alanında olduğu dikkati çekiyordu.

Fonlar içinde de Kamu Ortaklığı Fonu, yatırımlardaki rolü ve başka özellikleriyle dikkati çekiyordu. Kısa adı KOF olan bu fon, kaynaklarının önemli bir bölümünü iç ve dış borçlanmayla karşılayarak, karayolu ve enerji projeleri gibi büyük altyapı yatırımlarının finansmanına aktarmak üzere kuruldu. Bu, bir anlamda, daha önce Karayolları Genel Müdürlüğü (TCK) ve Devlet Su İşleri (DSİ) isimli katma bütçeli kuruluşların görevlerine ortak olmak demektir. Öyle ki, TCK ve DSİ'nin katma bütçe harcamaları içindeki payı 1984'te yüzde 74 iken 1988'de yüzde 60'a düşmüştü. Başka bir gösterge: TCK ve DSİ'nin toplam bütçe harcamaları içinde 1985'te yüzde 13.3 olan payları 1990'da yüzde 7.7'ye düştü. Yatırımların bir kısmının KOF çatısı altında gerçekleştirilmesi, esas olarak bütçe açıklarını gizlemeye yarıyordu. Özellikle, IMF, Dünya Bankası gibi uluslara-

rası kuruluşlara, kredi istenen bankalara, Türkiye'nin vitrinini şık göstermede faydalanılan bu "hile" bile, sonuçta kamu kesimi açıklarının milli gelirin yüzde 10'u gibi önemli bir noktaya ulaşmasını önleyemedi.

1980'li yılların ikinci yarısı, yerel yönetimlerin yatırımlarının da arttığı bir dönem oldu. 1990'da belediye sayısı 2055'i bulurken belediye sınırları içinde yaşayan nüfusun oranı da toplam nüfusun üçte ikisini (% 67.1) aştı. Bu durum belediyeleri de bazı yatırımlara zorladı.

Dönem başında toplam kamu yatırımları içinde yüzde 1'lik paya sahip olan yerel yönetimler, bu paylarını ANAP'lı yönetimlerle, 1984'ten itibaren hızla artırdılar. ANAP'lı belediyeler, iktidarı SHP'lilere devrettikleri 1989 başında toplam kamu yatırımlarında yüzde 13'lük paya sahip olmuşlardı. Belediye yatırımlarının bazılarında savurganlık, suiistimal zaman zaman büyük tepkilere yol açacak boyutlara ulaştı. Bu savurganlık boyutu "pembe kaldırınlar"la sembolize edildi.

Belediye yatırımlarındaki artış, hem belediyelerin genel bütçe vergi gelirlerinden aldıkları payların artması, bazı fonlardan beslenmesi ile, hem de dış borçlanmaya sıkça gitmeleriyle mümkün olmuştu. Örneğin, yerel yönetimlerin 1984'te 12 milyon dolar olan dış borçları 1989'da 651 milyon dolara çıkmıştı.

Soru 61: 1980'lerde Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin faaliyetleri daraltılabilir mi?

Devletin ekonomi alanından elini çekmesini savunanların öncelikli talepleri, devletin üretim sektöründen çekilmesi, bu alandaki KİT'leri özelleştirmesi, küçültmesi ve tasfiye etmesidir. O nedenle KİT'ler, istikrar ve uyum programının ana hedeflerinden biriydi. Özellikle 1980'lere girildiğinde KİT'lerin zararlarının kapatılması ve bütçeden, Merkez Bankası kaynaklarından finansmanı yoluna son verilmesi başta IMF olmak üzere uluslararası kuruluşların ve TÜSİAD'ın öncelikli talebiydi.

KİT'leri kamuoyuna bir "kambur" olarak sunmak alışkanlık haline almıştır. Bu kuruluşlara yüklenen görevleri dikkate almadan, onları özel sektörle aynı fonksiyonu üstlenmiş ve kararlarında tam serbestiye sahip kuruluşlar olarak tanımlamak, özellikle burjuva iktisatçıların ve ideologlarının sıkça başvurdukları bir takdim tarzıdır. Kuruluşlarından beri en etkin işlevleri, özel sermaye birikiminin kaldırıcı olmak olan KİT'ler, özel sektöre maliyeti altında fiyatlarla girdi üretmekle görevlendirildiler. Bu fiyatlar da genellikle KİT yönetimlerince değil, Bakanlar Kurulu'na

saptandı. Fiyatı Hükümetlerce belirlenen ürün sayısı hızla arttı. Buradan doğan zararlar "görev zararı" adı altında bütçeye yüklendi. KİT'ler bu asli işlevlerinin yanı sıra, bir tür işsizlik sigortası olarak fonksiyon üstlenip iktidarlardaki hükümetlerin aşırı istihdam politikalarına maruz kaldılar. Türk-İş'e üye sendikaların örgütlendirildiği bu kuruluşların toplu sözleşmeleri, farklı beklentilerle de, görece yüksek ücret verilerek bağtlandı. KİT'ler, özellikle seçim arifelerinde "ihvan dağıtan" kuruluşlara dönüştürüldüler. Tarımsal ürünlerin destekleme alımlarıyla da görevlendirilen KİT'ler, oy deposu kırsal kesime "mavi boncuk" dağıtmanın da aracı oldu. Politik etkenlerin de ağırlığını taşıyan KİT sorunu, zamanla iyice çetrefilleşti ve KİT'ler "günah keçileri"ne dönüştürüldü.

Büyük iddiaları olmasına karşın 1980'li yıllarda Özal ve ekibi KİT'lerle ilgili olumlu adımlar atamadı. Bütün yapılan, bazı sübvansiyonları azaltmak ve KİT'leri yüksek zamlarla finanse etmekle sınırlı kaldı. 1990'lara gelindiğinde KİT'ler, imalat sanayii yönünden kısırlaştırılsalar bile, üretim ve istihdamda, 1980 öncesinden daha ilerideydiler.

KİT'lerde gerçekleşen toplam üretimin 1975'te milli gelir içindeki payı yüzde 13 iken bu oran 1980'de de aynıydı. Ancak 1980 sonrasında, özellikle özel sektörün sanayi yatırımlarından uzaklaşmasının da sonucu olarak, 1987'de yüzde 18'e çıktı.

İstihdam açısından bakıldığında KİT'lerde çalışan sayısının 1980 sonrası azalmak bir yana, arttığı görüldü. 1975'te 465 bin kişiyi istihdam eden KİT'lerde çalışan sayısı 1987'de 660 bin kişiydi.

KİT'lerin cari fiyatlarla, 1978'de 13 milyar lirayı bulan zararları, aynı yılın milli gelirinin yüzde 1.03'ünü oluştuyordu. 1980 sonrasında KİT ürünlerine yapılan oldukça yüksek oranlı zamlar, bu kuruluşların bilançolarını kârlı göstermeye başladı. KİT bilançoları 1980'de 52 milyar kâr gösteriyordu. Bu rakam daha da artacak ve 1989'da 1 trilyon 103 milyar lirayı bulacaktı. Ancak, düzenli zamların ertelendiği 1990 ve 1991'de KİT'ler yeniden açıklar vermeye başlayacaklardı.

Soru 62: 1990'lara doğru KİT'ler neden tekrar büyük açıklar vermeye başladı?

KİT'lerin özellikle 1980'lerin ilk yarısında yüksek zamlar sayesinde görece iyileşme sağlamış görünen mali durumları, 1980'lerin sonlarına doğru ve 1990'ların başlarında, tekrar büyük sorunlar yaratmaya başladı. KİT'lerin açıklarını kapatmak için gereksindikleri borç, 1990'da, 1989'a

göre yüzde 177 arttı. 1987'de KİT borçlanma gereğinin milli gelire oranı yüzde 4.4 iken 1988 ve 1989'da sırasıyla yüzde 2.7 ve 2.6'ya indirilmişti. Ancak açıkların büyüdüğü 1990'da KİT borçlanma gereğinin milli gelire oranı yeniden yüzde 4.4'e çıktı. Konsolide bütçenin de açıkları eklendiğinde, kamu açığının milli gelire oranı yüzde 9.1'e çıkıyordu.

KİT'lerin yeniden şamar oğlanına çevrilip eleştirildiği bu yılların açıklarının altında, KİT'lerin eskiden olduğu gibi, popülist politikaların aracı olarak kullanılmaya devam edildiği gerçeği yatıyordu. 1980'li yılların ilk yarısında 12 Eylül terörü sayesinde baskı altında tutulan tarımsal ürün fiyatları ve ücretler, çalışanların ve tarımsal üreticilerin tahammül gücünü zorlamaya başlamış; artan toplumsal tepkilerin etkisiyle Özal iktidarı taban fiyatlarında ve ücretlerde belli artışlara gitmeye zorlanmıştı.

1990'da tarımsal destekleme fiyatları dünya fiyatları üzerinde tesbit edilince satışlar fazla olmamış, tarımsal stoklar büyümüştü. Tarımsal destekleme alımları ile görevli kuruluşlardan TMO, Tekel ve Şeker Şirketi'nin toplam KİT açığı içindeki payları, sırasıyla yüzde 30, yüzde 13 ve yüzde 14'tü.

KİT'lerde "aşırı istihdam" sorunu ANAP iktidarları döneminde de sürdü, bu kez ANAP'lı taraftarlar KİT'lere dolduruldu. Hatta, genel ve yerel seçimleri kaybeden birçok ANAP'lı politikacı, ya da maaşı yetersiz görülen birçok bürokrat, "arpalık" da denilen, "KİT danışmanlık kurulları"na yerleştirildi. 1989'da KİT'lerin personel giderlerindeki artış yüzde 142'yi bulurken 1990'daki artışın da yüzde 89'a ulaştığı görülmüyordu. Bu artışlarla personel giderinin KİT üretim gideri içindeki değeri de 1989'da yüzde 29, 1990'da ise yüzde 33.8 olmuştu. Bu son oran 1980'deki oranla aynıydı. Yani 10 yıl sonra başa dönüş olayı yaşanmıştı.

En büyük KİT'lerden olan TEK'in açığı 1990'da toplam KİT açıklarının yüzde 22'sini oluşturdu. TEK'in yatırım harcamaları yüksekti ancak gelirlerinin bir kısmı Kamu Ortaklığı Fonu'na aktarıldığı için açık veriyor, açığını kapatmak için de sürekli zamlar yapıyordu. Bu zamların ertelendiği 1989 ve 1990'da TEK açığı da büyümüş ve tek başına KİT açığının yüzde 22'sini bulmuştu.

1980'lerde KİT'ler bütçe transferlerinden yoksun bırakılırken KİT'lerin Merkez Bankası'ndan sağladıkları krediler de kesildi. Bu durumda kaynak bulmak için sürekli zam yoluna giden KİT'ler, ayrıca iç ve dış piyasalardan, hem de olumsuz koşullarda, borçlanma yoluna gittiler. KİT yatırımlarının finansmanında dış proje kredisi kullanımı hızla arttı. Bu tür dış kredilerin yatırımları karşılama oranı 1984'te yüzde 28 iken 1988'de yüzde 35.6'ya çıktı. KİT'ler, işletme ve yatırım faaliyetlerini sür-

dürebilmek için ticari banka kredisi kullanımlarını da artırdılar. Bunun sonucunda kaynak maliyetleri arttı, iç ve dış borç faizleri önemli boyutlara çıktı. KİT faiz ödemelerinin milli gelir içindeki payı 1984'te yüzde 0.6 iken 1988'de yüzde 1.6'ya çıktı. Bu durumda ANAP hükümeti, 1989'dan başlayarak, dış borç kullanımını kontrol altına almak amacıyla, diğer kamu kuruluşları ile birlikte KİT'lerin borçlanmalarını da "Borçlanma Stratejisi Tesbit Grubu" kararlarına tabi tuttu.

KİT'ler 1990'da finansman gereksinimlerinin yüzde 82'sini iç, geri kalanını da dış finansman kaynaklarından karşılıyorlardı. Erken seçim hesaplarıyla KİT zamlarından kaçınan ANAP iktidarı, bu tutumunu 1991'e kadar sürdürdü ve yeni zam paketini açmak, Aralık 1991'de DYP-SHP koalisyon hükümetine düştü.

Özetle, 1980'ler boyunca KİT'lerle ilgili düzenlemeler "kozmetik" nitelikli olmanın ötesine geçemedi ve KİT'lerin eski sorunları, daha da büyümüş olarak, 1990'lara da taşındı.

Soru 63: KİT'lerin özelleştirilmesinden beklentiler nelerdi ve hangi yöntemler uygulandı?

Kamuoyuna birer "kambur" olarak sunulan KİT'lerin sorunlarını çözmede en etkili çözümün, bunları "özelleştirmek" olduğu, 1980 başından beri büyük sermaye, IMF, Dünya Bankası raporlarında ve nihayet 24 Ocak Kararlarını alan ve onu izleyen hükümetlerin programlarında yer aldı.

Özelleştirmeden beklentiler çeşitliydi. Birincisi özelleştirme, "serbest piyasa ekonomisi"ni güçlendirecekti. Bu beklenti sahiplerine göre, KİT'ler, fiyat ve kalite yönünden piyasa taleplerine duyarlı değiller, çoğu tekelci yapıdadır. O nedenle fiyat ve kalite yönünden kendilerini zorlamazlar, ne kadar zarar ederlerse etsinler iflas etmezler. Özelleştirme bu hastalığa son verecek, özelleştirilen alanları rekabete sokarak fiyat ve kalitede iyileştirmeler yaratacaktır. Aynı bağlamda ekonomide verimlilik de yükselecekti.

Özelleştirme yandaşlarının ikinci beklentisi, özelleştirmenin gelir dağılımını iyileştireceği yönündedir. Buna göre, kârlılığı yüksek KİT'lerin hisse senetlerinin küçük tasarruf sahiplerine, çalışanlarına satılması, bu kesimlere gelir transferi anlamını taşır. Sermayenin bu yolla tabana yayılması, demokratikleşmeye de hizmet eder.

Üçüncü beklenti, özelleştirmenin sermaye piyasasını geliştireceği yönündedir. Emekleme çağındaki Türk sermaye piyasasında eksikliği duyulan şey, menkul kıymet arzıdır. Özel sektörün aile şirketleri "halka açıl-

ma”da isteksizdirler. Özelleştirme piyasayı geliştirerek onları da cesaretlendirir. Sermaye piyasası geliştikçe, tasarruflar da yatırıma dönüşür.

Diğer bir beklentiye göre ise, özelleştirmeyle KİT'lerin hazine üstündeki baskıları azaltılacaktır. KİT'lerin dış finansman ihtiyacı, hazine yardımları, görev zararları ve borçlanmalar gibi yöntemlerle karşılanmakta, bunlar da para arzının artışı ve bu yolla enflasyonun yükselişini hızlandırmaktadır. KİT'lerin sürekli ve yüksek zam yoluna başvurmaları da, bunların ürün ve hizmetlerini kullanan özel sektörün maliyetlerine yansıdığından bu kez maliyet enflasyonuna yol açmaktadır. O nedenle, KİT'lerin özelleştirilmesi, Hazine üstündeki tüm KİT yüklerini azaltacaktır.

KİT'lerin özelleştirilmesinden beklenen bir diğer yarar da Hazine için ek fon yaratmak ve yabancı sermayenin ülkeye girişini sağlamak. Özellikle, iç ve dış kaynak açığı ile karşı karşıya bulunan Türkiye’de, özelleştirmeden umulan yararlar içinde bu madde, özelleştirme söyleminde altı çizilmese de, uygulama sonuçlarında öncelik taşıdı.

Özelleştirmenin yöntemleri konusunda ise, bu işle ilgili hazırlık çalışmalarlarıyla görevlendirilen Morgan Guaranty Bank, “Özelleştirme Ana Planı” adlı çalışmasında, “mülkiyetin devri” yönteminin en etkin özelleştirme biçimi olduğunu savundu. KİT’i satın alacaklar arasında, yerli ve yabancı ortaklar, hisse senedi alım satımı ile uğraşan tasarruf sahipleri ve kuruluşların yanında KİT yöneticileri ve çalışanları da sayılıyordu. Ancak, bu son “potansiyel yatırımcılar”ın KİT’leri alabilecekleri ihtimali çok zayıf görülüyordu. Özelleştirmede ağırlık, KİT hisselerini borsada satma ile “blok satış” diye bilinen KİT’leri yerli-yabancı sermayeye devretme yöntemine veriliyordu.

Soru 64: Özelleştirme hazırlıkları nasıl yapıldı, nasıl uygulandı?

Özelleştirme ile ilgili ilk hazırlıklar 1983 sonrasında, ANAP iktidarıyla beraber başlatıldı. KİT ile ilgili yasa gücündeki 233 sayılı kararnamenin çıkarılmasıyla özelleştirme yolu da açıldı. Özelleştirmenin yol ve yöntemini hazırlamak için de yabancı danışmanlık firmalarına çağrı yapıldı. Bu konu ile ilgili en detaylı çalışma, Morgan Guaranty Bank’a yaptırılan “Özelleştirme Ana Planı” oldu. Uygulamada da bu plana bağlı kalarak hareket edildiği görüldü. Plan, önce KİT’lerin tamamı için bazı düzenlemeler öngörüyor, sonra satış önceliklerine göre KİT’leri sınıflandırıyordu. Plan, özelleştirilecek KİT’in önce Türk Ticaret Kanunu kapsamına alınmasını ve yönetim ve denetim açısından “anonim ortaklık” statüsü kazan-

ması gerektiğini belirtiyordu. Bu yeni statüsüyle KİT, fiyat saptama, borçlanma gibi konularda da hükümet müdahalesinin alanından uzaklaşmış olacaktı. Önemli bir sorun, KİT'lerdeki aşırı istihdam ve bunun KİT alıcılarını caydırmasıydı. Banka, bu tür KİT'lerde erken emeklilik, yeni istihdama izin vermemeye, işten çıkarma gibi yollarla personeli azaltmayı; sorunu ağır olanları da özelleştirileceklerin en arkasına koymayı öneriyordu.

Morgan Guaranty'nin raporunda, incelenen KİT'ler satılabilirlik sırasına sokuluyor ve üç derece saptanıyordu. Bunlardan birinci derecede öncelikle özelleştirilebilecek KİT'ler, "tümüyle", "çoğunluğu", "bir kısmı" satılabilir KİT'ler olarak üçe ayrılıyordu. TURBAN, THY, USAŞ, tümü satılabilir KİT'lerdi. YEMSAN ve ÇİTOSAN, çoğunluk hissesi hemen satılabilir KİT'lerdi. Bir bölümüyle ama hemen satılabilir KİT'ler ise TİGEM, TPAO ve ETİBANK olarak sıralanıyordu.

İkinci derecede öncelikle ama hemen satılması istenen KİT'ler ise Sümerbank ve TSEK'ti. Bunları PTT ve TEK'in zamanla satışı izlemeliydi. Diğer KİT'ler de "ikinci veya üçüncü derecede öncelikli", "belli iyileştirmeler sağlandıktan sonra", "bazı bölümleri" gibi alt tanımlar yapılmak suretiyle satış sıralamasındaki yerlerini alıyorlardı.

Morgan Guaranty, satış işlemlerinin yürütülmesinde hükümetin zaman geçirmeden yabancı danışmanlar tutmasını gerektiğini vurguluyordu. Yabancı danışmanlık kuruluşları, KİT'in fiyatını saptamalı, en uygun sermaye yapısını araştırmalı ve muhtemel alıcılara KİT'i pazarlayarak onlardan alacakları önerilerin içinde en uygununu ilgililere bildirmeliydi.

KİT'lerin satış işlemlerini yürütecek makamın saptanması da önemli bir sorundu. Bununla ilgili yasa da 1986'da çıkarıldı. Yasaya göre, KİT'in özelleştirilmesine Bakanlar Kurulu, bunlara bağlı müessese, bağlı ortaklık ve işletmelerin özelleştirilmesine de Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı Kurulu yetkili olacaktı. Bu kurul, KİT iştiraklerindeki kamu paylarını satmaya da yetkili kılındı.

Böylece, özelleştirilecek KİT ve bağlı ortaklıklar anonim ortaklığa dönüştürülecek ve Başbakanlık'a bağlanacaktı. Özelleştirmeyle ilgili işlemlerden her tür vergi, resim ve harç alınmayacaktı. Özelleştirilecek KİT'teki kamu payı yüzde 50'nin altına düşüncüye kadar Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi, bunların çalışması, kuruluş yapıları, yönetimi ile ilgili her türlü işlemi yapmaya yetkili kılınacaktı. Satıştan sağlanacak gelirin fon, Hazine, özelleştirilen kuruluş arasındaki bölüşümüne de Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi karar verecekti. Bu "İdare"nin 1990'da "Toplu Konut" ile "Kamu Ortaklığı İdaresi" şeklinde ikiye ayrılmasıyla, özelleştirme ikincisinin ilgi alanına girdi.

Soru 65: Hangi kuruluşlar, nasıl özelleştirildi ve gelirleri ne oldu?

1980 başlarından beri fikri hazırlıkları sürdürülen, kamuoyu hazırlanan KİT'lerin özelleştirilmesi operasyonu, ancak 1986 sonrası, özellikle de 1989 sonrası gerçekleşti. 1990 sonuna kadar, "halka açılma" yoluyla hisseleri satılan KİT sayısı 12 olurken, "blok satış" yoluyla yerli-yabancı şirketlere 19 KİT işletmesi devredildi.

Teletaş hariç, "halka açılma" yoluyla KİT hissesi satışı, 1990 yılında gerçekleşti ve 1991'de sürdü. 1990'da bu yolla gerçekleşen satış 830 milyar TL oldu. En büyük satış geliri, 397 milyar TL ile Petkim hisselerinden sağlandı. Ancak, senetlerin değerinin aşırı düşüşünü önlemek için piyasa düzenleyicisi (market maker) olarak piyasaya giren Kamu Ortaklığı İdaresi (KOH), sattığı hisselerin bir kısmını geri almak durumunda kalınca, Petkim hisselerinin satışından sağlanan gelir de azaldı. İkinci önemli satışı Ereğli Demir Çelik yaptı. Bu kuruluşun hisse senedi satışından geliri 132 milyar TL idi. Çukurova Elektrik ve Arçelik'teki kamu hisselerinin satışlarından ise 147 milyar TL'lik kaynak sağlandı. Ancak, KOH'nin, kamu hisselerindeki hızlı fiyat düşüşlerine karşılık piyasa düzenleyici olmaktan vazgeçmesi, bu yolla özelleştirmeye ilgiyi büyük ölçüde düşürdü. Nitekim Kasım 1990'da satılan THY hisselerinden ancak 12 milyar TL'lik kaynak sağlanırken bir kamu bankası olan Türkiye Kalkınma Bankası'nın satışı da fiyaskoyla sonuçlandı.

1991 başlarında Adana Çimento, Afyon Çimento, Migros gibi şirketlerdeki kamu hisselerinin satışa çıkarılışındaki kuşku lu yöntemler, "halka arz" yöntemiyle özelleştirmeye güveni iyice sarstı. Bazı milletvekili ve üst düzey bürokratların, ANAP yandaşlarının bu tür "halka arz" işlemlerinde, gerekli ve önemli bilgileri önceden alarak hisse alım-satımlarından büyük çıkar sağlamaları, güvenin sarsılmasının ana nedeniydi. Örneğin, büyük talep gören Adana Çimento hisselerinin, resmi duyurunun aksine, satış noktalarında satışa sunulmaması ve senetlerin piyasa değerinin bir günde ihraç değerinin 3 katına çıkması, güven bunalımını artıran önemli bir olaydı.

"Blok satış" yoluyla KİT satışı ise ağırlıkla 1988 ve 1989'da gerçekleşti. Beş çimento fabrikasının Fransız Set Çimento isimli gruba satılmasından 105 milyon dolarlık kaynak sağlandı. USAŞ'ın İsveç SAS firmasına Şubat 1989'da satılmasından da 14.5 milyon dolar blok satış geliri sağlandı. "Blok satış"ların yabancı firmalara yapılması, bir anda "özelleştirme" olgusunu "yabancılaştırma" olgusuna dönüştürdü; bu sonucu, KİT'lerin özelleştirilmesinden yana olan burjuvazinin bazı kesimleri de

yadırgadı. Başka bir tartışma konusu da "blok satış"ı yapılan işletmelerin fiyatının düşük belirlenmiş olmasında odaklandı. Örneğin USAŞ'ın fiyatı Morgan Guaranty Bank tarafından 64 milyon dolar olarak belirlenirken, USAŞ'ı özelleştirmekle görevlendirilen First National Bank, Uluslararası Bankası ve Arthur Young firmalarınca SAS'a satılan USAŞ'tan 14.5 milyon dolarlık satış bedeli alındı. Öte yandan, bu tür satışlar, muhalefet partilerince "usulsüz" bulunarak idare mahkemelerinde dava konusu yapıldı ve satışlar da ihtilaflı hale geldi.

Çoğu Doğu Anadolu'da olmak üzere, Kalkınmada Öncelikli Yörelde yer alan yarım kalmış fabrikalar da özelleştirme kervanına katıldı. Bu mülklerin satılmasından sağlanan gelir ise 20 milyar TL'ye yakındı. Taksitli fiyatlarla, bir dizi teşvikle, adeta karşılıksız elden çıkarılan bu kuruluşların satış bedelleri de tam anlamıyla tahsil edilemedi. KOİ, bu kuruluşlara zaman zaman özelleştirme bedelinin üzerinde kredi açmak, yine özelleştirme bedelinin üzerinde paylarla tekrar ortak olmak gibi bir dizi tuhafliklar da yaparak, amacının çok dışına düşmekten de kurtulamadı.

1990 sonuna gelindiğinde, özelleştirmeden sağlanan kaynak 1 trilyon 151 milyar TL olarak açıklandı. KOİ, bu gelirin 81 milyar lirasını, işletmeleri, iştirakleri özelleştirilen KİT'lere vermiş, kalanın da yüzde 70'ini Hazine'ye aktarmıştı. 1990 sonuna kadar özelleştirilen KİT aktifleri, toplam KİT aktiflerinin sadece yüzde 1'i tutarındaydı.

Soru 66: KİT'lerin özelleştirilmesi deneyiminin ortaya koyduğu gerçekler nelerdir?

"Sermayeyi tabana yaymak", "serbest piyasa ekonomisinin gelişmesini sağlamak" vb. gibi savlara rağmen, KİT'lerin özelleştirilmesine ege-men olan yaklaşım, dışarıya, "piyasacı", "liberal" görünme kaygısı olmuştur diyebiliriz. KİT'leri satışla dev boyutlara ulaşan KİT açıklarının kapatılamayacağı gün gibi ortadadır. Düşük fiyatlı blok satışlara, şaibeli "halka arz" yöntemlerine karşın sağlanan kaynak, toplam KİT aktiflerinin yüzde 1'inden ibaret olan 1 trilyon lira dolayında bir meblağdır ki, bu para da KİT'ler için harcanmamış, yüzde 70'i Hazine'ye aktarılmıştır. İç ve dış borç faiz ödemeleri bir yana bırakıldığında bütçenin açık vermediği görülüyor. Dolayısıyla KİT'lerin satışından elde edilen gelirin Hazine'ye aktarılan kısmı ile borç ödendiği, buradan da KİT'lerin borç ödemek için satıldığı gerçeğine ulaşmak mümkündür.

KİT'lerin yabancılara satışıyla ilgili herhangi bir sınırlama getirilme-

miş olması da dikkat çekicidir. Bu durum, “özelleştirme”yi, “yabancılaştırma”ya dönüştürürken, özelleştirilen KİT'in üretiminin geleceğini de riske atmaktadır. KİT'i satın alan yabancı firmanın, üretimi artırması gibi azaltması da kendi elindedir. Çoğunlukla çokuluslu şirketlerce alınan KİT'ler, çokuluslu şirketin uluslararası ölçekte üretim planlamasına tabi tutulacaktır. Bu planlama, ücretler düşük, iç talep canlı tutulduğu, ya da hammadde elverişli olduğu sürece üretimin Türkiye'de artırılması yönünde olacağı gibi, şartların değişmesi durumunda Türkiye'deki üretimin düşürülmesi kararını da gündeme getirebilecektir. Bu da Türkiye için üretimi azaltılan malın ithalinin zorunluluğu; birçok özveriyle oluşturulan ithal ikamesinin bir kalemde silinmesi demektir.

Özelleştirilen KİT'in tekel ya da yarı-tekel durumunda olması, devlet tekelinin yerini yabancı tekelin alması anlamını taşır. Özelleştirmeyle tekelciliğe son verileceği savı da bu durumda havada kalmaktadır. Kaldı ki, devlet tekellerinde fiyatı devlet müdahalesiyle düşürmenin olanağı olmasına karşın, yabancılaştırılmış bir tekelin fiyatına müdahale hakkı da yok olmaktadır.

Özelleştirmeyle KİT'lerin Hazine'ye yük olmaktan çıkarılacakları savı da geçersizdir. Çünkü, birinci derecede özelleştirilecek KİT'ler arasına “en kârlı” KİT'ler alındı. Bu durum, Hazine'ye yük olanların elden çıkarılarak Hazine'nin rahatlatılması değil, tersine, Hazine'ye gelir sağlayanların elden çıkarılması ile, Hazine'nin kaynaklarının kurutulması anlamını taşır.

Özetle, KİT'lerin özelleştirilmesi uygulaması, kendi öncülleriyle tutarlı olmayan bir tarzda gelişti ve daha çok dış dünyaya karşı vitrin düzmenin bir “kozmetik” ögesi olmanın ötesine gidemedi. KİT'lerin sürekli olarak elden çıkarılacağı yaklaşımı, KİT'lerde kalıcı, uzun soluklu çalışmaları da baltalarken bu işletmelerde çalışan işçi, teknik eleman ve yöneticilerin motivasyonunu da olumsuz yönde etkiledi. Birçok işçi her gün işten atılmanın korkusuyla yaşarken teknik eleman ve yöneticiler de, özelleştirmeyle birlikte yaşanabilecek operasyonların hedefi olup olmayacaklarının endişesini taşıdılar.

Soru 67: Özal, ekonomi yönetimini nasıl tekelleştirdi?

1982 Anayasası'nda genel ifadesini bulan ve 12 Eylül-ANAP rejimini karakterize eden temel özelliklerden biri, yürütmenin yasamaya ağır basması oldu. Güçler dengesi arasındaki dengeyi “yürütme” lehine değiş-

tiren bu eğilim, politik yaşamda olduğu kadar ekonomik yaşamda da anti-demokratikliğin maddi zeminini oluşturur. Güçlü yürütme, hükmedilen mali fonları artırmakla ve mümkün olduğu kadar yasama gücünün denetiminden kaçınmakla mümkün oldu.

1984-1989 döneminde Başbakanlık koltuğunda oturan Turgut Özal, "tek yetkili" olabilmek ve her şeyi kontrolünde tutmak için, hükmedeceği mali olanakları da genişletti. Bu da TBMM'ye ait olması gereken vergilerle ilgili bazı yetkileri, karamamelerle yürütmeye aktarmak; ama daha da önemlisi 1980'lerin maliyesine damgasını vuran "fon sistemi"ni genişletip kendisine bağlamakla oldu. Yasama gücünün denetiminden uzak fonlar, bir "gölge hazine" haline getirilirken bu fonlarda toplanan kaynakların yüzde 90'ını da Özal, kendisine bağladığı kuruluşlar aracılığıyla kontrolü altında tuttu. Bu kuruluşların başında ise Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi geliyordu. Söz konusu kuruluşun denetlediği fonlarda toplanan kaynak, toplam 100 kütür fonda toplananın yüzde 71'ini oluşturuyordu. Başbakanlığa bağlı Hazine, DPT ve dört ayrı kuruluşun kontrolündeki fonlarda biriken kaynaklarla Özal'ın hükmettiği fon kaynağı, 1989'da toplamın yüzde 93'üne ulaşıyordu.

Böylece, Meclis'in denetiminde olan klasik bütçenin dışında, Başbakan'a bağlı bir de "yeni bütçe" oluşturuldu. Yasama gücünün denetimine kapalı, Özal'ın emrindeki bu "fon bütçesi"nin zamanla daha da büyüdüğü görülecekti. Öyle ki, 1990'a gelindiğinde, fon gelirleri, konsolide bütçe gelirlerinin yüzde 71'ine ulaşıyordu.

Özal'ın yetkileri tekelleştirmesi, bazı kilit makamları kendine bağlamakla sürdü. Hazine, ANAP iktidarıyla birlikte Maliye'den kopanlararak dış ekonomik ilişkilerden de sorumlu olan Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'na dönüştürüldü ve bir devlet bakanlığı aracılığıyla Başbakan Özal'a bağlandı. Birçok bakandan daha güçlü ve yetkili kılınan bu makamda uzun süre Ekrem Pakdemirli oturdu.

1984'ün ilk icraatlarından bir başkası, Ekonomik İşler Yüksek Koordinasyon Kurulu (EİYKK) ile Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı Kurulu'nun oluşturulmasıydı. Bazı bürokratlara da "formel" olarak yer verilen bu iki kurul, "daraltılmış kabine" gibi çalışarak birçok bakanlığı da dışlayan bir yapıya dönüştü. Başka bir ifadeyle, yasamaya karşı yürütme güçlendirilmekle kalmadı, yürütmede de "başbakan ve çevresi"nden oluşan dar bir politikacı-bürokrat kadrosu egemen hale getirildi. "Dar kurul"lardan bir diğeri, Para Kredi Kurulu'ydu ve Başbakanlığa bağlı olarak parasal politikaları yürüttürdü.

EİYKK, 1988'de bürokratları da dışlayarak Yüksek Planlama Kurulu

(YPK)'na döndü. "Formel" düzeyde de olsa kurulda "ayakbağı" olan bürokratlar böylece dışlanınca, Özal ve çevresi, devlet rantlarını, ihsanlarını, sermaye grupları arasında dağıtmada daha seçici olma imkânına da kavuştu. Başbakan Özal'ın kendisine en sadık isimlerden seçtiği ekonomiden sorumlu bakanlara, birçok önemli KİT ve kamu bankaları da bağlanarak merkezileşme, yetkide tekelleşme artırıldı.

Böylece güçlü bir başbakan, ona bağlı ekonomiden sorumlu iki bakan ve "prens" adı verilen Özal'a yakın, çoğu çift pasaportlu, yeni sağ ideolojinin hayranı, üst düzey bürokratlardan oluşan bir grup, ekonomi yönetiminde hakimiyet sağladı. Maliye, Sanayi ve Ticaret, Ulaştırma, Tarım ve Orman gibi ekonomi ile ilgili klasik bakanlıklar ise iyice işlevsizleştirildi.

Özal'ın ekonomi ile yetkileri bu derece tekelleştirip "iki dudağının arasına" alması, büyük sermaye grupları arasında da rahatsızlık yarattı. ANAP'dan yana doğrudan taraflı davrananlar, devlet rantlarından öncelikli olarak yararlandırırlarken, ANAP karşıtı ya da "mesafeli" olmayı seçenler ise kredi talepleri yokuşa sürülerek, ithalat rekabeti ile tehdit edilerek, ihalelerde kayırlımayarak cezalandırıldı. Ekonomi yönetimindeki bu aşırı merkezileşme, Özal'ın ANAP'ının partileşme sürecinin de bir parçasıydı aynı zamanda. Bu kadar yetkiyi kendinde toplamanın, sorgusuz sualsiz bir fon sistemini denetler duruma gelmenin, ANAP'ın örgütlenmesi ve kadrolaşması için gerekli mali kaynakların, partiye bağışlar yoluyla aktarılmasına da yaraması doğaldı.

Soru 68: 1980'li yıllarda "Fon sistemi" nasıl geliştirildi?

Belli özel amaçları gerçekleştirmek için kamunun oluşturduğu özel hesaplar anlamına gelen "fon"lar, 1980 sonrasında hem sayıca, hem de kaynak büyüklüğü olarak hızla artırıldı. Öyle ki, TBMM'ye bağlı konsolide bütçenin dışında bir de yürütmeye, hatta çoğunluğu Başbakanlığa bağlı "fonlar bütçesi" oluştu.

İlki 1941'de kurulan ve sonraki yıllarda da yenileri eklenen fonların 1990'a gelindiğinde sayısı 104'ü bulmuştu. Oğuz Oyan'ın belirlemelerine göre bu fonların 61'i 1980 sonrasında kuruldu. Başka bir ifadeyle, 1980 öncesinde her yıla 1'den az fon düşerken 1980 sonrasında her yıl 6 fon kurulmuştu. Özellikle ANAP iktidarının ilk yılları olan 1984-1985'te 24 fonun peş peşe kurulması, fon sisteminin ANAP iktidarının temel taşlarından birini oluşturduğunu ortaya koyuyor.

ANAP iktidarı döneminde oluşturulan fonların birçok alanı birden kucakladığı görülmüyordu. Fonlar, resmi tanımıyla ihracatın teşviki, ekonomik yapının dışa açık hale getirilmesi için kaynakların belli alanlara aktarılması, sermaye piyasasının geliştirilmesi, özelleştirmeye hız verilmesi, küçük sanayiın çöküşünün frenlenmesi gibi alanlarda kullanılmıyorlardı.

Fonların yüzde 61'i 1980 sonrasına aitti ama esas önemli olan, sayıları değil, içinde toplanan kaynaklar açısından 1980 sonrasının ağırlık taşımasıydı. 104 fon içinde 12'si en büyükleriydi ve bunların sadece 2'si 1980 öncesi kurulmuştu. Bu 12 fon ve kuruluş yılları şöyleydi:

- Kamu Ortaklığı Fonu (KOF) - 1984
- Toplu Konut Fonu (TKF) - 1984
- Geliştirme ve Destekleme Fonu (GDF) - 1985
- Akaryakıt Tüketim Vergisi Fonu (ATF) - 1984
- Savunma Sanayi ve Destekleme Fonu (SSDF) - 1985
- Gelir İdaresini Geliştirme Fonu (GİGF) - 1986
- Sağlık Hizmetlerini Geliştirme Fonu (SHGF) - 1987
- Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu (DFİF) - 1985
- Kaynak Kullanımı Destekleme Fonu (KKDF) - 1984
- Petrol Arama Fonu (PAF) - 1973
- Akaryakıt Fiyat İstikrar Fonu (AFİF) - 1960
- Eğitim Sağlık Fonu - 1989

Bu 12 fonda 1990'da toplanan kaynak 18.8 trilyon TL idi. Bu, toplam fon kaynaklarının yüzde 58'i demektir. Bu 12 fonun milli gelire oranı, 1984'te yüzde 1.1 iken, 1986'da yüzde 6'nın, 1990'da ise yüzde 8'in üstüne çıktı.

Bu büyüklükteki kaynağın, yasama gücünün denetimi dışında tutulması, demokratik ilkeler açısından son derecede sakıncalıydı. Başını alıp giden fonların yavaş yavaş disiplin altına alınması, ancak 1980'lerin sonlarında mümkün oldu.

1988 sonuna kadar, sınırlı sayıdaki fonun yıl sonu gelirleri "konsolide bütçe"ye aktarıldı. Ancak fonlarla ilgili olarak özellikle IMF, Dünya Bankası gibi kuruluşların, ekonominin izlenmesini güçleştirdiği ve gerçek durumu görmelerini engellediği gerekçesiyle yaptıkları itirazlar sonucu, 1988'den itibaren bütçeye doğru bir nakit akışı başlatıldı. Fon gelirlerinin 1988 ve 1989'da yüzde 30'unun, 1990'da ise yüzde 50'sinin bütçeye gelir kaydedilmesi, bütçe yasaları ile hükme bağlandı. Ancak uygulamada yine bu oranlara ulaşılmadı. Bazı yönetimlerin fon gelirlerinin bütçeye aktarılmasına direnç göstermesi, ANAP hükümetinin, bütçe yasasını savsaklaması, sağlıklı bir fon envanterine sahip olunamaması gibi nedenlerle,

1988-1990 döneminde fon gelirlerinin ancak yüzde 10-12'sinin bütçeye aktarıldığı görüldü.

Fonların ulaştığı büyüklüğü vurgulamak için konsolide bütçe büyüklüğü içindeki yerine de bakılabilir. 1990 yılına gelindiğinde sadece 12 milyar fonun, konsolide bütçe gelirlerinin yüzde 35'ini bulduğu, tüm fonların gelirlerinin ise bütçenin gelirlerinin yüzde 60'ına, milli gelirin de yüzde 11'ine ulaştığı görüldü.

Soru 69: "Gizli fon" uygulaması neydi, nasıl çalışıyordu?

Özellikle fon sayısının hızla arttığı 1986 sonrasında, IMF gibi kuruluşların "fonlar yüzünden ekonomiyi sağlıklı biçimde izleyemiyoruz" benzeri itirazları başta olmak üzere, kamuoyunda "fon salgını"na duyulan tepki, ANAP'ı, adına bazen "fon", bazen "hesap" denilen, ancak işlevi yine "fon" olan uygulamalara itti. Bu anlayışla kurulan "fon" sayısı 14'ü buldu. Bunlar, ANAP döneminde kurulan fonların üçte birine yakındı.

Dokuzu yasayla, 4'ü Kanun Hükmünde Kararname ve 1'i de Bakanlar Kurulu kararıyla kurulan bu "gizli fonlar"ın, ağırlıkla Başbakanlık'a bağlı Toplu Konut, Kamu Ortaklığı, DPT gibi kuruluşlara bağlı olması, "güçlü yürütme" anlayışının doğal bir uzantısıydı.

"Gizli fonlar" ve bağlı oldukları üst kurumlar şöyle sıralanıyordu:

- Akaryakıt Üretim Vergisinden Belediyelere Ayrılan Paydan Oluşan Fon (Bayındırlık ve İskan B.)
- Özel Döviz Hesabı (Milli Savunma B.)
- Tapu ve Kadastro Fonu (Tapu Kadastro Gn. Md.'lüğü)
- Konut Edindirme Yardımı Fonu (Toplu Konut İdaresi)
- Olağanüstü Hal Tazminat Fonu (Toplu Konut İdaresi)
- Olağanüstü Hal Bölge Valiliği Fonu (İçişleri B.)
- Gelişmekte Olan Ülkelere Yapılacak Teknik Yardım Fonu (DPT)
- Çalışanların Tasarruflarını Teşvik Fonu (Kamu Ort. İdaresi)
- Eğitim, Gençlik Sağlık ve Spor Fonu (MEB, Sağlık, Başbakanlık)
- Ödeme Kaydedici Cihaz Özel Fonu (Maliye B.)
- Akaryakıt Tüketim Vergisi Hesabı (Maliye B.)
- GAP Bölge Kalkınma Fonu (Başbakanlık)
- Ek Tazminat Fonu (Toplu Konut İdaresi)
- Öğrenci Sosyal Hizmetler Fonu (Muhtelif üniversiteler)

Bu 14 fonda 1988'de biriken 1.2 trilyon TL, aynı yıl tüm fonlarda bi-

rikenlerin yüzde 15'ini bulurken bu pay 1990'da 9.5 trilyon TL ile yüzde 30'a ulaşmıştı.

"Gizli Fon" uygulamasının en çok rahatsızlık yaratan yanı TBMM denetiminden uzak tutulmasıydı. 1988'den sonra fonları belli bir disiplin altına sokmak çabaları, bu 14 fon için söz konusu olamamıştı. 1988'den sonra, fonlardan bütçeye aktarılacak gelirin fon kaynaklarının yüzde 60'ını bulması kararlaştırılmışken, bu, uygulamada yüzde 10 dolayında kalmıştı. Bu düşük performansın en önemli nedeni de bu tür gizli fonlardan bir aktarma yapılmamasıydı.

Bu tür fonların bir özelliği de, kaynaklarının önemli bir kısmını yine devletten sağlamaları, dolayısıyla devlet bütçesini bölüşen fonlar özelliğinde olmalarıydı. Çalışanların Tasarruflarını Teşvik Fonu ve Konut Edindirme Yardımı isimli "gizli fon"lara yasal kesintileri en düzgün biçimde yapan devlet olduğu için, bu fon devletçe beslenir nitelikteydi. Olağanüstü Hal Tazminat Fonu, Olağanüstü Hal Bölge Valiliği Fonu, GAP Bölge Kalkınma Fonu gibi önemli fonların kaynakları da yine devletten geliyordu. Dolayısıyla, "ayrı bir bütçe" hüviyetine bürünen fonlar, bütçeye gidebilecek kaynakları kendine yonutmakla kalmıyor, bütçede toplanan kaynakları da kemirerek, dengeyi kendi lehine çevirmiş oluyordu.

Soru 70: Fon sisteminin ANAP iktidarlarına sağladıkları, buna karşılık toplumda yarattığı tahribatlar neler oldu?

Fon sistemini, maliye politikasının temel taşı yapan ANAP iktidarı, bu yolla kendi politikalarını rahatlıkla uygulama fırsatı bulurken, yolsuzluk, usulsüzlük iddialarının toplumda kamu yönetimine güveni sarsacak boyutlara ulaştığı bir tahribatı da birlikte yarattı.

Özal ve çevresinin "fon sistemi"ni bu denli benimsemesinin temel nedenlerinden biri, bu sistemin yürütmeyi güçlendirerek büyük bir manevra alanı sağlaması; böylece muhalefeti ikna etme, Meclis'e hesap verme, engellemelere karşı tavizler verme yüklerinden kurtarmasıydı. Demokratik karar alma sürecinin dışlanarak, denetimden, hesap vermekten kaçışın bir politik üslup olarak benimsendiği ANAP iktidarı döneminde, fonlar, bu anlayışı gerçekleştirmenin temel araçları oldu.

Fonlar, Özal için, kendisine karşı olabilecekleri yola getirme etkinliğine ve vurucu gücüne sahip silahlardı, aynı zamanda. Bu tür "oyuncaklarla oynamayı", bir tür siyasi tarz haline getiren Özal ve çevresi, fon sayısını ve gücünü genişlettikçe, etki alanlarının ve güçlerinin büyüdüğünü

hissettiler; bütçe disiplininde yarattıkları yıkımdan dolayı IMF, Dünya Bankası gibi kuruluşların bile eleştirisine rağmen, kaçamak yollarla fon sistemini genişletmekte sakınca görmediler.

Yasama ve yargı aleyhine, yürütmeye güç katan fon sistemi, denetim sürecinin büyük ölçüde dışında tutularak gelir bölüşümünü çalışan sınıflar aleyhine bozmanın, buna karşılık, ANAP'a yakın fraksiyonlar lehine çevirmenin, temel mekanizmaları da oldu. 104 fonun ancak 36'sı TBMM adına Sayıştay'ca denetlenirken, bu denetim alanındaki fonların gelirlerinin toplam fon gelirlerinin ancak yüzde 7-8'i dolayında olduğu görülmüyordu. Sayıştay, Anayasal denetim sürecinden dışlanırken, 1990'da 32 trilyon TL'ye ulaşan fon gelirlerinin yüzde 90'ından fazlası yürütmeye bağlı Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu ve yasayla oluşturulan bazı kurullarla yapılan idari denetime ya da denetimsizliğe terkedildi. İdari denetimi yürüten Özal'a bağlı YDK ile kurullar, fon gelirlerinin yüzde 64'ünün toplandığı 18 fonu denetlerken, gelirlerin yüzde 30'unun toplandığı 50 fon ise genellikle etkisiz bir denetim altındaydı ya da hiç denetlenmiyordu. Denetimden bu kadar kaçırılan bir mali sistemin her tür usulsüzlük, keyfilik ve suiistimale açık olması da kaçınılmazdı.

Fonlar, ANAP'a "iş bitirici", pragmatik bir parti imajını kazandırmanın da aracı olarak kullanıldı. Fonların, bütçe ilkelerine uymak zorunda kalmaksızın, hızlı karar almaya ve hızlı uygulamaya olanak sağlaması, bu sistemin genişletilmesini kamçılayan önemli bir faktör oldu. Bütçenin aklayan yönlerini ortadan kaldırmak mevzuat reformları yapmak yerine, fon türü çözümlere gitmek, diğer avantajlarıyla birlikte, ANAP iktidarına daha uygun geldi. Ayrıca "Sosyal Yardımlaşma Fonu", "Toplu Konut Fonu" gibi sosyal çağrışımları olan fonlardan da, ANAP'ı "sosyal adaletçi" göstermek için yararlanıldı.

Fonlar, özellikle dış borç veren uluslararası kuruluşların, bankaların Türkiye hakkında sağlıklı bilgi sahibi olmalarını; kamu açıkları hakkında doğru bilgilenmelerini önlemenin araçları da oldular. Fonlar sayesinde uzun süre, gerçek kamu kesimi açığını makyajlayabilen ANAP iktidarı, dış borç akışının kesilerek büyük krizlere girilmesini de ancak bu tür "yanlış bilgilendirme oyunları"yla sağlayabildi.

Özellikle Kamu Ortaklığı Fonu (KOF)'nun açıkları nedeniyle fon sistemi 1987'den sonra açık vermeye başladı. Bu fon, kaynaklarının büyük kısmını iç ve dış borçlarla karşılayarak karayolu ve enerji projelerinin finansmanı için kullandı. 1985'te konsolide bütçeden yüzde 13.3 pay alan TCK ve DSİ'nin bu paylarının, KOF'un devreye girişiyle, 1990'da yüzde 7.7'ye kadar gerilediği görüldü. Karayolları ve DSİ'nin asli işlevlerini bö-

lişen KOF, böylece, bu kuruluşların bütçe ödeneklerinin azalmalarına; bu durum da, dış gözlemcileri aldatarak, daha az açık veren bir bütçe görüntüsünün doğmasına neden oldu.

Fonlar, KİT gelirleriyle beslenerek bu kuruluşları zayıflatmanın ve toplumda KİT karşıtı imajın pekiştirilmesi için de kullanıldı. Bu uygulamanın tipik örneği TEK'ti. Elektrik fiyatlarına yaptığı yüksek oranlı sürekli zamlarla toplumda şimşekleri üzerine çeken TEK, kaynaklarının önemli bir kısmını Kamu Ortaklığı Fonu'na aktarmakla görevlendirilmiş durumda. Gelirleriyle ilgili böyle bir emrivakiyle yüzyüze bırakılan TEK, 1990'da KİT açıklarının yüzde 22'sini bulan zararlarının nedenini kamuoyuna açıklamakta da güçlük çekiyordu.

Kamu-özel kuruluş dengesini kamu aleyhine geliştiren bir uygulama da, çalışanlardan kesilen Konut Edindirme Yardımı ve Çalışanların Tasarruflarını Geliştirme Fonu kesintileriyle ortaya çıktı. İşçi çalıştırmanın maliyetini yükselten bu kesintiler sonucu, özel sektör sigortasız işçi çalıştırmak, tensikata gitmek gibi yollara başvururken bir kamu kuruluşu olmanın sorumluluğundaki KİT'lerde bu yapılamadı. Bu durumda özel kesim ile kamu arasındaki avantaj dengesi de KİT'ler aleyhine gelişti.

Fonların özellikle ithalatta, yerli sanayii korumanın ya da ithalatı ucuzlatmanın derecesini belirlemede bir araç olarak kullanılması, bunun da oranların sık sık değiştirilerek yapılması, ekonomideki belirsizliği, uzun vadeli karar alma güvencesini olumsuz yönde etkiledi. İthalatta fon oranlarının, bazı kesimleri korumayı kaldırarak cezalandırmada bir yöntem olarak kullanılması da, güven bunalımında etkili oldu.

Beşinci Bölüm

“DIŞA AÇILMA” MODELİNDE EMEK-SERMAYE İLİŞKİLERİ: ANTI-SENDİKAL DÜZEN

Soru 71: 1980'li yıllarda emek-sermaye ilişkilerinin genel özellikleri nelerdir?

1980'ler, iç pazara dönük ithal ikameci birikim tarzından dışa açılan, ihracata dönük bir birikim tarzına geçişin amaçlandığı yılları içerir. Her birikim tarzı, sosyal sınıflar arasında farklı denge ve ilişkilere dayalı bir özellik gösterir. Ücretler ve küçük üretici gelirleri, ithal ikameci modelde daha çok bir “talep ögesi” olarak önemliydi. İç pazara satış, ancak, bunları satın alma gücüne sahip işçi, memur, esnaf, küçük üreticinin varlığıyla mümkün olabilirdi. Dolayısıyla, iç pazara dayanan bu model için deniz tükeninceye kadar bu gelirlerde görece artışlar, sermaye açısından pek de şikâyet konusu olmadı. Ücretlilerin sendikalaşmaları, toplu pazarlık, grev gibi haklarını özgürce kullanma girişimleri, tam hazmedilmese de, şiddetli şikâyetlere konu edilmedi. Daha cömert toplu sözleşmelere imza atan, daha yüksek taban fiyatları belirleyen popülist hükümet politikaları, yine deniz tükeninceye kadar, fazla dert edinilmedi. Ancak, ithal ikameci modelin krize girdiği 1970'lerin sonlarından itibaren, ücretler, maaşlar, taban fiyatları hep sorun olarak görülmeye başlanacaktı.

Yeni strateji olarak saptanan ihracata dönük modelde, ücretler ve taban fiyatları, bir talep ögesi olmaktan çok, bir maliyet ögesi olarak önem kazanırlar. Dış pazarlarda yer bulma savaşı verecek ürünlerin girdileri olan, işgücünün ve hammaddelerin fiyatları farklı bir anlam kazanır ve mümkünse en aza indirilmesi amaçlanır. Bu nedenle, yeni birikim modeline geçiş, ücretleri baskı altına almadan gerçekleştirilemezdi. Aynı za-

manda, taban fiyatları da belli bir disiplin içine sokulmak durumundaydı. Oysa 12 Eylül öncesinde, eksikleri olsa da, belirli bir sendikal mücadelelerin varlığı, tepkilerin dile getirildiği ve seçmenin oy mekanizmasıyla haklarının geri alınmasına reaksiyon gösterebildiği bir parlamenter düzenin henüz ayakta olması, yeni modelin olmaz-sa-olmaz koşulu "anti-sendikal düzen"e geçişe engeldi.

12 Eylül darbesi, yeni modelin inşasının vazgeçilmez siyasi operasyonuydu. Bu darbe ile parlamento kapatılıp sendikal haklar ve her türlü demokratik muhalefet sindirilirken, "sermaye-emek" ilişkileri, önce askıya alınarak daha sonra da 1982 Anayasası ile, dışa açık ekonomik modelin ihtiyaçlarına göre, yeniden düzenlendi.

Bu yeni "anti-sendikal düzen", özgür sendika, özgür toplu pazarlık ve grev hakkına çeşitli sınırlamalarla, yasaklarla, işçi hareketinin politikleşmesine engeller getirdi. Yine bu modele hazırlık, modele ayakbağı olacak en önemli kuruluşlardan biri olan Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK)'nu da yöneticilerini tutuklayarak, faaliyetlerini askıya alarak, mal varlığını kayyumlara aktararak, devre dışı bırakmakla yapıldı.

Yeni modelin sermaye-emek ilişkileri yeniden yapılandırılırken devletin ekonomiye dönük müdahaleleri de emek aleyhtarı bir tutumla, sermayeyi güçlendirmeye dönük gelişti. İş talebi kısmaya ve firmaları dışa açılmaya zorlayıcı yanları olan, ayrıca büyük burjuvaziye doğrudan sermaye transferi işlevi gören bu müdahaleler iki türlü yapıldı. Bir yandan vergi yüklü çalışan sınıfların sırtına daha fazla yıkılırken denge sermaye lehine geliştirildi; öte yandan da devlet harcamalarından çalışan sınıfın daha çok yararlandığı eğitim, sağlık, konut gibi harcamalara bütçeden ayrılan pay azaltılarak yoksullaşma süreci perçinlendi.

12 Eylül askeri diktatörlüğünün gözetiminde hazırlanan 1982 Anayasası ile inşa edilen anti-sendikal düzen, yeni Anayasa'nın ışığında 1983'te çıkarılan 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ile 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nda öngörülen hükümlerle sağlandı. Doğrudan ilgisi bulunmasa da Dernekler Kanunu, Sıkıyönetim Kanunu, Olağanüstü Hal Kanunu, Devlet Güvenlik Kanunu, Serbest Bölge Kanunu, yeni anti-sendikal düzeni tahkim eden düzenlemeler oldu.

Uygulamaların sonucu, ülkede zaten bozuk olan gelir dağılımı tablosunun dar gelirli sınıflar aleyhine daha fazla bozulması, ücretlilerin ve küçük üreticilerin genelde sermaye karşısında daha fazla yoksullaştırılmaları oldu. Sermayenin kendi içinde de gelirin büyük kısmına devleşen holdinglerin, rantiyelerin daha fazla el koyduğu görüldü.

Yoksullaşan işçi sınıfı ve küçük üreticiler, 1980 öncesi durumlarının

gerisine düşmeleri karşısında, farklı savunma ve uyum mekanizmaları geliştirdiler. Sermaye-emek ilişkisindeki yeniden yapılanma, toplumda yeni kurumların, değer yargılarının, yeni politik oluşumların da maddi temelini yarattı.

Soru 72: 1970'lerin sonlarında sermaye kesiminin işçi hakları ile ilgili yaklaşımı nasıldı?

Sermaye sınıfını temsil eden örgütlerin sendikal hakların baskı altına alınmasını isteyen yaklaşımları, ithal ikameci modelde tıkanmalarını yaşadığı 1970'lerin sonlarına doğru iyice tırmadı. 1979 ve 1980'in toplu sözleşme yılı olması, şikâyetlerin artırılmasının bir başka özel nedeniydi. Art arda gelen zamlar ve yüksek oranlı devalüasyonların yeniden azdirdığı fiyat artışları karşısında işverenlerin verdikleriyle sendikaların taleplerini uzlaştırmak pek mümkün olamıyordu. Böyle olunca, uzlaşmazlıklar da grev ve lokavtlarla sonuçlanıyor, çeşitli nedenlerle de yasal olmayan direniş eylemleri yaygınlaşıyordu. Nitekim 1979'da grev sayısı 190'ı, grev ve katılan işçi sayısı 40 bini, grevde geçen süre de 2.2 milyon işgünü bulmuştu.

İşverenleri tedirgin eden bir nokta da kıdem tazminatı alacaklarıydı. İşverenler, kıdem tazminatlarının büyük bir yük oluşturduğundan, yasayla verilenlerin toplu sözleşme masalarında pazarlıkla sürekli artırıldığından şikâyetçi oluyorlardı.

İşverenleri temsil eden kuruluşların hemen bütün raporlarında işçi-işveren ilişkilerine yeni bir biçim verilmesi isteği yer alıyordu.

1980'li yıllara damgasını vuran Turgut Özal, 1979'da en dişli işveren sendikası MESS'in yöneticisiydi ve Nisan 1979'da MESS kamuoyuna yaptığı açıklamada "çalışma yaşamı"ndan şikâyetlerini şöyle dile getiriyordu:

“– Sendikalara verilen aşırı yasal yetkilerin yanında topluma karşı sorumluluklarını düzenleyen hükümlerin eksikliği,

– Her türlü yasa dışı hareketlerde sendikalara yasa dışı davranışlara mani olma objektif sorumluluğunun tanınması,

– Sendika enflasyonuna neden olan hükümlerin ayıklanması ve sendika aidatının işveren tarafından ücretlerden kesilerek sendikaya ödenmesi (check off) sisteminin değiştirilmesi gereği,

– Dayanışma aidatının sebep olduğu uyuşmazlıkların bertaraf edilmesi,

- Uzlaştırma müessesesinin ıslah edilmesi,
- Devlet, üst işveren ve işçi kuruluşları arasında diyalog kurulması ve sürdürülmesi,

- "Ücret ve toplu sözleşme politikası eksikliği gibi ülke ekonomisini ve çalışma barışını tehdit eden, sorunlar hâlâ çözüm beklemektedir."

MESS Başkanı Özal, 25 Temmuz 1979 tarihli MESS gazetesinde çıkan bir demecinde, o dönemin hükümeti CHP'nin, tekstil işkolunda Çukobirlik'le yaptığı sözleşmede aşırı ücret zammı verdiğini öne sürerek tekstil-ihracat-ücretler arasındaki ilişkiyi şu şikâyetle dile getiriyordu:

"Sayın Bakan Köprülüler'e soruyoruz: Tekstil işkolu gibi önemli bir ihracat dalında bu gibi sözleşmelerle düşündüğünüz ihracatı gerçekleştirebilecek misiniz?"

Dönemin TOBB Başkanı Mehmet Yazar da Tercüman gazetesinde çıkan "Ücret Artışları ve Enflasyon" başlıklı yazısında şöyle diyordu: "Gerek talep yükselişlerinde, gerekse maliyet yükselişlerinde aşırı ücret artışları önemli bir etkidir. 1978'de yenilenen ücret artışlarının KİT'lere getirdiği mali yük 36 milyar liradır, özel sektör için de benzer bir durumdan söz edilebilir... İşçi ücretlerinde üretim ve verim artışları gözetilen kriterlere dayalı bir ücret politikası geliştirmeye kesin ihtiyaç vardır."

İstanbul Sanayi Odası'nın 1979 tarihli yıllık ekonomik raporunda taraflar arasında diyalog kopukluğundan söz edilirken kıdem tazminatları konusunda da şöyle deniliyordu:

"...Sanayi kesiminin en önemli sorunlarından birisi de kıdem tazminatıdır. Kıdem tazminatlarının anlamını ve ölçüsünü kaybetmiş olmasının, sanayi kesiminde yatırım fonlarının azalmasına ve tamamen ortadan kalkmasına neden olduğu bilinmektedir..."

Soru 73: 24 Ocak Kararları ile işçi haklarına saldırı nasıl başladı?

24 Ocak paketinden çıkan yüksek oranlı zamlar, devalüasyonlar, çalışan sınıfların bütçelerinde önemli gedikler açtı. Ancak, tahribat bununla kalmadı; gündemdeki toplu sözleşmeler ve grevlere dönük olarak da bazı girişimler hazırlandı. Bu konuda atılan ilk adım, Başbakanlık bünyesinde "Toplu Sözleşme Koordinasyon Kurulu" isimli bir organın oluşturulması oldu. Bu organ, başında Özal'ın bulunduğu DPT'ye bağlı kuruldu ve başkanlığına da Özal'ın o dönemdeki yardımcısı, daha sonra ANAP'ın kurucularından biri olan Kâzım Oksay getirildi. Bu kurulun anlamı, 3 Mart 1980 tarihli S. Demirel imzasıyla yayınlanan genelgede şöyle ifade edili-

yordu: "Ekonomik istikrar programının başarı kazanabilmesi için bunların uygulanmasının ek tedbirlerle desteklenmesinde zaruret bulunmaktadır... Bu kurul öncelikle milli seviyedeki prensipleri oluşturmak üzere kamu sektörü ile özel sektör çerçevesinde genel esasları tesbit edecek ve toplu sözleşmeleri yürüten kamu kuruluşlarına ve diğer kuruluşlara bildirilecektir. İşveren kesimi, müzakereleri bu esaslara göre yürütecek ve devamlı olarak bu kuruluşla temas halinde bulunacaktır. Kurulun bilgisi dışında toplu sözleşme imzalanmayacaktır."

Bu kurulun belirlediği "prensipler"de ise "sözleşmelerde yönetime müdahale niteliğinde hükümler yer almayacak" maddesi ilk sırayı alıyordu. Sözleşmelerde, kıdem tazminatı, ücretli izin süresi, çalışma saatlerinin pazarlıkla artırılmaması; önceki sözleşmelerde yer alan hükümler dışında ek mali yükümlülük getirecek maddelere yer verilmemesi isteniyordu.

Böylece Turgut Özal'ın denetimindeki bu kurulun, sadece kamu kesimi sözleşmelerini göz önünde tutmadığı, özel sektör sözleşmelerine de kol kanat geren bir organ olduğu anlaşılıyordu.

Serbest toplu pazarlık ilkelerini çiğnediği gerekçesiyle bu organı DİSK reddedip muhatap almazken, Türk-İş, oluşturulan kurulun ilkeleri çerçevesinde 264 bin işçiyi ilgilendiren toplu sözleşme imzalıyordu.

24 Ocak Kararlarını izleyen hafta içinde askerlere bir brifing verilmesini kararlaştıran Demirel hükümeti, bu iş için Özal'ı görevlendiriyordu. Özal da sekiz ay sonra bir darbe ile Demirel'i işbaşından uzaklaştıracak askerlere, çalışma yaşamının nasıl sorun haline geldiğinden şikâyet ediyor ve yollar gösteriyordu. Toplu sözleşmelerde işçilerin çok büyük zamlar aldığını söyleyen Özal, ücret artışlarının enflasyon ile ilişkilendirilmesi gerektiğini belirtirken grevlere ilişkin de şöyle konuşuyordu: "Grev alanları ve grev mevzuatı mutlaka gözden geçirilmelidir. Grevler ve anarşi, yatırımları birlikte önlemektedir."

24 Ocak Kararlarının etkisiyle ivme kazanan fiyat artışları karşısında işçi sendikalarının ücret talepleri de artıyor ve bu talepleri karşılamak istemeyen işverenlerle sendikalar arasındaki uzlaşmazlık, grevlerle sonuçlanıyordu. 1980 sonbaharına gelindiğinde, alınan grev kararları, grev hakkının kazanıldığı 1963'ten beri doruk noktasına ulaşmıştı. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK)'nın verilerine göre, grevlerin yasaklandığı 12 Eylül 1980 tarihine kadar 178 işyerinde 45 bin işçi grevdeydi ve grevde geçen işgünü 6.5 milyonu buluyordu.

Söz konusu günlerde grevlerin artmış olmasına karşın, bu sayının daha da kabarmasını önlemede hükümetin elindeki en güçlü silah "grev ertelemeleri" idi. Grev kararı aldığı halde, hükümetin grev ertelemesi ne-

deniyle bu hakkını kullanamayan işçi sayısı, grevdekilerin iki katına yaklaşan 120 bin kişilik bir kitleydi. "Milli güvenlik ve memleket sağlığı" gerekçeleriyle alınan grev erteleme kararları, geçmiş yıllara göre rekor düzeye çıkmıştı. Tunç Yayan'ın bir araştırmasına göre, grev hakkının uygulanmaya başladığı 1963'ten 1980'e kadar 158 grev erteleme kararı alınmıştı. Bunlardan 71'i için 30 günlük, 88'i için de 90 günlük geciktirme yetkisi kullanılmıştı. 1980, grevlerin en çok ertelendiği yıldır. Tam 44 grev hakkında, hükümet, erteleme kararı almıştı. 17 grev 30, 27 grev de 90 gün süreyle ertelenmişti.

İşçilerin 24 Ocak Kararlarıyla birlikte, bir yandan Toplu Sözleşme Koordinasyon Kurulu isimli bir organın açtığı saldırı, bir yandan grev ertelemeleriyle karşı karşıya bırakıldıkları haksızlıklar, birikmiş alacaklarının ödenmemesi şeklindeki bir ekonomik baskıyla da sürdü. KİT'lerde çalışanların birikmiş kıdem tazminatları, cari fiyatlarla 8 milyar TL'yi bulduğu halde sürekli erteleniyordu.

Soru 74: 12 Eylül öncesinde işverenler arzuladıkları çalışma düzenini nasıl ifade ediyorlardı?

24 Ocak Kararlarını ve onu tamamlayan önlemleri büyük burjuvazi hararetle desteklerken, çalışma yaşamı ile ilgili düzenlemelere ivedilikle gidilmesini de ısrarla istiyordu. İşçi haklarına yönelik kampanyada başı TİSK çekerken, hükümet kanadından da Başbakanlık müsteşarı Özal, bu kampanyaya destek oluyordu. Özal, 1980 Ağustos'unda basında yer alan bir demecinde şöyle diyordu: "Sendikaların çoğunun grevi ideolojiktir. Bunlar belli günlerde greve gitme eğilimindedirler. İşçiyi zorla greve götürmek için eli sopalı militanlar kullanıyorlar."

TİSK'in 1980 Martında yapılan 13. Olağan Genel Kurulunda ise Başkan Halit Narin işveren kesiminin 12 Eylül öncesi görüş ve niyetlerini şöyle ifade ediyordu: "Hak çizgisini aşan grevler artmıştır. Türkiye'de ideolojik sendikacılık anlayışı yaygınlaşmıştır ve sendikal hakları savunmayı unutan bu sendikalar, ideolojilerinin mücadelesi için işverenleri hedef seçmişlerdir... İşçi sendikaları, toplu sözleşmelerde, adeta daha az çalışmak ve üretimi arttırmamak gibi bir tutum içindedirler... Bugün Türkiye'de işçi kuruluşları kadar serbest hareket eden başka bir müessese bulunmamaktadır... Bugün çalışma hayatında karşılaştığımız sorunların başında check off sistemi gelmektedir. Bu sistemin kaldırılması, barışın önşartıdır."

TİSK'in çalışma yaşamında istediği düzenlemeler ise 13. Olağan Ge-

nel Kurul Raporu'nda şöyle ifade ediliyordu:

"Konfederasyonumuzun görüşüne göre, ücret politikasındaki başıboş gidişe bir çözüm getirmenin zamanı gelmiş ve geçmek üzeredir... Belirli bir süre ile de olsa, ücret ve maliyet politikalarının tayin ve tesbiti, üzerinde durduğumuz üçlü (hükümet / işveren / işçi) işbirliği yolu ile gerçekleştirilmelidir. Kıdem tazminatı müessesesi, bir an önce ciddiyetle ele alınarak hem yasal tavan hem de yasal fon bakımından dikkatli bir düzenlemeye tabi tutulmalıdır... Üyelik aidatının bir tavanla sınırlandırılması fikrini benimsemekteyiz... Grev hakkı sınırsız bir hak olamaz... Eğer grevlerin verdiği zarar toplumu etkiliyorsa, bu zararın önlenmesi hak ve hukuk kurallarının bir icabı olmalıdır... Belli ve makul süreyi aşan grevlerin, amacını aşan grevler olduğu kabul edilmeli ve bu makul sürenin sonunda eğer grevler devam ediyorsa, bunun bir hakkın suiistimali olduğu görüşünden hareket edilerek durdurulması, hakkaniyete uygun düşecektir. Durdurulan grevler tarafsız bir organın kararı ile çözümlenerek topluma zarar verici niteliğinin kaldırılması imkân dahilindedir."

İşverenlerin bir diğer örgütü TOBB'un "1980 İktisadi Rapor"unda, "Çalışma mevzuatında geçen yıllarda işaret ettiğimiz eksik ve kusurlar henüz düzeltilebilmiş değildir. Bunlar arasında çok önemli gördüğümüz bazıları şöyle sıralanabilir." denilerek, "el atılması" istenen sorunlar şöyle sıralanıyordu:

- 1) Aynı anda birden fazla sendikaya üye olma imkânı,
- 2) İşkolları arasındaki ayırımıda görülen aksaklıklar,
- 3) Sendikaların idari ve mali denetime tabi olmaları,
- 4) Sendikalar Kanunu ile Dernekler Kanunu arasındaki irtibatın kaldırılması zorunluluğu,
- 5) Uzlaştırma müessesesindeki yetersizlik,
- 6) Grevdeki yasa dışı hareketlerin kanunda belirtilmemiş olması,
- 7) Check off sisteminin terkedilmesi,
- 8) Kıdem tazminatı müessesesinin ıslah edilmesi ve bir fon kurulması şartı,
- 9) Ücret politikası eksikliği..."

Tekelci sermayenin örgütü TÜSİAD ise 11 Eylül'de yayımlanan "The Turkish Economy 1980" raporunda yer alan "Ücret ve maaşlardaki artışlar toplam talebin artmasına da yol açıyor" iddiasıyla enflasyonu körükleyen etkenlerden birinin ücret ve maaşlar olduğunu belirtiyordu. TÜSİAD, bu noktadan hareketle, raporun 91. sayfasında da "Enflasyonun etkilerini en azda tutabilmek için toplu sözleşmelerde ücret artışlarını en alt düzeyde tutmak gerekir." diyordu.

İşçilerin ekonomik-demokratik haklarının kısıtlanmasını, anti-sendikal bir düzenin kurulmasını öngören büyük sermayenin istekleri, dönemin hükümetince hazırlanan çeşitli yasa tasarılarında ifadesini bulacaktı. Ücret artışlarını sağlıksız fiyat endekslerine bağlayan "Eşel mobil yasa tasarısı" bunlardan biriydi. Yine, kıdem tazminatlarına tavan koyan, kıdem tazminatına hak kazanma sınırlarını daraltan, kıdem yükünün bir kısmını devlete kaydıran ve bu paranın sermaye kesiminin yararlanacağı bir fonda toplanmasını öngören tasarısı da 12 Eylül öncesi, Meclis'e getirilecek, ancak yasalaşmayacaktı.

Tekelci sermayenin isteklerine büyük ölçüde cevap verecek tasarılar-
dan biri de Sendikalar, Grev ve Toplu İş Sözleşmesi yasalarında değişik-
lik öngörüyordu. Ancak bu tasarısı da kilitlenen Meclis'te görüşülemeye-
cek, 12 Eylül'ü bekleyecekti.

Soru 75: 12 Eylül cuntasının sendikalara saldırısı nasıl gerçekleşti?

Büyük sermayenin, işçi-işveren ilişkileriyle ilgili olarak darbe öncesi dile getirdikleri önlemler, 24 Ocak Kararları'nda ifadesini bulan dışı açılmacı stratejinin olmaz-sa-olmaz unsurlarıydı. Bunların, sendikaların ayakta olduğu, parlamentonun açık bulunduğu şartlarda gerçekleşmeyeceğini görenler, askeri darbe ile amaçlarına ulaşmayı denediler. 12 Eylül askeri cuntasının ilk bildirilerinden biri sendikalarla ilgiliydi. 7 no.lu bildiri-
de, "Kamu düzeni ve genel asayiş gereği" DİSK ve bağlı sendikaların faaliyetlerinin durdurulduğu, yöneticilerinin de gözaltına alındığı duyuruldu. Bildiri ile bağlantılı olarak hareket gecesi DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk, Ören'deki evinden alındı. 14 Eylül günü yayımlanan 49 no.lu bildiri ile de DİSK'in teşkilatını oluşturan Konfederasyon Yönetim, Yürütme, Denetim ve Onur kurulları başkan ve üyeleri ile bunların genel sekreter ve yardımcıları, bağlı sendikaların işyeri temsilcilerine kadar uzanan yöneticilerinin teslim olmaları istendi. Aynı gün, MGK'nın 3 no.lu kararı ile ülkedeki tüm grevler kaldırıldı ve bu işyerlerinde hemen işbaşı yapılması istendi. Kaldırılan grevler 178 işyerinde sürdürülüyor ve 54 bin işçiyi kapsıyordu. Grevde geçen süre 6.4 milyon işgünü bulmuştu. Grevci işçilerinin yüzde 87'si DİSK üyeleri-
ydi. 12 Eylül yönetimi kapatılan sendikaların bankalardaki hesaplarını da bloke etti ve binalarındaki değerli evrak, malzeme ve paralara da el koyarak bunları kayyumlara teslim etti.

Grevlerin kaldırıldığı gün çıkarılan bir kararla yeni sözleşme imzalanuncaya kadar yüzde 70 oranında ücret avansı ödenmesi kararı alınıyordu.

Uygulamada işverenlerin keyfi davranışları, özellikle DİSK'in örgütlü olduğu birçok işyerinde işçilerin mağduriyetine yol açtı.

Askeri rejim, 24 Ocak Kararları'na Başbakanlık Müsteşarı ve DPT Müsteşar Vekili olarak imza atan Turgut Özal'ı, yeni dönemde Başbakan Yardımcısı olarak yine ekonominin başında tuttu.

Tekelci sermayenin 12 Eylül'den talepleri ise "imparator" Vehbi Koç'un darbenin başı Kenan Evren'e yazdığı mektupta şöyle dile getiriliyordu:

"...işçi-işveren ilişkilerini düzenleyecek olan kanunlar dikkatle incelenerek, taraflar için adilane bir şekilde ve asgari hata ile çıkarılmalıdır. Bu düzenleme yapılırken bazı sendikaların Türk Devleti'ni ve ekonomisini yıkmak için bugüne kadar yaptıkları aşırı hareketler, göz önünde bulundurulmalıdır. Diğer taraftan DİSK'in kapatılmış olmasından dolayı bir kısım işçiler, sendikal münasebet yönünden bekleyiş içindedirler. Militan sendikacılar bu işçileri tahrik etmek ve faaliyeti devam eden sendikaların yönetim kadrolarına sızarak, kendi davalarını devam ettirmek niyetindedirler. Bu durum bilinerek ve hazırlanacak kanunlarda gerekli tedbirler alınmalıdır."

"Kıdem tazminatı karşılıkları, kurulacak bir fonda toplanmalıdır. İşçilere ödenecek yıllık miktarlar ayrıldıktan sonra, geriye kalan kısım, kamu ve özel sektör yatırımları için düşük faiz ile kullandırılmalı, bu fonun yeni işgücü yaratması sağlanmalıdır..."

"Vergi kanunları dikkatle hazırlanmalı, vergi yükü yayılmalıdır..."

"Turgut Özal bir dâhi değildir. Onun da hataları olabilir. Fakat bu nazik dönemde, mevcudun içinde, meselelerimizi en iyi bilen insandır. Dedikodulara bakmadan kendisini tutmakta fayda vardır."

28 Eylül 1980 günü açıklanan 12 Eylül hükümetinin raporunda da yapılacak değişiklikler yer aldı. Bunlardan işçileri doğrudan ilgilendiren program maddeleri şöyleydi:

"Çalışma barışını bir an önce ve devamlı kurabilmek maksadıyla Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu, Sendikalar Kanunu ve İş Kanunu süratle gözden geçirilerek gerekli değişiklikler yapılacaktır.

-Dernekler Kanunu tadil edilecek, toplantı ve gösteri yürüyüşleri mevzuatındaki boşluklar doldurulacaktır.

-Bankalar ve özel işyerlerinin korunması için özel güvenlik teşkilatı kurulması sağlanacaktır.

-Olağanüstü Hal Kanunu en kısa zamanda hazırlanacaktır.

-Vergi yükünün mükellef grupları ve sektörler arası gayri adil dağılımı düzeltililecek..."

Soru 76: Yüksek Hakem Kurulu (YHK) uygulamaları neydi ve işçileri nasıl etkiledi?

12 Eylül döneminden en çok yararlanan sermaye gruplarından Koç Holding'in patronu Vehbi Koç, 25 Aralık 1980 tarihli Tercüman gazetesinde çıkan bir yazısında şöyle diyordu:

"3 senelik bir iş barışı yapmak mecburiyetindeyiz. Grevlerle çok şey kaybettik. Maliyetlerimiz çok yükseldi. Üretimi artırmak petrol kadar önemli. İşçi, işveren, devlet ortaya gelsin. Enflasyona göre ne zam yapmak lazımsa, işçinin ücretine o zam yapılınsın." Koç, bu isteminin gerçekleşmesi için çok beklemedi. Yazının yayınlanmasından iki gün sonra, yani 27 Aralık 1980'de, Resmi Gazete'de yayımlanan "Süresi Sona Eren Toplu İş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Hallerinde Yürürlüğe Konulması Hakkında Kanun", amacını, "işçi ve işveren mesleki teşekküllerinin faaliyetlerinin durdurulduğu veya askıya alındığı hal ve yerlerde yürürlük süresi sona ermiş olan işkolu veya işyeri sözleşmelerini Yüksek Hakem Kurulu (YHK) gerekli değişiklikler yapmak suretiyle yeniden yürürlüğe koyar." biçiminde tanımlıyordu. YHK, Koç'un istediği gibi, işçi, işveren ve devlet üçlüsünden oluşan 9 üyeli bir kurul olacaktı. Sendikal faaliyetlere yeniden izin verilinceye kadar işçilerin ücretleri bu kuruldan çıkacak kararlarla belirlenecekti.

YHK'nin kurulup işlemlerini ve ücretlerini belirlemesini bekleyen işçi sayısı 400 bindi. Bunların bazıları 1.5 yıldır sözleşmelerinin yenilenmesini bekliyordu.

Yasayla oluşturulan YHK 9 üyeliydi ve Başkanlığını Yargıtay'ın iş davalarına bakan dairesinin başkanı yapıyordu. Diğer üyelerden ikisini Bakanlar Kurulu belirlemişti. Bunlar, sosyal politika konusunda uzman sayılan Sefa Reisoglu ile Rüşdü Altay'dı. Çalışma Genel Müdürü ile DPT Sosyal İşler Daire Başkanı, YHK'de yer alan bürokratlardı. Türk-İş ile TİSK'ten de ikiye üye YHK'de yer alıyorlardı. 27 Aralık 1980'de kurulan YHK, toplu sözleşme yenilemeye ancak 3 Nisan 1981'de başlayabildi. YHK'nin belirlediği ücret zamları, ücretlileri pek sevindirmede. İzlenen yöntem şöyleydi: Hükümetin o yıl öngördüğü enflasyon oranı temel alınıyordu ve verilecek ücret zammı, bu tahmini enflasyon oranını geçmeyecek şekilde belirleniyordu. 1981'de hükümet enflasyon oranını yüzde 40 olarak öngörüyor, YHK de brüt yüzde 15 artı 4 bin TL tutarında ücret zammı kararı alıyordu. 1982'de tahmini enflasyon yüzde 25 kabul edilince ücret zammı ilke kararı da yüzde 15 artı 3 bin TL oluyordu. Bu oranlar 1983 için yüzde 20 artı 1500 TL, 1984 için ise yüzde 25 artı 2000 TL'de kalıyordu.

Hükümetin enflasyon tahminleri yıl sonlarında gerçekleşmeyip fiyat artışları daha yüksek oranları buldukça, işçilerin ücret zamları da enflasyonun gerisinde kaldı ve işçilerin satın alma güçleri her yıl daha çok geriledi.

YHK'nin bağtladığı sözleşmeler işçilerin sadece ekonomik haklarına değil, demokratik haklarına da önemli sınırlamalar getirdi. Yenilenen sözleşmelerde sendikal örgüt gücünü kırıcı, işçiyle sendikası arasındaki bağı zayıflatıcı, işçilerin bağımsız davranışlarını sınırlayip işçileri işverenin sultası altına sokucu bir dizi hüküm yer alıyordu.

12 Eylül askeri diktatörlüğü altında işçilerin ekonomik kayıpları sadece YHK'nin saptadığı düşük ücretlerle kalmadı. Kıdem tazminatları, ikramiyeler konusunda sınırlamalara gidildi, işçilerin SSK yükleri ağırlaştırıldı. 17 Ekim 1980'de yapılan düzenlemeyle, işçilerin çalıştıkları her yıl için alabilecekleri kıdem tazminatı bir aylık ücretin 7.5 katıyla sınırlandırıldı. Yasa, tazminatın ancak emeklilik, askerlik ve haklı bir nedene dayanmayan iş akdi fesihlerinde ödenebileceği hükmünü getirdi. Böylece önceki uygulamada, işçinin istifası halinde ödenen kıdem tazminatının artık ödenmemesi kararlaştırıldı.

İkramiye sayısını 4 ile sınırlayan 12 Eylül rejimi, işçilerin SSK prim yükünü ağırlaştırdı. Ayrıca izinleri azaltıp çalışma günleri sayısını da uzattı. Toplu sözleşme ile artırılabilen yasal izin süreleri YHK sözleşmelerinde yasanın verdiği ile sınırlandırıldı. 12 Eylül'ün yasalarından "Ulusal Bayram ve Tatil Günleri Yasası" ile de yılda 243 gün olan çalışma yaşamını 4.5 gün uzatılarak 247.5 güne çıkarıldı. Tatil sayılan 23 Nisan, 1 Mayıs ve 27 Mayıs günleri ödenen zamlı ücretler de artık ödenmemeye başlandı.

Böylece çalışma yaşamının 4.5 gün uzatılması, izin sürelerinin kısıltılması ve önceden tatil sayılan üç günde ödenen zamlı ücretlerin kaldırılmasıyla 12 Eylül rejimi, sermayenin sömürü olanaklarına yeni katkılar yapmış oldu.

Soru 77: Yeni düzenlemelerle sendika özgürlüğüne ne tür kısıtlamalar getirildi?

"Dışa açılımcı" ekonomik modelin tamamlayıcı ögesi olan çalışma yaşamıyla ilgili düzenlemelerin yasal çerçevesi esas olarak 1982 Anayasası ile belirlendi. Bu esaslara dayalı olarak 5 Mayıs 1983'te yeni Sendikalar Kanunu ile Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu yürürlüğe

girdi. Yine 1983'te çıkarılan Olağanüstü Hal Kanunu, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu, Dernekler Kanunu, Sıkıyönetim Kanunu gibi başka yasal düzenlemelerde de çalışma yaşamını, sendikaları doğrudan doğruya ilgilendiren bazı hükümlere yer verildi.

Bu çerçevede belirlenen çalışma düzeni, sendikalar üzerinde yoğun ve sıkı bir devlet denetimini getirirken işçilerin işveren karşısındaki tek etkili ekonomik silahı olan grev hakkını da etkisizleştirdi.

Yeni sendikal düzende, sendika, toplu sözleşme ve grev hakkını kullanmak isteyen işçinin yoluna, bir dizi engel konuldu. Sendikaya üyelikten işverenin anında haberdar olabileceği bir sistem getirildi. Bu durum, işçilerin sendikalaşma nedeniyle işten atılmaları tehlikesini içinde barındırıyor ve işçileri sendika üyeliğinden caydırıyor. Bu risk göze alınsa da yeni yasal çerçeve her çalışana sendika hakkını tanımıyor. Memurlar için doğrudan yasak ifade edilmese de sendikalaşma yolu açık görünmüyor; sendika üyesi olmaya izin verilse de toplu sözleşmeli, grevli bir sendikalık, 1.5 milyon kişiyi bulan memurlar için söz konusu değil. Yasaya göre, öğrencilik de yapan çalışanlar, 16 yaşından küçük emekçiler için sendikaya üyelik yasak.

Yeni düzenleme, sendikaların mali kaynaklarına sınırlar getirerek de sendika özgürlüğünü belli kısıtlar altına sokuyor. 12 Eylül öncesinde işverenlerin tüm ısrarlarına karşın, sendika aidatının işverence kaynaktan kesilip sendikaya ödenmesi yöntemi olan "check off" düzenine dokunulmadı ama sendikanın üyeden aidat alması için önce sendikanın toplu sözleşme yapması zorunluluğu getirildi. Sendikanın toplu sözleşme masasına oturup sözleşme bağlatılınca kadar hangi mali güçle harcamalarını karşılayabileceği, yeni yasa koyucuları pek ilgilendirmemişti. Bu durum, sisteme yeni sendikaların girmesini önlemeye, dönük bir önlem olarak değerlendirildi. Yasa, sendika üyesi olmayanların dayanışma aidatı ödeyerek toplu sözleşmeden yararlanmaları yolunu da açık tutarak sendikasızlaşmayı çekici duruma getirdi.

Yeni anti-sendikal düzen, sendikaların faaliyet alanlarını da iyice daralttı. Bir kere sendikaların siyasi faaliyette bulunmaları, siyasal partilerle, derneklerle, kamu kuruluşu niteliğindeki mesleki kuruluşlarla, vakıflarla ilişki kurmaları, birlikte hareket etmeleri, yardımlaşmaları; sendika yöneticilerinin parti yönetimlerinde görev almaları yasaklandı. Kısaca, yeni sendikal düzende sendikaların faaliyet alanları iyice daraltıldı ve çoğulcu sistemlerin temel taşlarından biri olan sendikalar, yeni düzende sıradan kuruluşlar durumuna sokuldu.

Sendikalar, üyeliğin zorlaştırılması, gelirlerin kısılması, faaliyet

alanlarının daraltılmasının yanı sıra siyasi iktidarın "denetim" silahının da altına yatırıldı. Sendikalar, zaten Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Devlet Denetim Kurulu'nun yetki alanına dahil edilmişken bu kez de Çalışma ile Maliye Bakanlıklarının denetim alanına sokuldu.

Yeni yasa, Bakanlar Kurulu'nun izni olmadan uluslararası kuruluşlarla ilişki kuran, siyasi faaliyet yasaklarına aykırı hareket eden, yasama, yargı ve yürütme organlarının kararlarını etkileme amacı ile grev yapan sendika ve konfederasyonların kapatılmasını da öngörüyordu.

Yeni sendikal düzende sendika, toplu pazarlık özgürlüğüne getirilen sınırlamalar bunlarla kalmadı; konulan bazı barajlarla da engellemeler sürdürüldü. Yeni toplu sözleşme yasasına göre, bir işyeri için toplu sözleşme yapmak, o işyerinde çalışanların yarısından bir fazlasını üye yapmayı ön koşul sayıyordu. Ama bu şart yeterli değildi. Sendikanın önce o işkolunda Türkiye'deki sendikalı işçilerin yüzde 10'unu üye yapmış olması gerekiyordu. Bir sendikanın yüzde 10 barajını aşp aşmadığını belirlemek için de Çalışma Bakanlığı istatistikler tutacaktı.

Yasaya göre, toplu görüşmenin başlamasından itibaren 60 gün içinde taraflar anlaşma zemini aramalılar. Dolayısıyla, Yasa, daha baştan uyuşmanın mümkün olmadığı anlaşılrsa bile, bu görüşmeler için 60 günün geçirilmesini istiyor. Bu sürede taraflar anlaşılırsa toplu sözleşme imzalanır. Ama anlaşma sağlanamazsa, bu kez mahkeme bir resmi arabulucuyu devreye sokar. Resmi arabulucunun görevi, mahkemece kendisine yapılacak duyurudan itibaren başlar. Resmi arabulucu için 15 gün ayrılır. Bu süre istenirse 6 gün daha uzatılabilir. Eğer bu sürede de anlaşılamazsa, grev-lokavt aşamasına gelinir. Kısacası, yeni yasada, grev aşamasına gelinceye kadar, "uzlaşmayı deneme" adı altında bir dizi oyalama yollarıyla işverene zaman kazandırıcı hükümler yer alıyor.

Soru 78: Grev hakkında getirilen yasaklar, sınırlamalar nelerdir?

Yeni düzenlemelerle getirilen kısıtlamalar, işçiler için işveren karşısında tek etkili silah olan grevin işlevsizleştirilmesini de beraberinde getirdi. Greve ilişkin düzenlemeler öncelikle 1982 Anayasası'nda yer alıyordu. Anayasa'nın 54. maddesinde grev hakkı, her ne kadar Anayasal bir hak olarak ifade edilse de, getirilen sınırlamalarla anlamsızlaştırıldı. Anayasa, daha başlangıçta, hak grevini her durumda yasak saydı. İşverenin toplu sözleşme maddelerine uymaması halinde işçilerin başvurduğu hak grevi, böylece Anayasal bir düzenlemeyle yasaklanmış oldu.

Yeni Anayasa, “siyasi amaçlı grev, dayanışma grevi, genel grev, iş-yeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişler”i de yasakladı. Anayasa’nın 54. maddesinin 4. fıkrası grevin yasaklanabileceğini ve ertelenebileceğini; bu gibi durumlarda Yüksek Hakem Kurulu (YHK)’nın son sözü söyleyecek kurum olarak devreye gireceğini belirtiyor.

Anayasa’nın aynı maddesinin üçüncü fıkrasında ise “Grev esnasında greve katılan işçilerin ve sendikanın kasıtlı veya kusurlu hareketleri sonucu, grev uygulanan işyerinde sebep oldukları maddi zarardan sendika sorumludur.” denilerek son derece sübjektif “kasıtlı” ve “kusurlu” deyimleriyle greve niyetlenen sendikanın grevden çekinebileceği bir durum yaratıldı. Anayasa’nın çerçevesini çizdiği grev yasakları ve kısıtlamalar, 5 Mayıs 1983’te Danışma Meclisi’nce çıkarılan Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu’nda da yer aldı.

Anayasa, tüm işçilerin grev hakkı olduğunu öne sürse de “ancak” diye başladığı sınırlamalarla bu hakkın çok az bir kesimce kullanılabileceğine işaret ediyor. Bir kere bir çalışanın işveren karşısında bu hakkını kullanabilmesi için, sendika üyesi olma engellerini aşması; sendikasının da işyeri barajını ve işkolu barajını geçmesi gerekiyor. Bunlar tamamlansa bile, çalıştığı işyerinin ve işkolunun “grev yasağı” kapsamının dışında olması gerek. Grev yasağı olan işler, ilgili yasada şöyle sıralanmış:

- Can ve mal kurtarma işleri,
  - Cenaze ve tekfin işleri,
  - Su, elektrik, havagazı, kömür, doğalgaz ve petrol sondajı, üretimi, tasfiyesi ve dağıtım işleri,
  - Banka ve noterlik hizmetleri,
  - Kamu kuruluşlarınca yürütülen itfaiye, temizlik işleri ile şehir içi deniz, kara ve demiryolu ve diğer raylı toplu yolcu ulaştırma hizmetleri.
- Yasayla, “grev yapılamayacak işyerleri” ise şunlar:
- İlaç imal eden işyerleri hariç olmak üzere, aşı ve serum imal eden müesseseler, hastane, klinik, sanatoryum, dispanser ve eczane gibi sağlıkla ilgili işyerleri,
  - Eğitim ve öğretim kurumları, çocuk bakım yerleri ve huzurevleri,
  - Mezarlıklar,
  - Milli Savunma Bakanlığı ile Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlıklarınca doğrudan işletilen işyerleri,
  - Başladığı yolculuğu yurt içindeki varış mahallerinde bitirememiş, deniz, hava ve kara ulaştırma araçları.

Sonuç olarak, yeni yasalar çerçevesinde sendikal faaliyetin başladığı 1984’te, işverenlerin bildirimlerine göre işçi sayısı 2.5 milyon dolayınday-

dı. Bu işçilerden sendika üyesi olanlar 1 milyon 427 bindi. Bunların 507 bini grev yaşağı olan işler ve işyerlerinde çalışıyorlardı. Dolayısıyla grev hakkını kullanabileceklerin sayısı 920 bindi. Ancak bunların önünde de grevi engelleyecek, etkisiz kılacak başka mekanizmalar vardı.

12 Eylül öncesinde de olan Bakanlar Kurulu'nun "grev erteleme" yetkisi, yeni yasal çerçevede de, işçiler aleyhine kapsamı genişletilerek, yer aldı. Eskiden, önce 30, gerekirse 60 gün daha ertelenen grevin sonunda sendika greve çıkabilirdi. Ama yeni düzen bu 90 günlük geciktirmenin arkasından grevi yasaklarken devreye YHK'yi soktu ve ona son sözü söyleme yetkisini tanıdı. Böylece grevin ertelenmesi demek, otomatikman grevin kaderini YHK'ye teslim etmek anlamını taşıdı.

Yeni grev yasasının 31. maddesinde grevin bazı durumlarda geçici olarak yasaklanabileceğı de belirtildi. Buna göre, savaş halinde, genel ve kısmi seferberlikte, yangın, su baskını, deprem gibi doğal felaket hallerinde, Olağanüstü Hal uygulamalarında, Sıkıyönetim ilan edilen yerlerde grevin geçici olarak yasaklanması mümkün. Grevin "geçici" olarak yasaklandığı durumlarda da sürenin bitiminde greve devam edilemez; son söz YHK'nin.

Yeni düzenin bir de greve çıkılması halinde grevi etkisizleştirecek, fiilen yapılamaz duruma getirecek önlemleri var. Bunlardan biri greve başlatmayı uzatan formalitelerle ilgili. İşverenle uzlaşmazlık zaptı tutulsa bile, işveren greve çıkmayı 145 gün geciktirebilecek formalite engellerine sahip. Bu da işverene, greve karşı "gardını alma" zamanını tanıyarak sendikanın dayanma gücünü kırıyor.

Yeni yasada grev oylaması da grevi kırmak için bir engel olarak düşünüldü. Dörtte bir işçi kitlesinin isteğı ile grev oylaması yaptırılır. Oylamaya, grevin ilanı tarihindeki işçiler değil, daha sonra işe alınmış (işverence oylamaya "greve hayır" demeleri için alınmış olabilirler) işçiler de katılabilir.

Grev, uygulama sırasında da etkisizleştirilebilir. Grev süresince hammadde girişı, mamul mal çıkışı serbest. İşveren greve katılmayanlarla grevi sürdürebilir, dışarıya fason iş yaptırabilir. Grevci, işyerine "bu işyerinde grev var" ibaresi taşıyan pankarttan başka bir şey asamaz, çevre desteğı sağlayıp, grevin propagandasını yapamaz. İşyerinde iki grev göz-cüsünden başka kimse bulunamaz. Grev çadırı kurulamaz. Grev 90 günü aşarsa, işveren işçiyi ailesiyle birlikte lojmanından atabilir. Grevde geçen süre için ücret ödenmez. Önceki dönemlerde yasada böyle bir madde yer almaz, toplu sözleşme ile de bu sürenin ücreti işverene ödettirilirdi.

Böylece bir yandan sendika barajları, grev yasakları, bir yandan gre-

ve başlama için gerekli formalitelerin ve zamanın uzunluğu ile uygulamada işçiyi grevden caydıracak birçok engel, grev uygulamayı yeni dönemde nerdeyse olanaksız kıldı; işçilerin işverenler karşısında kullanabilecekleri son ekonomik silahları etkisiz hale getirildi.

Soru 79: 1980'li yıllarda işçi ücretleri ve memur maaşları ne yönde değişti?

Türkiye'de ücretlilerin kazançlarını izleyen, ücret ve maaş gelirleri ile ilgili düzenli bilgi alınabilecek bir kurum yoktur. İşçi ve işveren sendikaları, DİE, TİSK, DPT ve SSK farklı tanımlar çerçevesinde, genellikle de sadece imalat sanayiini kapsayan bilgiler toplar ve bunları zaman zaman yayımlarlar. Bu nedenle, ortalama ücret düzeyindeki gelişmeler, SSK kapsamında çalışanlar; devlet memurları; imalat sanayiinde çalışanlar ve asgari ücretteki gelişmeler biçiminde, ayrı ayrı sağlanabiliyor.

Çeşitli ücret grubundakilerin 1980-1990 dönemine ilişkin kazançlarındaki gelişmeler ayrı ayrı ele alındığında, şu sonuçlara varılıyor:

30 Nisan 1979'da tarım dışındaki asgari ücret günlük 180 TL idi. 1981'de bu rakam 282 TL, 1982'de 341 TL, 1983'te de 540 TL yapıldı. ANAP iktidarı döneminde de her yıl yeniden saptanan asgari ücret, 1990'da günlük 10 bin 125 TL olarak saptanmıştı. Asgari ücretteki cari artışlar enflasyondan arındırıldığında son on yılın yarısında reel asgari ücretin gerilediği, diğer yarısında da arttığı görülüyor. Gerçek asgari ücrette pozitif artışlar ancak 1981, 1983, 1986, 1987 ve 1990 yıllarında oldu; 1980, 1982, 1984, 1985, 1988 ve 1989 yıllarında saptanan asgari ücret ise enflasyon artışının altında kalarak asgari ücretlinin satın alma gücünü düşürdü.

İmalat sanayii ücretlerine bakıldığında ise, DİE verilerine göre, 1980 sonrasında sadece 1981'de sanayi işçilerinin reel ücretleri yüzde 5'e yakın reel bir artış gösterirken izleyen yılların çoğundan işçiler zararlı çıktılar. 12 Eylül'ün bir kurumu olan YHK döneminde imalat sanayii işçilerinin yıllık ücret artışları enflasyonun altında kaldı. 1982'de reel ücretlerdeki gerileme yüzde 3.2, 1983'te yüzde 5.4 oldu. Yeni Anayasa ve onun ışığında yenilenen çalışma yasalarının yürürlüğe girdiği 1984 yılı, 1980'lerde işçilerin en çok kayba uğradığı yıl oldu. ANAP iktidarının bu ilk yılında sanayi işçilerinin reel ücretlerindeki gerileme yıllık yüzde 11.4 oldu. 1985'te reel ücretlerdeki gerileme yüzde 4.8 olurken 1986'da gerilemenin durduğu; 1987'de ise yüzde 1.1'lik bir artışa yöneldiği görüldü (Tablo: 9).

Tablo: 9

REEL ÜCRETLER VE MAAŞLAR: 1980-1988

Yıllar	Reel Asgari Ücret (Günlük / TL)	Yıllık Artışlar (%)	İmalat Sanayii Reel Ücret (Aylık / TL)	Yıllık Artış (%)	Özel Kesim Reel Ücreti (Aylık / TL)	Yıllık Artış (%)	Memur Reel Maaşları (Aylık / TL)	Yıllık Artış (%)
1980	180.0	-	26.799	-	32.774	-	21.840	-
1981	206.0	14.4	28.099	4.9	34.639	5.8	16.858	-22.8
1982	194.3	-5.8	27.201	-3.2	33.439	-3.4	17.536	4.0
1983	233.5	20.2	25.719	-5.4	31.105	-7.0	16.241	-7.4
1984	218.0	-6.4	22.776	-11.4	31.259	0.5	14.516	-10.6
1985	192.6	-11.7	21.690	-4.8	31.405	0.5	12.965	-10.7
1986	206.1	7.0	21.884	0.9	30.963	-1.4	12.721	-1.9
1987	207.3	0.6	22.117	1.1	32.339	4.4	13.031	2.4
1988	204.6	-1.3	-	-	29.505	-8.8	12.767	-2.0

Kaynak: Törüner (1989).

Büyük işyerlerinde çalışan yaklaşık 300 bin kişiyi kapsayan TİSK'in verileri de DİE'ninkine benzer sonuçlar ortaya koyuyor. TİSK'in verilerine göre de 1981'de reel ücretlerde yüzde 5.8'lik artış görüldükten sonra 1982 ve 1983'te reel ücretlerde, sırasıyla, yüzde 3.4 ve yüzde 7 oranlarında gerileme görüldü. TİSK'e göre, reel ücretler 1984, 1985 ve 1987, 1989 ve 1990'da artışlar gösterirken 1986 ve 1988'de, işçilerin aleyhine, geriledi.

Memurlar, 1980'li yıllarda en çok gelir kaybına uğrayan kesim olarak dikkat çektiler. 1980 ve 1981'de katsayı 25 olarak sabit tutulduktan sonra ancak 1983'te 30'a çıkarıldı. 1980 yılı 100 kabul edildiğinde 1983'e kadar nominal maaşlara ve yan ödemelere yapılan zamların toplamının yüzde 77'yi bulduğu görüldü. Memurlar, 1981'de reel gelirlerinde yüzde 23'lük kayba uğradılar. 1982'de, önceki yıla göre reel maaşlar yüzde 4 arttı ama 1983'te tekrar yüzde 7.4'lük bir kayba uğradılar. Seçim yılı olan 1987 dışında, memurların satın alma gücündeki düşme 1989'a kadar sürdü. 1980-1988 arasında memurun ortalama aylık kazancının satın alma gücündeki kayıp yüzde 41.5'i buldu. Memurlar, ancak 1989 ve 1990'da yapılan zamlarla eski kayıplarının bir kısmını telafi edebildiler. 1989'da reel maaş artışı yüzde 38'i, 1990'da ise yüzde 36'yı buldu.

Prime esas kazançların prim ödenen gün sayısına bölünmesiyle bulunan SKK ücret bilgilerine göre de, 1983 ve 1987 yılları dışında 1980-1988 arasında reel ücretler hep geriledi. SSK bilgilerine göre, 1980'de 15 bin 116 TL olan işçi aylığı 1988'de 177 bin 802 TL idi. Ancak bu rakam enflasyondan arındırıldığında, 1988 aylığının 10 bin 902 TL olduğu görülmüyordu. Bu, 1980-1988 arasında işçi alımgücünde yüzde 28'lik bir düşüş demektir. SSK bilgileri, 1989 ve 1990'da ücretlerde reel artışlar olduğunu gösteriyor.

Özetle, 1989 ve 1990 yılları bir yana bırakıldığında, 12 Eylül ve ANAP rejiminde, çalışma düzeninin anti-demokratikleştirilmesiyle ücret ve maaşlar 1980'lerde genel olarak geriledi. Bu gerileme, memurlarda yüzde 42'yi bulurken işçilerde yüzde 25'e ulaştı. İşçi ve memurların "Bahar eylemleri" diye bilinen yaygın direnişlerinin yükseldiği 1989 ve 1990'da, önceki yılların kayıpları kısmen telafi edilse de çalışanlar 1980'li yıllardan genel olarak zararlı çıktılar.

Soru 80: 1980'lerde üretici köylülüğün gelirleri ne yönde değişti?

1970'lerin sonlarına doğru, büyük burjuvazinin, IMF, Dünya Bankası gibi kuruluşların yakındıkları konulardan biri ücret artışları iken ikinci

sırada taban fiyatları geliyordu. Tarımsal ürünler ile ilgili destekleme alımlarının bütçe üzerinde bir yük oluşturduğunu, bunun da enflasyonist etkilere yol açtığını belirten uluslararası kuruluşlar, dışa açılma politikasının gereği olarak iç talebi kırmak için de taban fiyatlarının düşük belirlenmesini istiyorlardı.

Başta pamuk olmak üzere bazı ürün taban fiyatlarının düşük belirlenmesinin ihracata da katkıda bulunacağı bekleniyordu. Pamuk, ayçiçeği, şeker pancarı gibi endüstriyel bitkilerin düşük maliyetle sağlanması, bu ürünleri girdi olarak kullanan firmaların dış rekabet gücünü artıracaktı. Bu ve benzeri güdülerle başlatılan üretici köylülüğün gelirlerini törpüleme kampanyası hedefini buldu ve 1980'ler, işçi ve memurlar gibi üretici köylüler için de kayıp yılları oldu.

1970'lerin ortalarından itibaren çiftçinin eline geçen tarımsal fiyatlarla, çiftçinin satın aldığı sanayi mallarının fiyatlarının oranını gösteren "iç ticaret hadleri" sürekli olarak üreticinin aleyhine gelişti. 1976 yılı 100 kabul edildiğinde bu oranın 1980'de 59.8'e kadar düştüğü görülüyor. Başka bir deyişle, ihracata dönük modele geçiş öncesinde başlayan üretici köylü gelirlerindeki düşüş, 1980'lerde de iflah olmadı. En dramatik düşme ise 1986-1989 döneminde oldu. Yine 1976 yılı 100 kabul edildiğinde, 1986'da iç ticaret hadlerinin 48.2'ye kadar düştüğü görüldü. 1989'da ise bu sayı sadece 51.8'di. 1977'yi izleyen fiyat çöküntüsü 10-12 yıl sonra bile telafi edilemedi. Korkut Boratav'a göre, Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye köylüsü bu derecede ağır ve uzun süreli bir diğer fiyat şoku ile karşılaşmadı. 1978-1989 dönemi ile karşılaştırılabilecek tek dönem, büyük buhranı izleyen 1930'lu yıllarda ve o dönemde bile bu ölçüde bir yoksullaşma olmadı.

Yarattığı artı-ürünü, tüccarın yanı sıra, aldığı borçların faizi olarak tefecilere ve bankacılara kaptıran köylü, özellikle Çukurova gibi pazara dönük yörelerde faiz kurbanları arasında yer aldı. Çukurova'da 1984'te Fatma ve Suud Doğruel tarafından yapılan bir alan araştırmasına göre, 250 dönümün altında toprak işleyen çiftçiler, giderlerinin yüzde 47'si için kredi kullanmışlar ve bunun da yüzde 85'ini tefeci ve tüccardan elde etmişlerdir.

Tarım/sanayi fiyat makasının üretici köylülüğün aleyhine gelişmesiyle, bu kesimin yaşadığı yoksullaşma, bütçe kaynaklarından bu kesime akan fonların başka kesimlere ayrılması fırsatını yaratmış oldu. Köylülük için kötü yılların başlangıcı olan 1976'da destekleme alımları için yapılan ödemeler, toplam tarımsal katma değerın yüzde 20'sini bulurken bu oran 1980-1987 arasında yüzde 12'ye düştü.

Tarım kesiminin 1980'li yıllardaki kaybı, milli gelirin fonksiyonel dağılımını gösteren S. Özmucur'un çalışmalarında da görülüyor. Buna göre de, tarım kesimi 1976'da milli gelirin yüzde 31.28'ini alırken bu oran 1980'de yüzde 23.87'ye düşmüştü. 1980'li yıllarda da üretici köylü için bir iyileşme olmadı. 1986'da yüzde 19.57'ye düşen tarımın payı 1988'de yüzde 16.56 oldu.

Görelili olarak gerileyen tarımsal fiyatlar karşısında üretici köylünün alışkın olduğu yaşam tarzını koruyabilmesi için ek çabalar göstermesi gerekti. Kayıp geliri telafi edebilmek için üretici köylünün başvurduğu başlıca önlem, emek ve toprak verimini yükseltmek, pazarlanan ürün miktarını artırmak oldu. Korkut Boratav'ın belirlemelerine göre, 1977-1985 arasında tarımda emek verimi yıllık ortalama yüzde 2.8'lik bir tempo ile büyüdü. Yani, çiftçi, 1976'daki hayat standartlarını koruyabilmek için verim ve üretim miktarını yükseltti. Düşen fiyat koşullarında verim artışını sağlayabilmek için, emek dahil girdi kullanımları da artırıldı. Örneğin, 1980-1987 arasında yapay gübre kullanımı yıllık ortalama yüzde 3'e yakındı. Kısacası, üretici köylü, 1977 sonrasındaki gelir kaybını, aile tüketimini kısarak ve aile emeğini daha yoğun biçimde üretime sokarak telafi etmeyi denedi. Geleneksel yaşam standardını korumak için katlanılan bu özveri, doğallıkla üretici ailesindeki refahı ve huzuru da bozucu etkilere yol açtı.

Soru 81: 1980'lerde ücretlilerin vergi yükü ne yönde değişti, bu durum gelir dağılımını nasıl etkiledi?

Çalışma yasalarında yapılan yeni düzenlemenin beklenen sonucu, ücretlilerin satın alma güçlerinin gerilemesi, dolayısıyla daha da yoksullaşmaları oldu. Kendi başına, gelir dağılımına sermaye sınıfı lehine bir müdahale anlamını taşıyan 1980'lerin ekonomi politikaları, emek aleyhtar tutumunu, çalışma yasalarını anti-demokratikleştirmekle sınırlamadı; devletin gelir ve harcamalarında da emek karşıtı bir çizgi izledi.

Devletin gelir politikalarında, çalışan kesime daha fazla vergi yükü bindirmekle, bu kesimin satın alma gücü daha da azaldı. Vergi sisteminde dolaylı vergilerin payı, özellikle 1980'lerin ikinci yarısında, ön plana çıkılarak bu yük, ağırlığını çalışanların oluşturduğu, tüketici kesime yükledi, dolaysız vergilerin yükü de ağırlıkla çalışanlara yıkıldı.

1980'den 1984'e kadar toplam vergi gelirleri içinde dolaysız vergiler ağırlıktaydı. 1984'te KDV'nin sisteme sokulması, fonların giderek önem ka-

zanması, "dolaylı vergi"nin toplam devlet gelirleri içindeki payının artması-na yol açtı. Konsolide bütçe vergi gelirleri içinde dolaylı vergilerin payı 1984'te yüzde 41.7 iken 1987'de yüzde 50.4'ü buldu, ancak 1990'da tekrar yüzde 46.6'ya indi. Bu son düşüşte, peşin vergi uygulaması ve ücretlilerin gelir vergisi yüklerini artırıcı düzenlemelerin etkili olduğu söylenebilir.

Dolaylı vergilerin çalışanlara getirdiği yeni vergi yükleri, gelir vergisi yükünün sermaye kesiminden çalışanlara kaydırılmasıyla daha da arttı. 1973'te milli gelirden yüzde 28.3'lük pay alan ücretliler, o dönemde gelir vergisinin yüzde 64'ünü öderlerdi. Sonraki yıllarda ücretliler yoksullaştıkça gelirlerinden hazineye ödedikleri vergi de düştü. Nitekim 1987'de milli gelir pastasından yüzde 17.1'lik pay alabilen ücretlilerin toplam gelir vergisi çanağındaki payları da yüzde 38.2 oldu. 1973 ve 1987 yılları karşılaştırıldığında, ücretlilerin üstündeki vergi baskısının pek değişmediği görülmüyordu. "Vergi baskısı" diye tanımlanan gelir vergisi payının milli gelir payına oranı 1973'te 2.26 iken 1987'de 2.23'tü. Ancak, 1987'den sonra durum ücretliler aleyhine ağırlaştı. Gelir vergisi dilimleri ve özel indirim, enflasyonun tahribatına terk edilince, ücretlinin gelir vergisi yükünün, dolayısıyla sırtındaki vergi baskısının arttığı görüldü. 1989'a gelindiğinde, milli gelirden yüzde 15 pay alan ücretlilerin gelir vergisi payı yüzde 55'e yaklaşmıştı. Buna karşılık ücretli dışındaki kesimin milli gelir pastasından aldığı pay yüzde 85 iken gelir vergisi yükünün yüzde 45'te kaldığı görülmüyordu.

Oğuz Oyan'ın, dolaysız ve dolaylı vergi yüklerini bir arada ele alarak ve konsolide bütçe dışındaki vergi kategorilerini de kapsayarak 1987 için yaptığı bir araştırma, toplam vergilerin yüzde 41'inin ücretlilerce ödendiğini ortaya koydu. Aynı yıl ücretlilerin milli gelir payının yüzde 17 olduğu anımsandığında, ücretlilerin, milli gelir paylarının 2.4 katı bir vergi yükü altında inledikleri görülmüyordu. Bu yük, 1988'den itibaren devreye giren ve bir istihdam vergisi niteliğinde olan Çalışanların Tasarruflarını Teşvik Fonu ve Konut Edindirme Yardımı gibi kesintilerle birlikte daha da ağırlaştı.

Soru 82: Eğitim ve sağlık gibi sosyal harcamaların bütçedeki payı ne oldu ve bundan çalışan kesimler nasıl etkilendi?

Monetarist yaklaşımı benimseyenler, devletin sosyal harcamalarına hiç sıcak bakmazlar. Onlara göre, eğitim, sağlık gibi sosyal harcamalar bir tür sübvansiyondur ve birçok sübvansiyon gibi bunlar da daraltılmalı, paralı hale getirilmeli, özelleştirilmelidir.

1980 sonrasının Türkiye ekonomisi yönetimine de hakim olan monetarist bakış açısı, sosyal harcamaları kısmakta gecikmedi. 1980'lerdeki bütçe harcamaları, gelirin yeniden dağılımına etki eden bu yolla da çalışan kesimlerin pek kollanmadığını; ücretliler için büyük önem taşıyan eğitim, sağlık, kültür gibi harcamalarda önemli gerilemeler olduğunu gösteriyor. Konsolide bütçe eğitim harcamalarının milli gelir içindeki payı 1981'de yüzde 3 ve 1983'te yüzde 3.3 iken 1984'ten itibaren hızla azalmaya devam ederek 1989'da yüzde 2.5'e kadar geriledi.

Sağlık harcamalarının milli gelire oranı ise 1981'de yüzde 0.8'den 1989'da yüzde 0.6'ya geriledi. Bütçenin eğitim, sağlık, kültür ve diğer sosyal hizmet harcamaları bir bütün olarak ele alındığında, bu sosyal harcamaların milli gelire oranının 1981'de yüzde 4.1'e, 1983'te yüzde 4.3'e ulaşmışken 1989'da ise yüzde 3.3'e kadar gerilediği görülür.

Türkiye, 1980'lerde sosyal harcamalara ayırdığı pay açısından orta gelirli ülkeler içinde de son sıralara düştü. TÜSES bünyesinde gerçekleştirilen bir araştırmaya göre, Türkiye bütçesinden eğitime ayrılan pay, 1972'de gelişmekte olan ülkeler ve orta gelirli ülkeler ortalamasından yüksek iken 1986'da orta gelirli ülkeler ortalamasının altına indi. Söz konusu dönemde toplam devlet harcamalarının GSYİH içindeki payı yüzde 15 oranında gerilerken eğitiminki daha hızlı olmuş, yüzde 33'ü bulmuştur. Böylece 23 orta gelirli ülke arasında Türkiye eğitime ayırdığı bütçe açısından 1972'de 10. sırada iken 1986'da 12. sıraya geriledi. Sağlık için ayrılan bütçe harcamaları daha da vahimdir. Sağlık harcamalarının bütçe içindeki payı Türkiye'de 1972'den itibaren her yıl için, dünya, gelişmiş, gelişmekte olan, orta gelirli ülkeler, hatta en fakir ülkeler gruplarının ortalamasından da geridir. Türkiye 1986'da sağlık harcamalarına, orta gelirli ülkelerin genelde ayırdıklarının yarısı kadar pay ayırmaktaydı.

1980'lerde sosyal harcamalarda görülen bu niceliksel gerilemeyi niteliksel gerileme de takip etti. Yılda yüzde 2.5'lik nüfus artışı olan Türkiye'de sosyal hizmet harcamalarının milli gelir içindeki payı, azalmak bir yana, aynı kalsaydı bile, hizmet daha fazla nüfusa bölüneceği için, yetersiz kalırdı. Sonuçta öyle de olmuştur. Okullarda öğretmen başına düşen öğrenci sayısı daha da yükselirken, hastanelerde de doktor başına düşen hasta sayısında büyük tırmanışlar oldu.

Sosyal harcamaları kısma politikası iki tür olumsuzluk yarattı. Birincisi beşeri sermayenin gelişme süreci hızla tıkandı. Lise eğitimi, diploma- lı ancak elinden pek bir iş gelmeyen bir dizi diplomalı işsiz yaratırken üniversite eğitiminin kalitesi de YÖK uygulaması ile birlikte hızla düştü. Mesleki teknik eğitime talepte hızlı artışlar olurken, bu talebi karşılamak

yerine hissedilir biçimde imam hatip okullarının sayısını artırma çabası gözlemlendi.

Eğitimde bu kalite düşüklüğü ve tıkanma, aynı zamanda, emek üretkenliğinin hızla körelmesi demektir. İkincisi, sosyal hizmet harcamalarının gerilemesi, toplumsal dengesizlikleri ve eşitsizlikleri körükleyerek istikrarlı bir gelişmenin yollarını da tıkadı. Beşeri sermayenin gelişme sürecinin tıkanması, sonunda TUSİAD'ı bile endişelendirdi. Tekelci sermayenin bu örgütü eğitim konusunda hazırlattığı raporlarla, aşınmanın durdurulması için eğitime ağırlık verilmesini talep etmeye başladı.

Soru 83: "İstihdam fonları", işverenleri ve çalışanları nasıl etkiledi?

1980'lerin ikinci yarısında, işçi çalıştırmanın maliyetini artırarak Konut Edindirme Yardımı Fonu, Çalışanların Tasarruflarını Teşvik Fonu başta olmak üzere bazı fonlar devreye sokuldu. Görünürdeki amaçları, "zorunlu tasarruf" ve "yardım" olarak lanse edilen bu fonların gerçek amaçları, kamu finansman açıklarını düşük maliyetlerle kapatmak, iç borç yükünü uzun vadeye yaymak ve devletin en büyük işveren olarak kendi personeline yaptığı ücret artışını diğer eliyle geri almasıydı. İşverenlerin de sızlanmalarına neden olan bu fonlar, sonunda çalışanları mağdur eden bir dizi olumsuzluğu da beraberinde getirdi.

Konut Edindirme Yardımı Fonu ve Çalışanların Tasarruflarını Teşvik Fonu için işçi ve işverenden yapılan kesintilerin toplamı, asgari ücret düzeyinde yeni başlayan bir işçi için 63 bin lira, beşinci altı aydan sonra çalışan işçi için ise 120 bin lira tutarında. Bu işçinin ödediği gelir vergisinin 71 bin lira olduğu anımsandığında, istihdam fonlarının gelir vergisinin üstünde olduğu; bundan da hem işçilerin hem de işverenlerin şikâyetçi oldukları görülüyor. Üstelik bu fonlardan konutla ilgili olanı sabit iken tasarrufla ilgili olanı oransal niteliktedir ve ücret arttıkça payı artmaktadır.

İşverenler, istihdamdan alınan bu verginin, dış açılma politikasına da ters olduğunu, Türkiye'nin avantajı sayılan ucuz emeğin, bu tür istihdam fonlarıyla avantaj olmaktan çıktığını, Türkiye'nin AT'a kıyasla, brüt ücretten en çok kesinti yapan ülke olduğunu öne sürüyorlar.

İstihdam fonları karşısında işverenler çeşitli savunma ve uyum mekanizmaları geliştiriyorlar. Bunlardan biri, emek yerine makine çalıştırmak yani, sermaye-yoğun teknolojilere geçiş; diğeri, özellikle 1980'lerin sonlarında bir salgın haline gelen işten çıkarmalar. Bu iki önlem de zaten

ileri boyutlarda olan işsizliği körükliyor. Bir diğer işveren savunma mekanizması, brüt ücreti bordroda düşük göstermek, bu yolla vergi kaçırmak ve/veya sigortasız işçi çalıştırarak her tür istihdam vergi, prim ve fonunu kaçırmak. Güvenceli istihdam koşullarının kötüleşmesi demek olan, ancak 1980 sonlarında yaygınlaşan bu durum, iş ve işçi sağlığı denetiminin güçleşmesi, düşük kıdem tazminatı, sosyal güvenlik hizmetlerinden yararlanamamak gibi bir dizi olumsuzluğu da beraberinde getirdi.

İstihdam fonlarının 10'dan fazla işçi çalıştıran işyerlerini kapsamına alması, bu yükümlülük altına girmemek için, büyük ölçeğin avantajlarından uzaklaşmak pahasına, işletmelerin parçalanması, büyüme eğilimlerinin dondurulması, taşeronla iş verme gibi eğilimleri de kamçıladı. Böylesi durumlar sendikal örgütlenmeyi ve mücadeleyi de güçleştirdi.

İstihdam kesintileri ile ilgili yükümlülüklerden kaçma, kaçınma yolları, işletmeler arasında rekabet ilişkilerini etkilediği için yaygınlaşma eğilimi taşıyor. Rakibinin kaçak işçi çalıştırarak sağladığı avantajdan geri kalmamak isteyen firma, aynı istihdam biçimine kendisi de geçmektedir. Ancak, özel sektör bu uygulamaya geçmekte bir sakinca görmezken devlet işyerlerinde bu tür alıcengiz oyunlarına gidilmemesi, KİT'ler ile özel sektör arasındaki haksız rekabet unsurlarına bir yenisini ekliyor.

Soru 84: 1980'lerde bölgesel dengesizlik sorunu nasıl bir görünüm aldı?

1980'li yılların iktisadi politikalarının sosyal yaşamda yarattığı bir tahribat da bölgesel dengesizliğin ileri boyutlara sıçramasıyla yaşandı. 1980'lerde gelişme, daha çok ülkenin Batı sahil kesiminde, özellikle de İstanbul'da yaşandı. İhracata dönük üretim ve ihracat faaliyeti İstanbul, İzmir, Mersin gibi liman kentlerinde yaşanırken finans kesimindeki gelişmeler de yine İstanbul'da gerçekleşti. Döviz kazandırıcı faaliyetlerden turizme ilişkin yatırımlar da lüks otel yatırımı biçiminde İstanbul'da ve diğer sahil kentlerinde yoğunlaştı. Büyük kentlerde yığılan nüfus, konut yatırımlarını da beraberinde getirdi. Kısacası, dışa dönük gelişme, Batı dünyasına yakın sahil kesimlerinde olurken kara Türkiye'sinde, özellikle de Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde önemli az gelişmiş yöre sorunları yaşandı.

Devletin sanayi yatırımlarından elini çektiği, özel kesimin de sanayi dışı alanlara, özellikle de ticaret, turizm, konut, ulaştırma gibi alanlara yöneldiği ve iç pazarın görece önemini kaybettiği 1980'lerde, Denizli, Eski-

şehir, Kayseri gibi Anadolu'nun sanayi kentleri ciddi durgunluklar yaşadılar. Anadolu sermayesi yüksek faiz koşullarından olumsuz yönde etkilenirken dışa açılmayı beceremediği ölçüde ayakta kalabildi, beceremediği ölçüde de çöktü. Devletin sanayi yatırımlarından elini çekmesi, bu yatırımlara muhtaç Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Doğu Karadeniz'de gelişiminin durmasını getirdi. Devletin dışında yatırımcının boy göstermediği bu bölgelerde işsizlik ve yoksullaşma hızla arttı.

Bu dengesizliğin büyümesinin görünür sonuçları bir yandan bölgeler arasında gelir farklarının artması, bir yandan da İstanbul ve Batı illerine huzlanan iç göç hareketi oldu. Sorunun bir başka boyutu da, artan ekonomik sıkıntılarla beraber, geri yörelerdeki halkın, Kürtlerin, ihmal edilmişliklerini daha yüksek sesle dile getirmeleri ve devletle ihtilaflı duruma düşmeleri oldu.

Erdoğan Özüto'nun belirlemelerine göre 1979-1986 arasında milli gelirin illere göre dağılımında, Balıkesir ve Sakarya dışında Marmara Bölgesi'nin, ülke genelinde yaratılan milli gelir içindeki payı arttı. Ege Bölgesi'nde de Kütahya ve Denizli dışındaki iller, söz konusu dönemde milli gelir içindeki paylarını artırdılar. Akdeniz'de İçel, Orta Anadolu'da Kırşehir, Yozgat ve Nevşehir'de gelişme görülürken, Malatya'da Özal faktörünün etkisiyle, K. Maraş, G. Antep, Ş. Urfa ve Diyarbakır'da GAP yatırımlarının katkısıyla diğer illere göre gelişme yaşandı. Buna karşılık 1979-1986 arasında Siirt, Mardin ve Burdur'un durumlarında bir değişme görülmezken kalan diğer tüm illerin Türkiye milli geliri içindeki payları azaldı.

İller itibariyle milli gelire bakıldığında 1986'da İstanbul'un payının yüzde 22 olduğu, bunu yüzde 7.68 ile Ankara'nın, yüzde 7.25 ile İzmir, yüzde 4.9 ile Kocaeli, yüzde 3.7 ile Adana ve yüzde 3.4 ile Bursa'nın izlediği görülmüyordu. Böylece bu altı ilin ülke milli geliri içinde 1975'te yüzde 43.5 olan payının 1986'da yüzde 48.8'i bulduğu görülmüyordu. En yüksek paya sahip olan İstanbul'un payının Hakkari'nin payına oranı 1965'te yüzde 150 iken 1986'da yüzde 243'e çıktı. 1975'te İstanbul'daki ortalama gelirin yaklaşık yüzde 19'u olan Hakkari ortalama geliri, 1986'da İstanbul'ununkinin yüzde 9'una kadar geriledi. Bu, iki kutup arasındaki gelir farkının 10 yıl içinde 1'e 5'ten 1'e 10'a çıkması demekti.

1980'lerde gelişmenin İstanbul ve çevre illerinde, Ege'de ve Akdeniz'de Mersin'de yaşanması, diğer bölgelerden bu illere işgücü ve sermaye göçünü de hızlandırdı. Bu göç, göç veren illerin beşeri sermayesinin ve yatırıma dönüşebilecek birikiminin kanaması demekti ve o illerdeki çöküşü hızlandırdı. Madalyonun diğer yüzünde ise göç alan illerin, özellikle İs-

İstanbul'un büyüyen kentsel sorunları vardı. 1990'a doğru 8 milyonluk nüfusa ulaşan İstanbul'da gündelik yaşam her gün daha da zorlaştı. Trafik, çevre kirliliği, belediye hizmetlerinin yetersizliği, gecekondulaşma gibi sorunlar, 1980'lerde İstanbul'da da ciddi tahribatlara yol açtı.

Soru 85: 12 Eylül-ANAP rejiminde sendikal mücadele nasıl biçimlendi, Türk-İş ve DİSK'te ne gibi gelişmeler oldu?

12 Eylül'ün kurumu YHK uygulamaları ve daha sonra da 1982 Anayasası ve onun ışığında oluşturulan yeni çalışma yasaları ile kısıpaca alınan işçi hareketi, sermayenin saldırıları karşısında uzun süre savunmasız kaldı, yenilgiyi kabul ederek sindi. İşçi hareketinin radikal kanadı DİSK'in 12 Eylül askeri rejimince, silah zoruyla, bertaraf edilmesinden sonra ayakta kalan tek işçi örgütü Türk-İş'ti. Türk-İş yöneticileri, 12 Eylül darbesine alkış tutanlar arasında yer aldılar. Türk-İş'in genel sekreteri Sadık Şide, 12 Eylül hükümetinde Sosyal Güvenlik Bakanı olarak yer aldı. Türk-İş üst yönetiminin bu tavrı, üyesi olduğu uluslararası işçi kuruluşu Hür Dünya İşçileri Konfederasyonu (ICFTU) tarafından da tepkiyle karşılandı ve üyeliği askıya alındı. Türk-İş'in DİSK'e reva görülenlere kayıtsız kalması, buna karşılık ICFTU'nun DİSK'i sahiplenmesi de ilginçti. ICFTU, tutuklu DİSK'lilerin ailelerine yardım yaptı, DİSK'lilerin serbest bırakılmaları için dünya çapında etkin bir kampanyayı Avrupa Sendikaları Konfederasyonu ile birlikte yürüttü.

Türk-İş, yalnızca işçi haklarını doğrudan sınırlayan yasalar konusunda değil, işçi hareketine dolaylı engeller getiren Olağanüstü Hal, DGM, siyasi partiler, dernekler, gösteri ve toplantı yürüyüşleri ile ilgili pek çok yasada da kayıtsızlığını sürdürdü. Dahası, işçi haklarına temel sınırlamaların yer aldığı 1982 Anayasasını, oylamadan önce desteklediğini ilan eden tek kitle örgütü Türk-İş oldu.

Türk-İş'in bu sağlıksız çizgisi, ANAP döneminde de sürdü. Geleneksel "partiler üstü" politikasını sürdüren Türk-İş, iktidarı askerlerden devralan ANAP'ın anti-sendikal yasaları değiştireceğini umdu. Oysa, yeni yasal çerçeve, ANAP'ın başındaki Özal'ın, MESS başkanlığını yaptığı 1970'lerde hayal ettiği bir düzeni getirmişti. Özal, bu yasal çerçeveyi de kullanarak toplumda sendikasılaşmayı, sendikal hareketi etkisizleştirmeyi sağlayacak bir dizi operasyona yöneldi.

Satın alma güçleri hızla gerileyen, iş güvenliği ve işçi sağlığı konusunda güvencelerden yoksun kalan, işverenlerin keyfi tutumları karşısın-

da sıkıntıları artan Türk-İş tabanı, beklentilerine yanıt vermekten uzak Türk-İş yönetimini "sivil yönetim"e geçişle birlikte zorlamaya başladı. Yeni yasaların getirdiği felaketi, uygulamaya geçtikçe farkedен işçiler, Türk-İş yöneticilerini daha aktif mücadeleye iten ana güç oldular. Türk-İş 1985'ten itibaren, büyük duraksamalarla ve gönülsüzce de olsa, ANAP iktidarına cephe aldı ve geleneksel çizgisinden koparak referandum ve genel seçimlerde ANAP karşıtı oy kullanılması yönünde kararlar aldı.

1987 sonrasında ise Türk-İş tabanı Türk-İş türü sendikacılıktan radikal bir kopuşla, yeni bir eylem çizgisi izlemeye başladı. Otomobil-İş, Laspetkim-İş gibi DİSK çizgisine yakın bağımsız sendikaların da ivme kazandırıldığı mücadeleci eylem çizgisi, hızla Türk-İş üyesi işçiler arasında kabul gördü. Bu hızlı "mayalanma"da ana etkenlerden biri de, DİSK üyelerinden birçoğunun 12 Eylül sonrasında sendikasız kalmamak için Türk-İş'e bağlı sendikalara katılmış olmaları ve DİSK'ten kalma mücadele deneyimlerini oraya taşımış olmalarıydı.

1985 sonrasında bir yandan, yeni yasalarla etkisizleştirilmiş olması-na karşın, grev silahı daha sık kullanılırken, bir yandan da kitlesel direnişler, boykotlar yeni eylem çizgisinin ana öğeleri oldu. Sendikal faaliyetlerin yeniden başladığı 1984'te grev sayısı 4 ve grevci işçi sayısı 561 oldu. 1985'te de 2410 işçi 21 işyerinde greve gitti. 1986'da grev sayısı 21'de kalırken grevci sayısı yaklaşık 8 bine çıktı. Ancak grevlerde tımanış, esas olarak 1987 sonrasında görüldü. 1987'de 307 işyerinde 30 bin işçi greve giderken, 1988'de 156 işyerinde 30 bin işçi grev yaptı. Direnişlerin yaygınlaştığı 1989'da grevdeki işyeri sayısı 171'i, grevci sayısı da 40 bini buldu. Ancak grevlerde patlama esas olarak 1990'da yaşandı (Tablo 10). Bu yıl 458 işyerindeki grevcilerin sayısı 166 bindi. 1990, Türkiye işçi hareketinde grevdeki işyeri ve işçi sayısının rekor düzeye çıktığı bir yıl oldu. 1990 grevlerine katılan 166 bin işçinin üçte ikisinin özel kesimde olduğu dikkati çekiyordu. ANAP iktidarı, grev erteleme silahını ilk yıllar pek kullanma ihtiyacı hissetmezken 1990'da bununla da sendikal mücadeleyi sindirmeyi denedi. 1985'te 1, 1989'da da 2 defa grev erteleme kararı alan ANAP iktidarı 1990'da grevdeki 6 işletme ve 93 işyerini kapsayan 26 bin işçinin grevini erteledi. 1991'de de "Körfez Krizi" gerekçesiyle 102 bin işçiyi ilgilendiren 158 grev hakkında erteleme kararı aldı.

1987 sonrasında, şiddeti dışlayan, yoğun katılıma dayanan ve kamuoyunun dikkatini, sempatisini çeken işçi eylemleri hızla yayılmaya başladı. Oturma eylemleri, yemek boykotu, alkışlı yürüyüş, sakal grevi vb. toplu eylemler, 1989 Bahar Eylemleri, 1990-1991 Zonguldak işçi hareketi ve 1991 genel grevi, işçi tabanının yarattığı, özgün biçimler içinde geliştirdi-

Tablo: 10

1980 ÖNCESİ VE SONRASI GREVLER

Yıllar	Grev Sayısı	Katılan İşçi	Grevde Kaybolan İşgünü (Bin)
1975	116	13.708	669
1976	58	7.240	326
1977	59	15.682	1.397
1978	87	9.748	426
1979	126	21.011	1.147
1980	220	84.832	1.303
1981	—	—	—
1982	—	—	—
1983	—	—	—
1984	4	561	5
1985	21	2.410	194
1986	21	7.926	235
1987	307	29.734	1.962
1988	156	30.057	1.892
1989	171	39.435	2.911
1990	458	166.306	3.466

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı.

ği; ancak sonuçta Türk-İş yönetimine de yön veren, peşinden sürükleyen önemli mücadeleler oldu.

Türk-İş cephesinde, “dipten gelen dalga”nın etkisiyle daha mücadeleci bir sendikacılık anlayışı hakim olmaya başlarken DİSK yöneticileri de 12 Eylül ve ANAP iktidarına karşı sabırlı ve kararlı bir hukuk mücadelesi yürüttüler. 12 Eylül cezaevlerinde 4 yıllık tutukluluk devresi geçiren DİSK yöneticileri 1991’de aklandılar. DİSK Başkanı Abdullah Baştürk ile Genel Sekreter Fehmi Işıklar, bir yandan DİSK’in yeniden açılması için çaba gösterirlerken bir yandan da Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) çatısı altında aktif politika yapıp 1987’de milletvekili seçildiler. Baştürk ve

Işıklar, bir süre sonra SHP'den ayrılıp Halkın Emek Partisi (HEP)'ni kurdular. Ancak, Baştürk kısa süre sonra HEP'ten ayrılarak yeniden DİSK'in açılması mücadelesine zamanının tümünü ayırdı. DİSK yöneticileri 1991'de beraat ettiler. DİSK'in yeniden faaliyete geçmesi için mal varlıklarının da geri alınması için çabalar yoğunlaştırıldı. Baştürk'ün 1991'in son günlerinde, bir beyin kanaması sonucu yaşamını yitirmesi, DİSK için önemli bir kayıp oldu.

Soru 86: Ücretliler, aşınan yaşam standartlarını korumak için ne gibi telafi mekanizmalarına başvurdular?

Yüksek enflasyon karşısında yetersiz kalan ücret ve maaş artışları emekçi kesimde bir yoksullaşmayı gündeme getirirken, alıştıkları 1980 öncesi yaşam düzeyini korumaya çalışan ücretliler, bir dizi "telafi edici yol"larla standartlarının aşınmasını önlemeye çalıştılar. Bu, bir yandan standardı yükseltmeye dönük projeleri ertelemekle; yani harcamalarda tasarruflu olmakla, bir yandan da yeni gelir sağlayıcı yollar bulmakla yapıldı. Konut sahibi olmaktan ya da daha iyi bir kiralık konuta geçmekten vazgeçme, yıllık tatil masraflarını kısma, çocukların eğitim harcamalarından kesintiye gitme, kitap, gazete, sinema, konser gibi kültürel ihtiyaçları TV ile ikame etme, yuva çağındaki çocuğun yuva masraflarını kısmak için yuvadan alınıp aile büyüklerinin bakımına terketme, harcamaları kısma ya da erteleme ile ilgili başlıca aile önlemleri oldu.

Kayıp gelirleri telafide başvurulacak yollar ise çeşitli. "İkinci iş tutmak" sıkça başvurulacak bir telafi yolu oldu. Özellikle satın alma güçleri 1980-1988 arasında yüzde 42 azalan memur kesiminde bu yol çok denendi. Olabildiği ölçüde fazla mesai yaparak haneye giren geliri artırma da bu bağlamda kaybedilen geliri telafi yollarından biri oldu.

Hane halkından daha çok kişinin işgücü piyasasına girmesi, kayıp geliri telafinin bir başka yolu. Ev hanımının işe girerek ya da eve iş alarak ev işlerine ek, iş yükleri üstlenmesi; emekliye ayrılmış aile büyüğünün yeniden çalışmaya başlaması, eğitimdeki çocuğun okulu bırakarak ya da okul saatleri dışında iş tutması kayıp gelirin telafisinin başlıca yolları oldu.

Borçların, taksitlerin ödenmesi için otomobillerin, ev gibi gayrimenkullerin, ziynet eşyasının satılması ya da aile büyüklerinden yardım talep etmek de bu dönemin sıkça başvurulacak önlemleri arasında yer aldı.

Ücretlilerin hane harcamalarını kısma, kayıp gelirleri telafi için yeni gelirler bulma çabaları, Türkiye halkının çok önem verdiği aile düzeni ve

refahında önemli gediklerin açılmasına neden oldu. Sarsılan aile düzeni içinde yük ve fedakârlığı ağırlıkla üstlenenler, kadınlar oldu. Çocuklar, eğitimden koparak ya da yetersiz eğitime mahkûm kalarak bu dönemin bir diğer kurbanları olurken yaşlılar da son günlerini huzur içinde geçirmenin fırsatını bulamadılar.

“Ek iş”, “part-time iş”, “ev içi iş” adıyla anılan yeni dönemin bu çalışma biçimleri, birçok işverene, beyan dışı işçi çalıştırma olanağı verdiği için, sigortalı, vergili, sendikalı işçi çalıştırmaktan daha çekici geldi. Özellikle eve iş verme yönteminin yaygın olduğu konfeksiyon, örgü sektöründe bu çalışma tarzı ağırlık kazandı. Bu tür çalışma yöntemlerinin artması, sendikal mücadeleyi ve sendikacılık oranını da olumsuz yönde etkiledi.

Kayıp geliri sendikal mücadeleyle telafi etmek yerine başka yollar-
dan bulmayı teşvik edici yollar ANAP rejimince de sunuldu. ANAP'ın büyük kentlerde gecekondulara tapu tahsis belgesi vermesi, imar yasakla-
rını gevşetmesi, dar gelirli kesimi kentsel rantlara ortak etti. Bu tür bir po-
pülizm ile partisine büyük kentlerde taban bulan Özal, başta Ankara, İs-
tanbul ve İzmir'dekiler olmak üzere 3-milyon dolayındaki gecekonduya
tapu tahsis belgesi dağıttı. Belediye gelirlerinin de artırıldığı 1980'lerde
belediyeler eliyle gecekondu bölgelerine yol, su, elektrik gibi hizmetlerin
de götürülmesi, ücret-maaş yönünden kayıplara uğrayan ücretlilerin bir
kısmına, kentsel rantlarla kaybını telafi edebilme olanağı getirdi. Bazı ge-
cek-kondu sahipleri, kaçak yapısına yeni kat çıkarak ya da müteahhitle kat
karşılığı anlaşarak bir anda ücret kaybını unutturacak bir gelire kavuştu-
lar. Kentsel rantlara gecekondu sakinlerinin küçük paylarla ortak edilme-
si, ANAP için, maliyetsiz bir gelir artırma yoluydu, doğrudan doğruya
kimseye zararı yoktu. Buna karşılık bu tür bir popülizm, gecekondu kesi-
minin bir kısmının kayıp gelirini telafi etmeye ve onu ANAP saflarına
çekmeye yaradı. Büyük kentlerden ANAP'ın son seçimlerde güçlü çıkma-
sında, imar aflarının, tapulandırma çalışmalarının, imar izinlerinin önemli
etkilerinin olduğu öne sürülebilir.

“DIŞA AÇILMA”DA TÜRKİYE BURJUVAZİSİ: HIZLANAN TEKELLEŞME VE DEĞİŞEN DENGELER

Soru 87: 1980'lerde burjuvazi içi yeniden yapılanma nasıl bir görünüm kazandı?

İthal ikameci birikim tarzından ihracata dönük birikim tarzına geçiş yapan sermaye, emek ile olan ilişkilerini daha otoriter bir düzleme taşıyıp yeni kurallara bağlarken, kendi içinde de düzenlemeler yaşadı. Bu düzenlemeler, hem yerli sermayenin kendi içinde hem de uluslararası sermaye ile yaşadığı ilişkilerde oldu.

1980'li yıllar, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasının, dolaşısıyla tekelleşmenin arttığı bir dönem oldu. Özellikle sermayenin merkezileşmesi ekseninde yaşanan bir tekelleşme görüldü. Parasal politikaların başatlık kazandığı 1980'lerde, yüksek faiz ve döviz kuruna uyum gösteremeyen bir dizi firma piyasaya havlu atmak zorunda kaldı. Doğal olarak, özsermayesi sınırlı olan ve banka kredileriyle çalışan, üstelik iç pazara bağımlı faaliyet gösterdiği için dışa açılmayan firmalar, sektörden ilk çekilenler oldu. Çekilme, daha çok, tesisleri, borçlanılan bankaya devretme ya da alım gücüne sahip bir holdinge satma şeklinde oldu. Böylece, 1980'ler, sermayece güçlü grupların ayakta kaldıkları, çürüklerin ise tasfiye olduğu bir dönem oldu.

Zaten, modelin iç mantığı da bunu gerektiriyordu. Dışa açılma, rakip ülke sermayelerinin rekabet gücüne sahip olmayı, bu da onların ulaştığı sermaye yoğunluğunu yakalamayı, onların tekelleriyle boy ölçüşecek tekelere sahip olmayı gerektiriyordu. Bu nedenle, sermayedeki merkezileşme ve yoğunlaşma, tekeli eğilimleri hiç dert edilmeden, desteklendi, teş-

vik edildi, hatta birçok durumda firmalar büyüme, “evlilikler yapmaya” mecbur tutuldu. Bu sürecin sonucunda, sektörel bazda firma egemenlikleri, 1980 öncesi dönemdekini daha da üstüne çıktı. Bazı sermaye gruplarının ekonominin geneline dönük hakimiyetleri daha da pekişti. Bu sonuçta, yüksek faizin ayıklayıcı etkisinin yanı sıra, ithalatta serbestleştirme de elek işlevi gördü. Serbestleştirilen ithalat, bazı firmaların tasfiye edilmesi-ne de yaradı.

1980’ler, fiyatı serbest bırakılan para ve dövizle uğraşan, hacmi hızla artan dış ticaret işlemlerine aracılık yapan mali sektörü, dönemin gözdesi yaptı. Özellikle 1980’lerin ikinci yarısında artan iç ve dış borçlanmalar, sektörün cazibesini ikiye katladı. Kaynak ihtiyacının artmasıyla yükselen faizler, sadece faiz geliriyle yaşayan bir rantıye sınıfı da ortaya çıkardı. Faizler, sanayi kârının aleyhine hızla büyüdü. Para ticaretiyle uğraşan kişi ve kuruluşlar, dönemden daha kârlı çıktılar. 1980’ler döviz kazandırıcı faaliyetleri teşvik edip desteklediği için bu alana geçiş yapan ihracatçılar, dış müteahhitler, turizmciler, uluslararası kara ve deniz taşımacılığı yapan kesimler, dönemin kârlı sermaye fraksiyonları oldular. Bunlara daha sonra, hormonal büyüme gösteren İstanbul’da lüks konut, otel, iş merkezi yaparak kentsel rantlara el koyanlar eklendi.

1980’ler, mali kuruluş sahiplerini, rantiyeleri, dışa mal satanları, dışarıda inşaat işleri alanları, turizme yönelenleri, taşımacılık yapanları ve kentsel rantlardan yararlanmayı bilenleri ödüllendirirken; daralan iç pazar koşullarında dışa açılmayanları, yetersiz sermayesi nedeniyle yüksek faiz kullanıp ödeme güçlüğüne düşenleri ve serbestleştirilen ithalat karşısında rekabet gücü bulamayanları cezalandırdı ve onları sistemden ayıkladı.

Türkiye’de daha 1980 öncesinde dikey ve yatay birleşmelerle “entegre bir tekelleşme” yapısına kavuşan büyük sermaye, 1980’li yıllarda, teşvik edilen alanlara esneyebildiği, nüfuz edebildiği ölçüde, mali bünyesinin güçlülüğü nedeniyle süreçten kazançlı çıktı. Büyük sermaye, iç pazarı dönük üretimini mümkün olduğu kadar dış pazarlara da hitap edecek fiyat ve kaliteye getirerek, kârlı sektörlerden bankacılığa, ihracatçılığa, inşaatçılığa soyunarak ya da eskiden bu alanda uğraşan şirketlerini güçlendirerek yeni dönemin de en güçlüsü olmaya çalıştı.

Bazı gruplar bu döneme uyumda fazla zorlanmazken, bazıları çeşitli sorunlar yaşadılar. Yeni koşullara ayak uydurmada zorlananlar kâh küçülerek, kâh tamamıyla piyasadan çekilerek sistemden uzaklaştılar. Ancak, bu yaşama-yokolma savaşının kuralları, tam da piyasa tarafından belirlenmedi. Tersine, büyük çapta devlet müdahaleleriyle, zordaki firmalara can simitleri atılarak modelin istediği “ekonomik darvinizm”, yani “ölen ölür

kalan sağlar bizimdir" kuralının işlemesi engellendi. Normal seyrine bırakıldığında, modelin tasfiye edeceği birçok firma, işletme, devletin şeşitli biçimler alan "kurtarma operasyonları" ile ayakta kaldı.

1980'ler, ihracat ve dış mütahhithlik gibi faaliyetlerden dolayı hızla yükselen; ancak izleyen konjonktürlere ayak uydurmada güçlük çekip aynı hızla yok olan sermaye fraksiyonlarına da tanık oldu.

Türkiye burjuvazisi iş yapılanmasının yanı sıra uluslararası sermaye ile ilişkilerinde de kabuk değiştirdi. Dünya ticaretindeki payı artan Türkiye kapitalizmi, gerek ticaret, gerekse üretici sermaye düzeyinde, daha şok uluslararasılaştı. 1980'lerin ikinci yarısında, "Avrupa tek pazarı" hedefinin kamçıladığı şirket birleşmeleri sürecinde Batılı sermayedarlarla daha şok bütünleşen Türkiye burjuvazisi, 1980'lerde, henüz eğilim düzeyinde de olsa, bazı üçüncü dünya ölkelerine sermaye ihraç etmeye, oralarda şirketler kurmaya, şirketler satın almaya başladı. Cezayir, Tunus gibi Kuzey Afrika ölkeleri ile Doğu Avrupa ve dağılan SSCB'nin Türki Cumhuriyetleri, sermaye ihraç edilen başlıca ölkeler oldular.

1980'ler Türkiye burjuvazisine, önceden devlet tekeline olan birçok alanın da açıldığı bir dönem oldu. Silah sanayii, sigara sanayii, hava taşımacılığı, TV-radyo yayıncılığı ve elektrik üretimi, özel yatırımlara açılan başlıca sektörleri oluşturdu.

Soru 88: İş Bankası, bir sermaye topluluğu olarak 1980'li yıllarda nasıl bir gelişme gösterdi?

Büyük sermaye grupları içinde üçünün, diğerlerine göre 12 Eylül ve ANAP rejiminden daha şok yararlanıp hızla büyüdükleri ve diğerleri ile aralarındaki mesafeyi her yıl hızla artırdıkları dikkati çekti. Bunlar, Koç, Sabancı ve İş Bankası gruplarıydı.

Kendine özgü bir sermaye yapısı olan, o nedenle bir aile şirketinden şok "anonim kapitalist" niteliğine sahip olan İş Bankası, bankacılığın yanı sıra sanayi ve ticaret sektörlerinde yer alan iştirakleriyle, Cumhuriyetin kuruluşundan beri özel sektör liginin zirvesindeki yerini 1980'lerde de korudu. İş Bankası grubunu, 1980'lerde de zirvede tutan, mali sektörde genişleyen faaliyetleri ve iştiraki olan cam tekelinin ihracata dönük faaliyetleri oldu.

1989'a gelindiğinde şube sayısı 947'yi bulan İş Bankası'nın Türkiye bankacılık sisteminin toplam mevduatlarından ve bankacılık kârlarından aldığı pay tek başına yüzde 15'i buluyordu. Bankanın topladığı mevduat,

özel milli bankaların topladığı mevduat içinde ise yüzde 28'lik büyüklüğe ulaşmıştı. İş Bankası, bankacılık sektöründe, Dışbank, TSKB, SYKB, Türk Merchant Bank, Arap Türk Bankası gibi bankaları da kontrolünde tutuyordu. Bunlardan Türk Merchant Bank, 1980'lerin ürünü, yabancı ortaklı bir bankaydı. İş Bankası, Anadolu Sigorta ve Ankara Sigorta ile sigortacılık sektöründeki gücünü de artırmıştı. Bu sigorta şirketleri, sigorta sisteminde toplanan prim toplamında yüzde 18'lik, teknik kârda ise yüzde 23'lük paya sahiptiler. Destek Reassürans ile Milli Reassürans da İş Bankası'nın bünyesindeki iki mükerrer sigorta kuruluşuydu.

Cumhuriyet'le yaşıt İş Bankası, kuruluşundan itibaren sanayiye istikrar etmiş, banka sermayesi ile sanayi sermayesi, kuruluş itibarıyla iç içe büyümüşlerdi. Şişe-Cam tekeli Cam Topluluğu, Banka'nın sanayi iştiraklerinin bel kemiğini oluşturuyordu. İhracata dönük cam sektörü, 1980'li yıllarda olağanüstü büyüme göstererek, İş Bankası grubunun, rakipleriyle arasındaki mesafeyi açmasında önemli bir rol oynadı. 1980'lerin sonlarına doğru, Şişe-Cam, kendi sektöründe Avrupa'nın dördüncü büyük firması büyüklüğüne ulaştı. 1976'da 20 milyon dolarlık cam ürünü ihraç eden bu tekelin 1990'daki ihracat rakamı 352 milyon dolardı. 14 yıldaki artış yüzde 1660'tı. Cam Topluluğu'nun 1976'da 9 bin 200 olan işçi sayısı 1990'da 17 bini bulmuştu.

İş Bankası, iştiraklerinin camdan sonra en çok yoğunlaştığı alan tekstildi. Banka, 1980'lerde, ödeme güclüğü içine düşen bazı tekstil şirketlerine ortak olarak bir tekstil topluluğu oluşturdu. Mensa Şirketler Grubu diye adlandırılan bu toplulukta Güney Sanayi, Mensa Mensucat, Ödemiş Tekstil ve Ceyhan Tekstil üretici firmaları yer aldı. 1988'de Mensa grubunda 8 bin kişi çalışıyordu ve şirketler, 9 metrelik örme ve 3 milyon parçalık hazır giyim ve konfeksiyon kapasitesine sahipti.

İş Bankası, diğer sektörlerde de önemli sanayi şirketlerine sahipti. 1990'da Türkiye'nin 500 büyük sanayi şirketi içinde İş Bankası'nın kontrol ettiklerinin sayısı 29'du. Bunlar, aynı yıl 4.5 trilyon TL'lik satışla toplam 500 firma içinde yüzde 6.2'lik pay almışlar ve gruba 261 milyar TL'lik kâr getirmişlerdi.

Soru 89: Koç ve Sabancı Toplulukları 1980'lerde nasıl bir gelişme gösterdiler?

Türkiye kapitalizminin iki rakip devinden Koç ve Sabancı, 12 Eylül askeri darbesinden ve onu izleyen ANAP rejiminden en çok yararlanmış grupların başında yer aldılar. 1970'lerin sonlarında ekonomik darboğaza

girip kâr oranları düşen bu iki sermaye grubu, 12 Eylül'le birlikte yaşanan ekonomik değişimlere sağladıkları uyumla, tarihlerinde yaşamadıkları hızda büyüdüler ve Türkiye kapitalizminin en güçlülere oldular. Ulaşıkla- rı gücün niceliksel boyutunu somutlamak için şu göstergelere bakılabilir: 1991'de Koç Grubu 39, Sabancı Grubu ise 21 trilyon TL'lik cirolar ger- çekleştirdiler; bu iki grubun 60 trilyon TL'lik ciroları, aynı yıl Türkiye'nin 430 trilyon TL'lik GSMH'sinin yüzde 14'ü demekti; yine bu iki grubun ci- roları, aynı yıl 100 trilyon TL'de kalan Türkiye'nin bütçe gelirlerinin yüz- de 60'ına eşitti.

1990'a gelindiğinde, Koç'un 90 dolayındaki şirketinin konsolide ciro- su 24 trilyon TL'yi, kârları da 2.3 trilyon TL'yi bulmuştu. Grubun 1990'da ulaştığı ihracat rakamı 632 milyon doları buluyordu. Koç'un katettiği hızlı büyümeyi, çalıştırdığı işçi sayısından anlamak mümkün. 1979'da 17 bin kişinin çalıştığı Koç Topluluğu'nda 1990'da 38 bin kişi çalışıyordu.

Sabancı Topluluğu'nda ise 1990'ın cirosu 13.3 trilyon TL idi ve 1.7 trilyon TL'lik kâr rakamına ulaşmıştı. Aynı yıl, Sabancı'nın ihracatı 368 milyon dolardı ve şirketlerinde 32 bin işçi çalışıyordu.

İkisi de sanayi sektöründe iddialı olan bu gruplardan Koç, 1990'da Türkiye'nin 500 büyük firması içinde 26 şirketiyle 500 büyüğün cirosun- dan yüzde 15.3'lük pay almıştı. Koç'un bu 26 sanayi şirketinin kârları da 500 şirketin kârları içinde yüzde 26.8'lik paya sahipti. Aynı yıl Sabancı'nın ilk 500'e giren sanayi şirketlerinin sayısı 14'tü ve Sabancı şirketleri ilk 500'ün cirosunda yüzde 5.5, kârlarında ise yüzde 6.4'lük pay almışlardı.

Hem yatay hem de dikey bütünleşmelerle, "entegre tekelleşme" mo- deli içinde holdingleşen bu iki grup, 1980 öncesi hem iç pazara hem de dışa dönük sektörlerde sahiptiler. Dışa açılmacı programlarla birlikte iç pa- zara dönük sanayilerine koruma sağlayan, onları zamanla dışa dönük hale getirmeye çalışan bu gruplar, teşvik verilen ihracat, turizm, bankacılık, ta- şımacılık, emlakçılık vb. alanlardan hiçbirini ihmal etmeden bu sektörler- de faaliyetlere geçip başa güreştiler.

Devletle iş yaparak ilk birikimini sağlayan, birçok sanayi kuruluşu- nu devletle ortaklaşa kuran Koç Grubu, 1980'lerde de devletin ihsanların- dan yararlanmayı bildi. Koç, 1980'lere, sırtında Asilçelik yüküyle girmiş- ti. Bu yatırıma, ithal ikameci dönemin şartları içinde, kur garantili kredi kullanılarak başlanmıştı. Asilçelik, Türkiye'nin en büyük özel sektör yatı- rımıydı. Ne var ki, Koç, ihracata yönelinen dönemde pek iddialı kalacak bu "kambur"dan kurtulmak istiyordu ve bu muradına ermede pek zorlan- madı. 12 Eylül'ün ilk günlerinde, cuntacı generallerle özel bir "muhab- bet"i olan Koç, Asilçelik'i devlete devretmekte fazla güçlük çekmedi.

Yapısı ağırlıkla otomotiv ve beyaz eşya üstüne kurulu olan Koç Grubu, ihracatta pek iddialı olmayan bu sektörlerde, özellikle iç talebin daraldığı yıllarda sıkıntılar yaşadı. Ancak, yıllık ortalama yüzde 6.5'lik büyüme yaşanan 1984-1987 arasında, Koç kârları da büyük artış gösterdi. İzleyen yıllarda kârlılık performansını koruyan Koç için, kârların yüzde 170 artış gösterdiği 1990, "altın yıl" oldu.

Akbank'ın omurga görevi yaptığı Sabancı Topluluğu için de 1980'ler hızlı büyüme yılları oldu. Akbank, topladığı mevduat itibarıyla İş Bankası'nın hemen arkasından gelen en büyük özel banka kimliğinde. 1989'da 345 milyar TL'lik kârla, bankacılık kesiminin en fazla kâr eden bankası olan Akbank, aynı yıl 617 şubeye sahipti.

1980'lerde Akbank'ın yanında İngiltere'de Ak International adlı bir bankayı faaliyete geçiren ve Fransızlarla ortak BNP-Akbank'ı kuran Sabancı grubu, sahibi bulunduğu sigorta şirketleriyle de sigortacılık pazarından yüzde 15 pay alıyordu.

Sabancı Topluluğu, Koç'a göre 1980 öncesinde eksik kaldığı yabancılarla ortaklık konusuna 1980'lerde hız verdi. Sabancı, bir yandan kurulu şirketlerine yabancı ortaklar alırken, bir yandan da yabancılarla ortak yeni şirketler kurdu. 1990'da kurulan bu şirketlerden biri, Koç ile Sabancı arasında ciddi gerilimlere de yol açtı. Tofaş ve Otosan ile otomobil üretiminde yoğunlaşan Koç, aynı alanda Sabancı'nın Japonların Toyota firmasıyla birlikte faaliyet gösterme girişimini oldukça soğuk karşıladı. ANAP iktidarının bu projeye teşvik vermesine de alınan Koç'un, 1991 genel seçimleri öncesinde ANAP'tan çok, DYP'ye yakın durmasının gerekçesi, bu pazar kavgasıydı.

Soru 90: 1980'lerde ön plana çıkan diğer büyük sermaye grupları hangileriydi?

1980'lerin sonlarına gelindiğinde dönem boyunca gelişmesini sürdüren, İş Bankası, Koç ve Sabancı gruplarını izleyen sermaye grupları sanayi, bankacılık ve inşaat ağırlıklıydı.

Çukurova Grubu, bünyesindeki Yapı Kredi, Pamukbank ve Uluslararası ile 1980'li yıllarda da gelişmesini sürdürdü. Çukurova Demir Çelik sanayide, Çukurova Dış Ticaret ise ihracatta grubun yüzünü güldüren şirketler oldu.

Dış müteahhitlik, özellikle de boru döşeme ihalelerinde önemli yer tutan Tekfen, gübre ve süt sektöründeki sanayiciliğine Tekfenbank'ı da

katarak 1980'lerde gelişimini sürdürdü. 1980'leri kârlı kapatan gruplardan Enka da inşaat ağırlıklı bir grup. 1980'lerde teşvik edilen ihracata da ağırlık veren Enka'nın 1980'lerin sonlarına doğru işleri, baştaki kadar iyi değildi. Egeli sanayici Yaşar Grubu, 1980'lere ayak uydurmakta güçlük çeken ve ANAP'ın rakibi MDP'ye oynadığı için ağzı yanan gruplardan oldu. Yine de Yaşar 1980'lerde de zirvedekiler arasında yerini korudu. 1980'lerde yıldızı parlayan gruplardan biri Çolakoğlu grubu oldu. İhracata dönük demir çelik sektöründe Türkiye'nin en büyük haddehanelerinden birinin sahibi olan bu grup, bankacılık ve ihracat faaliyetleriyle 1980'lerde güçlendi.

Tekstil sektörünün devlerinden Dinçkökler de ihracata dönük yapılarından dolayı 1980'lerde yüzü gülenlerden oldular. Bir diğer inşaatçı STFA da 1980'lerin ilk yarısında yurt dışındaki; ikinci yarısında ise yurt içindeki köprü, otoyol vb. inşaat işleriyle önemli birikimler sağladı. Beyaz eşya, elektronik alanlarında faal Profilo, özellikle iç pazarın canlandığı yıllarda rahat nefes alırken 1980'lerde yıldızı sanayicilikte parlayanlardan biri de Toprak Grubu oldu. Seramik, demirdöküm, temizlik kâğıdı gibi alanlara giren Toprak, aynı alanların devlerinden Elginkan ve Eczacıbaşı ile iç piyasada çekişti. Eczacıbaşı da ilaç sektöründe dış pazarlar buharak ve yabancı ortaklar edinerek 1980'lere uyumda fazla zorlanmadı.

Tekstilci Bursalı Sönmez, 1980'lerin ihracata dönük bir diğer önemli grubu oldu. Assan isimli demir-çelik şirketi ve Kibar Dış Ticaret ile ihracatta isminden söz ettiren Kibar grubu da ismi 1980'lerde duyulanlar arasında yer aldı. Bağfaş, Bodur, Feniş ve Uzel Traktör, 1980'leri kazasız-belasız geçiren sanayi grupları olurken inşaatçılığın yanı sıra bankacılık atılımları da yapan Doğuş, 1980'lerin "tuzu kuru" kesimleri arasındaydı.

Adını 1980'lerde tekstil yatırımlarıyla duyuran Gaziantepi Konukoğlu ailesi, 1980'lerin en önemli ve istisnai sanayi yatırımcısı olarak dikkat çekti. İşıklar ve Alarko, müteahhit firmalar olarak 1980'lerin "sermaye ligi"nde orta sıralarda yer alırken Boynerler, Cankurtaran, Sarkuysan, Bezmenler de kalburüstü gruplar olarak dikkat çektiler.

1987'den itibaren ihracatta ilk sırayı alan "çok ortaklı" ihracat şirketi GSD de dikkatleri çekti. 100 dolayındaki imalatçının ortaklığı olan GSD, kuruluş yılı 1987'de 210 milyon dolar olan ihracatını 1990'da 475 milyon dolara çıkardı.

Soru 91: 1980'lerde sanayi sermayesi-banka sermayesi kaynaşması nasıl bir boyut kazandı?

Sermayenin toplulaşmasına hizmet eden, üretken sermaye ile mali sermayenin iç içe geçmesi süreci, 1980'li yıllarda ivme kazandı. Bu kaynaşma iki tarzda gerçekleşti. Birinci olarak, mali sektör ağırlıklı sermaye grupları, sanayi ve hizmet alanları ile ilgili şirketler satın alarak ya da yeni şirketler kurarak büyümelerini sürdürdüler; ikinci olarak ise, mali bir kuruluşu denetleyemeyen gruplar, banka satın alarak ya da yeni bir banka kurarak finans sektörünün nimetlerine ortak oldular.

Mali sektör ağırlıklı İş Bankası ve Çukurova Grubu, 1980'lerde yeni bankalar ve iştiraklerle büyümelerini sürdürdüler. İş Bankası, yurt dışında şubeler açarak ve yurt içindeki bankalarına Türk Merchant Bank'ı katarak kendi sektöründe genişlerken, birçok sanayi şirketini de iştirakleri arasına kattı. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Karamehmet-Eliyeşil ailelerinin denetiminde iken 1980 sonlarında Karamehmet ailesinin bir kanadının tek başına hakimiyetini ilan ettiği Çukurova Grubu, Yapı Kredi, Pamukbank ve Uluslararası isimli bankalarına 1980'lerde, yurt dışında kurduğu ilk bankayı eklerken, yurt içinde de, özellikle alacağını tahsil edemediği sanayi şirketlerini ele geçirerek, genişlemesini sürdürdü. Bir başka bankacı aile Uzanlar, Doğuştan satın aldıkları İmar Bankası'na yeni kurdukları Adabank'ı eklerken Turgut Özal'ın oğlu Ahmet Özal ile kurdukları Magic Box ile de 1990'da özel televizyonculuk işine giren ilk grup oldular. Özal isminin "kapital" olarak kullanıldığı ve her türlü devlet desteği gördüğü bu gayri-Anayasal teşebbüs, ANAP'ın iktidarı kaybettiği 1991 sonlarında mahkemelik oldu. Büyük ortak Uzanlar, Ahmet Özal'ı tasfiye etmek isteyince bu "kutsal ortaklık" da mahkeme salonlarına taşındı.

1980'ler, banka sahibi olmayan grupların bünyelerine bir banka katmak için yoğun biçimde yarıştıkları bir dönem de oldu. 1980 başlarına değin yeni banka kurulmasına izin verilmemesi, birçok sermaye grubunu bu olanaktan mahrum bırakmış ve rakipleri karşısında dezavantajlı duruma sokmuştu. 1980 başlarında banka kurulması serbest bırakılınca kadar, birçok grup, yerel bankaları ele geçirerek banka sahibi olmayı denedi. 1930'larda kurulmuş, ancak faal olmayan yerel bankaları ele geçirip isim değişikliği ile ulusal banka yapmak, banka sahibi olmanın tek yoluordu.

Bu yolla banka sahibi olanlardan biri Egeli Yaşar Grubu oldu. Akhisar Tütüncüler Bankası, ABD'li ortak da alınarak, "Tütüncüler Bankası" yapıldı. İzmirli Özakat Ailesi, İzmir Esnaf Bankası'nı "Egebank" yaparken, Manisa Bağcılar Bankası Sürmenler ailesince "Bağbank" yapıldı. Af-

yon Terakki Servet, K-Ç grubunca "Hisarbank"; Elazığ İktisat Bankası da "Odibank" yapıldı. Kocaeli Bankası, Çolakoğlu Grubunca "Türk Ekonomi Bankası (TEB)" olarak faaliyete geçirilirken, Denizli İktisat Bankası da Ergür ve Erikoğlu ailelerince "İktisat Bankası" adıyla ulusal banka yapıldı.

Banka kurulmasının serbest bırakılmasından sonra da sermaye grupları yeni bankalar kurma yoluna gittiler. Bu bankaların bazıları yabancı ortaklarla kuruldu. 1986'da tekstilci Akın ailesi Tekstilbank'ı; Koç Grubu, Amerikan Express ile Koç-Amerikan Bank'ı; Sabancı, Fransız BNP ile BNP-Akbank'ı kurdular. Bu bankaya daha sonra Alman Dresdner Bank da katıldı. Karadenizli Ulusöy ve Yılmaz Grupları, Titibank'ı 1985'te faaliyete geçirirlerken, bankacı Hüsnü Özyeğin de Finansbank'ı kurdu. Turizm grupları da banka sahibi olmaktan geri kalmadılar. 1988'de Net Grubu Netbank'ı; Lapis Holding de TYT Bank'ı faaliyete geçirdi. Kavalalı Grubu, Körfez sermayesi ile bir yatırım bankası kurarken Garanti Bankası'nın sahibi Doğu Grubu da Katarlı işadamları ile Körfezbank'ı oluşturdu. Enka da Japonlar ile Chemical Mitsui Bank'ı, Tekfen de Tekfenbank'ı kurarak "bankalı sermayedarlar" arasında yer aldılar.

1991'de ise bankasız gruplardan dördü daha banka kurma izni aldı. 1980'lere büyük ihracatçı olarak başlayan, daha sonra emlakçılığa dönmüş yapan Mustafa Süzer; sanayici Toprak Grubu, Milliyet Gazetesi sahibi otomotivci Aydın Doğan ve emlakçı Salih Tatlıcı, banka kurma izni alan başlıca sermaye grupları oldu. Profesyonel bankacılıktan patronluğa geçiş yapanlardan İbrahim Betil de Abu Dhabi'li ortaklarıyla bir banka kurma izni aldı.

Bu arada, bazı bankaların 1980'lerde el değiştirdikleri, bazılarının piyasadan çekildikleri görüldü. Kastelli Krizi ile alabora olan K-Ç Grubu'nun Hisarbank ve Odibank isimli bankaları, Has Grubu'nun İstanbul Bankası ile birlikte Ziraat Bankası'na devredilirken, Bağdat ve İşçi Kredi de sistemden tasfiye oldular. Töbank ise zor duruma düşüncü kamu bankası durumuna getirildi. Özel sermayedarlar arasındaki el değiştirmeler şöyle oldu: Koç ve Sabancı'nun ortaklığı Garanti Bankası, iki ortağın anlaşmazlığına düşmeleri üzerine tıkanınca, Doğu Grubu'na satıldı. Titibank'ı önce Asil Nadir, ondan da Eliyeşil ailesi aldı. Netbank, bankacı Atilla Uras'a satıldı. İktisat Bankası'nı, Denizlili ortaklarından Erol Aksoy; Egebank'ı da Özakat grubundan Hüseyin Bayraktar aldı. Akın grubuna ait Tekstilbank'a da 1992 başlarında giyim sanayicilerinin çok ortaklı şirketi GSD ortak alındı.

1980'lerin sonlarında ise bazı yabancı bankalar, "şube" olarak faali-

yet gösterirken, çeşitli avantajlar sağlayacakları için “anonim şirket”e dönüştüler. Yabancı bankalar bunu yaparken bünyelerine yerli ortak da aldılar. Standart Chartered, Manufacturers Hanover, The Chase Manhattan Bank bu yolu izleyen bankalar olurken Oyak, Alarko, Cerrahoğlu gibi gruplar yerli ortaklar arasında yer aldılar.

Soru 92: İflaslar nasıl arttı, “şirket kurtarma operasyonları”nın biçimleri nelerdi ve kimler yararlandı?

Uygulanmakta olan istikrar ve uyum politikalarının kurallarından biri de, piyasa koşullarına ayak uyduramayanların tasfiyesini öngörüyordu. Yeni koşullara uyum gösteremeyenlerin “temizlenmesi” sonucu bu alandaki gerileme sürecinde boşa kalan kaynakların akışı yoluyla yeni birikim modeliyle uyuşan kesimlerde sermaye birikimi yeniden harekete geçirilecekti. 1980’ler boyunca tasfiye, iflas, konkordato yoluyla piyasadan silinen firma sayısı 1980 öncesine göre bir hayli arttı. Özellikle, 1980’lerin ikinci yarısında iflas ve konkordato yoluna gidenlerin, Narin, Ercan, Kastelli, Kadirbeyoğlu İnşaat, Koşar Deri gibi büyük firmaları kapsadığı dikkat çekti. Konkordato isteyen firma sayısı 1980-1990 arasında 409’a ulaştı. Aynı dönemde iflas eden firma sayısı ise 1995 oldu. “Fesih ve tasfiye” ile “ticareti terk” ise, daha çok küçük firmalar ve şahıs şirketleri arasında yaygınlaştı: 1980-1990 arasında 15 bin 700 dolayında şirket “fesih ve tasfiye” yoluyla piyasadan çekilirken 126 bin gerçek kişi de ticareti terk ettiğini ilgili makamlara bildirdi.

Piyasa, uyum gösteremeyenleri ayıklıyor görünse de, 1980’ler birçok “uyum problemi olan firma”nın devletçe batmaktan kurtarıldığı bir dönemdi aynı zamanda. Kamuoyunda “şirket kurtarma operasyonu” olarak adlandırılan icraatların bazıları tekil firmalara dönük olurken bazıları da belli bir grubun tümüne birden kolaylık sağlıyordu. Bu operasyonların başlıcaları şöyle özetlenebilir:

Birçok şirket, değişik gerekçe ve nedenlerle devlet sektörüne alındı. Koç’a ait Asilçelik, bunların başlıcalarıydı. Özel çelik üretimi için yatırıma başlanan özel kesimin en büyük yatırımı, değişen birikim modeli stratejisi çerçevesinde riskli bir yatırıma dönüşünce, Koç, hükümete başvurarak bu tesisin kamu mülkiyetine alınmasını istedi. Asilçelik ASOK adlı bir KİT’e dönüştürülerek KOÇ’un kamburu giderildi.

Tekstil sektörünün devlerinden Sapmaz ailesinin Güney Sanayi firması, İş Bankası’na devredilirken devlet bankaları Sümerbank ile Ziraat

Bankası ortak yapılarak devlet desteği sağlandı. Bankalara borçlarından dolayı acze düşen Ertan Sert'in 8 şirketli Başak Grubu, daha sonra Emlak Kredi ile birleştirilen devlete ait Anadolu Bankası'na devredildi.

Oyak-Kutlutaş ortaklığına Emlak Kredi Bankası'nın yüzde 15 ortak yapılması da, devletten özele yapılan kaynak aktarımının bir başka örneği idi. Ayrıca, adı sonradan Türkiye Kalkınma Bankası olan DESİYAB da, 1983 ortalarına kadar 130 çok ortaklı şirkete değişik oranlarda ortak olarak, küçültüleceği öne sürülen devlet sektörünün daha da büyümesine yol açtı. Transtürk Holding'e ait Meban'ın tahvil borcu karşılığında Anadolu Bankası'na yamanması, bir başka kurtarma icraatı oldu. Bunların dışında, Kastelli kriziyle beraber çöken K-Ç grubuna bağlı Hisarbank, Odibank ile Has Ailesine ait İstanbul Bankası ve 30'a yakın iştirakleri Ziraat Bankası'na yamandı.

20 Mart 1984'te ise Ziraat Bankası'na 14 milyar lira borcu olan otomotiv firması TOE, yine Ziraat Bankası'na devredildi... TOE'de askerlerin holdingi OYAK yüzde 55 pay sahibiydi.

16 Aralık 1985'te yapılan bir operasyonla da, vergi borcundan dolayı hacizli olan Toprak Holding'e ait Paktaş, yaklaşık 25 milyar TL'ye Hazine'ye, oradan da Sümerbank'a devredildi. Ayrıca, Meban isimli kuruluşun ödeme güclüğü içine girmesiyle krize giren Transtürk'tün de borçları konsolide edilerek yeniden yaşaması sağlandı. Akıllarda kalan bir kurtarma da Töbank ile ilgiliydi. Mimaroglu ailesinin kontrolündeki bu banka, 1987'de krize girince kamu bankalarının ortaklığı ve Kamu Ortaklığı İdaresi'nin iştirakiyle bir devlet bankası durumuna getirildi. Demir-çelik sektörünün önde gelen kuruluşlarından Metaş da, 1990'ların başlarında "kurtarma" programına dahil edilmiş kuruluşlar arasındaydı.

Bu tür tekil kurtarma operasyonlarının dışında devlet, belli grupların tümünün yararlandığı çeşitli kurtarma operasyonları gerçekleştirdi. Merkez Bankası'ndan sağlanan uzun vadeli, ucuz faizli kredilerin, başka amaçla oluşturulmuş fonların kullanılması, vergi afları ya da indirimleri, yatırım teşviki alıp taahhüdünü yerine getirmeyenlere af, faiz yükünü hafifletmek, "toplu şirket kurtarma operasyonları"nın başlıca biçimleri arasındaydı.

Soru 93: 1980'lerde yıldızı kayan sermaye grupları hangileri oldu?

Gerek yüksek finansman giderleri ve iç talep eksikliğinin yaşandığı istikrar konjonktürlerinde, gerekse görece genişleme devrelerinde, birçok irili-ufaklı firma zor durumlar yaşadı. Özellikle küçük ve orta boy firma-

lar arasında iflas, tasfiye ve konkordato olayları hızlandı. Ancak bunlar arasında "arabayı deviren" büyük sermaye grupları da yer aldı. Kapitalistlerin ücretlileri yoksullaştırma yılları olan 1980'ler, aynı zamanda kapitalistlerin kapitalistleri de yoksullaştırdıkları bir dönem oldu ve birçok firma büyüyen, yeni döneme daha iyi uyum sağlayan gruplara yem oldu.

Büyükler arasında ilk dökülme 1982'nin ikinci yarısında Kastelli krizi ile yaşandı. Kastelli, kendisiyle beraber, Kozanoğlu-Çavuşoğlu grubunu, Transtürk grubunu, İşçi Kredi Bankası, Bağbank gibi küçük bankaları, İstanbul Bankası'nın sahibi Has Ailesini de aşağı çekti.

İkinci dalga çöküş, büyük sanayiler arasında oldu. Anadolu Endüstri Holding, Narin, Ercan, Amasyalılar, Hazet, Akfa, Puro-Fay, Mengerler, Özsaruhanlar (Metaş), Özakatlar, Sağra gibi sanayici özelliği ağır basan gruplar, 1987'den başlayarak sıkıntılı günler geçirdiler ve konkordato gibi yollara başvurdular. Töbank, bankacılık sektöründe tutunamayan banka olarak devlete yamanırken, Çarmıklı, Sungurlar, Sar Holding gibi gruplar da Libya'dan alacakları takıldığı için zor demler yaşadılar.

Yıldızı 1980'lerde parlayıp yine 1980'lerde solanlar da vardı. K-Ç Grubu tipik bir örnekti. Sonra, ANAP ile organik bağlar kuran İzdaş, Penta, Okumuş, Başak ve Eska da "tutunamayanlar" arasında yer aldı. "Haya-li ihracat" vurgununun hesabı sorulurken "günah keçileri" seçilen Menteşoğlu ve Hanri Benazus (Yupi Tavukçuluk), İGS'nin ortakları Hazet Grubu, İktisat Bankası'nı Erol Aksoy'a kaptıran Ergür ve Erikoğlu aileleri ile Pınar Konservecilik, Türk Telekom da 1980'li yılların akılda kalan "batık"ları arasındaydı.

Yine 1980'lerde sansasyonel gelişme gösteren ve uluslararası çaptaki büyümesi, uluslararası çöküşle sonuçlanan Asil Nadir de dönemin unutulmazları arasındaydı. Büyük yaprak dökümü 1991'e de uzadı. Büyük müteahhitlerden Kadirbeyoğlu İnşaat, Kutlutaş; deri sanayicileri Koşar Deri, Mega Deri, Derimod; "tencere kralı" olarak bilinen Öztiryakiler, alüminyum sektörünün önemli ismi Nasaş, Bohemya Kristal, Tercüman'ın sahibi İlcıklar, 1991'in "gazi"leri arasındaydı.

1980'lerde yıldızı kayanların kalburüstü olanları arasında, bazıları piyasaya yeniden dönemezken, bazıları eski haşmetine sahip olmadan, küçülerek yeniden "sahneye döndü". Virajı dönemeyen, ancak küçülerek yeniden piyasaya girenler arasında kamuoyunun yakından bildiği Transtürk, Bezmenler, Has Ailesi, Mengerler, Anadolu Endüstri Holding, Narinler, Ercanlar gibi isimler vardı. Bu grupların elden çıkardıkları firmaların ise, ağırlıklı İş Bankası ve Çukurova bankaları ile Koç ve Sabancı gruplarının ellerinde toplandığı dikkati çekiyordu.

Soru 94: “Rantiyelik” nasıl önem kazandı?

1980’li yılların en önemli özelliklerinden biri, “rantiye”liği cazip kılan bir dönem olmasıydı. Mevduat, döviz, tahvil, gayrimenkul gibi üretken olmayan ve nakde çevrilmesi mümkün varlıklarını nemalarından, değer artışlarından sağladıkları gelirlerle varlıklarını sürdüren rantiyeler, 1980’li yıllardan en kârlı çıkan kesimler oldu.

Faizlerin pozitif getiri sağlayacak kadar yükseltilmesi, döviz kurunun günlük ayarlamalara tabi tutulması, devlet tahvillerine enflasyonun altında kalmayan faizlerin verilmesi, İstanbul’un hormonal büyümesinin yarattığı yüksek kentsel rantlar, önceden sanayici, inşaatçı vb. üretken faaliyetlerde bulunanları bile, yatırım yerine “plasman ve spekülasyon” yapan rantiyelere dönüştürdü.

Rantiyelerin niceliksel büyüklüğü konusunda başvurulabilecek bir gösterge, bankalar sistemindeki tasarruf mevduatlarının hesap gruplarına göre dağılımıdır. Bu dağılım, yüksek faizin küçük bir azınlığa yaradığını ortaya koyarken, Özal ve çevresinin “pozitif faizle, tasarruf sahiplerinin sömürülmesini önledik, gelir dağılımını düzelttik” demagojisinin de tekzibidir, aynı zamanda.

1990’da bankalar sisteminde 31 milyon 800 bin tasarruf hesabı vardı. Bu hesapların yüzde 93,2’si 3 milyon liranın altında küçük hesaplardı ve toplam mevduatın yüzde 24’üne sahiptiler. Buna karşılık yüzde 6,8’lik büyüklüğe sahip hesap cüzdanlarında, mevduatın yüzde 76,5’i yatıyordu. Daha rafine bir ayrımla, hesap cüzdanlarının binde 5’ine sahip 186 bin hesap cüzdanının sahipleri, tasarruf mevduatının yüzde 31,5’ine tekabül eden 11,5 trilyon TL’nin sahipleriydiler. Bir kişinin, birden fazla hesap cüzdanı sahibi olabileceği de dikkate alındığında, söz konusu yüzde 31,5’lik mevduatın, sayıları 100 bini bulmayan bir rantiyeye gruba ait olduğu sonucuna varılabilir.

1980’li yıllar bankaları da “kurumsal rantiyeler” durumuna getirdi. Asli işlevleri “rantiyeler” ile girişimci kapitalistler arasında “aracılık” olması gereken bankalar, 1980’lerin özellikle ikinci yarısında, topladıkları mevduatlarla kısa dönemli döviz ve sermaye piyasası işlemlerine girip spekülatif kazançlara yöneldiler. Devletin artan iç borçlanma talepleri, bankaların “rantiyelik”lerini pekiştirdi. Vergisiz ve yüksek faizli devlet tahvilleri ve hazine bonoları bankalara büyük kârlar sağladı. Özel ulusal bankaların 1980-1988 dönemi kârlarına bakıldığında, bu kurumsal rantiyeliğin sağladığı kazançları da izlemek mümkündür. Özel sermayeli ulusal bankaların, 1979 fiyatlarıyla 1980’de 4,5 milyar TL olan kârları,

Tablo: 11

BÜYÜK SANAYİDE KATMA DEĞERİN BÖLÜŞÜMÜ

Yıllar	500 BÜYÜK FIRMA				ÖZEL BÜYÜK FİRMALAR				KAMU KURULUŞLARI			
	Ücret	Faiz	Kâr	Kira	Ücret	Faiz	Kâr	Kira	Ücret	Faiz	Kâr	Kira
1982	52.6	27.6	19.4	0.4	42.5	31.0	26.1	0.6	68.4	23.0	10.4	0.2
1983	55.5	28.9	15.2	0.4	42.7	29.9	26.8	0.5	74.9	27.5	-2.6	0.2
1984	46.4	22.2	31.0	0.4	38.2	33.1	28.0	0.7	57.4	7.4	35.1	0.1
1985	40.4	24.6	34.5	0.5	39.4	36.2	23.7	0.7	41.3	14.6	43.9	0.2
1986	37.9	37.9	23.7	0.5	32.6	45.1	21.6	0.7	44.3	29.4	26.1	0.2
1987	34.4	38.2	27.0	0.4	29.5	35.1	34.9	0.5	40.5	41.9	17.4	0.2
1988	33.5	43.9	22.3	0.3	31.8	38.4	29.3	0.5	35.4	50.1	14.3	0.2
1989	46.6	35.0	18.0	0.4	39.1	30.4	30.0	0.5	55.5	40.4	3.9	0.2
1990	59.9	30.5	9.2	0.4	48.5	24.8	26.2	0.5	76.0	38.4	-14.7	0.3

Kaynak: İSO Dergisi, Ağustos, 1991.

1983'te 21.3 milyar TL'ye sığradı. 1980'lerin ikinci yarısı, bankaların net kârlarında olağanüstü artışların olduğu bir dönem oldu. Özel bankalar, yine 1979 fiyatlarıyla, 1985'de 75 milyar TL olan kârlarını her yıl artırarak 1988'de 550 milyar TL'ye çıkardılar.

Rantiye kesiminin "faiz" biçiminde el koyduğu gelirin büyüklüğü, 500 büyük sanayi şirketinin yarattığı katma değerın bölüşümünde de görülebiliyor. 1982'de 500 büyük sanayi firmasının yarattığı katma değerin yüzde 28'i faiz payı olarak rantiyelerin cebine akarken bu oran 1986'da yüzde 38'e kadar çıktı. Aynı yıl, 500 firmada çalışan 700 bin dolayındaki işçi ile rantiyeler aynı geliri paylaşmışlardı. 1988'de yüzde 44'e ulaşan faizin katma değer içindeki payı, olağandışı bir durumu ve birçok sanayiciyi çileden çıkarıyordu. Sanayiciliği bırakıp rantiyeliğe meyletme manzaraları da böyleli konjonktürlerde kamçılanıyordu. İzleyen iki yılda faiz oranlarının bir nebze düşmesi, 500 firmanın katma değeri içinde faizin payını görüce azaltsa da 1989'da yüzde 35 olmasını, 1990'da da yüzde 30'da kalmasını, önleyemedi (Tablo: 11)

Soru 95: Arsa rantları nasıl tırmandı, kimler yararlandı?

1980 sonrasında bölgesel gelişmenin İstanbul ve çevresi lehine devam etmesi bu "egemen kent"ın ekonomik belirleyiciliğini pekiştirirken artan ekonomik faaliyetin yeni iş merkezleri ve kente göçen yeni nüfusun da konut talepleri hızla büyüdü.

Öte yandan 1980'ler, Belediyelerin gelirlerinin artırıldığı ve dış borç almada çekingen davranmadıkları bir dönemdi. Bu gelirlerle 1980'lerin ikinci yarısında kentsel altyapı yatırımlarına hız verilmesiyle birlikte gelişen konut ve iş merkezi talebi, milyarlarla ifade edilen "kentsel rantlar"ı da doğurdu.

İstanbul'da, Boğaziçi'nde yapılaşmaya verilen izin, ikinci Boğaz körüsu aracılığıyla kent ulaşım ağında yaşanan sıçrama, yeni iskân alanlarını da yarattı. Öte yandan gökdelen yapımına yakılan yeşil ışık, bir anda büyük rantların doğumuna yol açarak İstanbul ve çevresinin taşını toprağını da gerçekten "altın"a çevirdi. 1 milyar liraya alınan arsaların üç yılda 20 milyar liralık değere ulaştığı gözlemlendi. Örneğin, Tekfen grubunun patronlarından Feyyaz Berker, Levent'teki ampul fabrikası için bir toplantıda şöyle diyordu: "26 yıl boyunca bu fabrikadan elde ettiğimiz kârları, döviz cinsinden hesaplayıp konsolide etsem, fabrikanın bulunduğu arsaların şu andaki değerine ulaşmıyordum."

Rant, gelişen toplumlarda hep bir ayak bağı, rasyonel gelişmenin engellerinden biri olarak biline geldi. Kentsel rantlar, kentin imar dokusunu, düzenini çarpıtıp, üretken faaliyetlere de zarar veriyor. Kentsel rant, sermaye birikimi sürecini çarpıtıyor. Arsa, spekülasyonu, mülk sahibine herhangi bir risk üstlenmeden büyük gelirler sağladığı için sermaye, üretken süreçten kaçıyor. Fabrikalar satılıp elde edilen paralarla arsa stoku yapılıyor. "Sanayisizleşme" hastalığına yol açan bu sorunun yanı sıra arsa rantı, konut fiyatlarını, kiralari artırarak ücretli emeğin yeniden üretimini de pahalı hale getiriyor. Bu da sanayiden kaçışa bir başka gerekçe oluşturuyor:

1980 sonrasının Türkiye'sinde, kentsel rantlara büyük sermayedarların, sanayi kökenli işadamlarının dadanması, sorunun önemini daha çok artırdı. Kentsel rantların, iktidara bir maliyetinin olmaması, Özal ve çevresinin belli amaçlarla bu rantları dağıtmalarına cesaret verdi. Özellikle ANAP'lı belediye başkanı Bedrettin Dalan'ın 1984-1989 dönemindeki belediye başkanlığı sırasında, İstanbul'da hazine arazilerinin, yeşil alanların kullanıma açılması, Boğaz'da yasak olan yapılaşmanın gevşetilmesi, İstanbul'un silüetini bozma pahasına gökdelen inşaatlarına yeşil ışık yakılması, "arsaya hücum" sürecini de başlattı. ANAP rejimi, gecekondu kesimine tapu tahsis belgeleri dağıtarak bu rantlardan bir dilimine ortak olmalarına ses çıkarmazken karşılığında önemli bir siyasi destek de sağlamış oluyordu. Aynı şekilde, kentsel rantları sermaye kesimi arasında dağıtma süreci, ANAP'ın partileşme için gerekli maddi-manevi desteği sağlaması için de bir "maliyetsiz olanak"tı.

Rantlar, İstanbul'un tarihi ve doğal güzellikleri mahvedilerek dağıtırken ANAP mensupları, işadamları ile ortaklıklarla ya da "anlaşma"larla, rantlardan bir bölümünü kendi keselerine yontmaktan geri kalmadılar. Örneğin, Küçükçekmece'de 5 milyon metrekarelik arazi kapatıp sonra buraya "Bahçeşehir" isimli bir kent kuran eski ihracatçı yeni emlakçı Mustafa Sützer, Belediye Başkanı Bedrettin Dalan'ın kadim dostu olmanın yanı sıra "eski" iş ortağıydı. Sützer, Taksim'de yaptırdığı iş merkezi için 24.5 metrelik bir yükseklik izni almışken bu yükseklik 1987'de, Dalan zamanında, 139 metreye çıkarıldı. Daha sonra bu izni iptal etmek isteyen SHP'li Başkan Sözen ile Sützer mahkemelik oldular. Benzeri bir yükseklik tartışması ve mahkeme de yine Taksim'de Park Otel olayında yaşandı.

Kentsel rantlardan pay kapma yarışı, birçok sanayicinin sermayesiyile arsa stoklamasına yol açarken, bankalar da bundan geri kalmadı. Levent-Maslak aksına sağlanan gökdelen izinleri, istisnasız bütün banka ve holdingleri bu aksta gökdelenler kurmaya yöneltti.

Özetle, 1980'lerin başlarından beri, muafiyetlerle, kaydırmalarla vergi yükü düşürülen ve alınmayan vergilerle yatırım yapacağı varsayılan Türkiye burjuvazisi, sanayi yatırımı yapmak yerine, bu parayı faiz, döviz spekülasyonu ile katlamaya ve giderek arsa rantlarıyla çoğaltmaya daha çok meyletti; "rantiye" niteliği üretken yanına ağır bastı.

Soru 96: Boğaziçi'nde kentsel rantlara kimler el koydu, "Uyum Kooperatifi" olayı neydi?

Konumu ve sorunları itibarıyla özel bir bölge olan İstanbul Boğazı, uzun yıllar uygulanan yapılaşma yasağı sayesinde betonlaşmadan korunabilmişti. Ancak, 1983'te çıkarılan bir yasa ile Anadolu yakasındaki 1990 hektar, Rumeli yakasındaki 2189 hektarlık alan "öngörünüm bölgesi" olarak ilan edildi ve bu bölgeye yeni inşaat yasağı konuldu. Ancak ANAP iktidarı 1985'te çıkardığı bir yasayla, 4179 hektarlık bu alana, bazı şartlarla, villa yapımını serbest bıraktı. Söz konusu yasa Anayasa Mahkemesince 11/12/1986'da iptal edildi. Ne var ki, ANAP iktidarı bu iptal kararının Resmi Gazete'de yayımını 126 gün geciktirdi ve bu arada 979 villaya ruhsat verdi. İptal kararı öncesinde ruhsatı alınan villa sayısı ise iki yılda sadece 356 idi. Başka bir ifadeyle, Boğaziçi'ne yasal olmayan tarzda verilen 1335 villalık ruhsatın yaklaşık dörtte üçü, ANAP'ın bilinçli oyalaması sayesinde dağıtılmıştı.

Söz konusu dönemde Sarıyer'den Beşiktaş'a, Beykoz'dan Üsküdar'a kadar dağıtılan 1335 villa inşaatı ruhsatını alanlar içinde, ANAP'a yakınlığıyla tanınan Soyak İnşaat 178 ruhsatla, "Uyum skandalının müteahhidi" Acarlar 136 ruhsatla, bizzat "Uyum Kooperatifi" ise 86 ruhsatla ilk sıraları almışlardı. Boğaziçi'nin rantını paylaşan diğer isimler ve ruhsat sayıları şöyleydi: Alarko (64), Kavala (62), İstanbul Belediyesi (62), Mesan (57), Üstay (56), Özay (53), Tatlıcı (52), S. Temel (47), Hattat (29), Ümit Kooperatifi (28), Otaş (22), Tekser (21), Belde (18), Cengiz Ulucan (16), Korum (15), Polat (15), Eliyeşil (15), E. Aksoy (14), Kastelli (13), Uğurcan Elmas (12), diğerleri (63).

ANAP döneminde verilen 1335 ruhsatın bazılarının iptali, bazı yapıların da yıkımı için, daha sonra iktidara gelen SHP'li Sözen tarafından davalar açıldı.

Kentsel rantların yağmalanmasında, toplumun etkin kesimlerine bir tür "sus payı" olarak sunulan "Uyum kooperatifi" olayı ise, dönemin karakterini yansıtmaları açısından çarpıcı bir örnekti. Uyum'un öyküsü şuydu:

Boğaziçi'nin yağmalandığı günlerde, Sarıyer Madenköy sırtlarında denize nazır, kolejinden camisine, yüzme havuzundan tenis kortlarına dek her tür detayı düşünülmüş 265 villa üretmeyi hedefleyen bir kooperatif kurulu-yordu. Kooperatifin hamisi Anakent Belediye Başkanı Bedrettin Dalan'dı. Ortaklar, Kâzım Oksay, Abdullah Tenekeci, Veysel Atasoy, Ahmet Kara-evli, Mustafa Taşar, Bülent Akarcalı, İbrahim Güler, Leyla Yenlay Köse-oğlu'nun da aralarında bulunduğu ANAP'lı bakanlar ve ANAP'lı milletve-killерinden; ANAP'ın İstanbul ilçe belediye başkanlarından; Tahsin Şahinkaya, Sedat Celasun, Nejat Tümer, Zahit Atakan, Necip Torumtay, Nurettin Ersin'in aralarında olduğu 12 Eylül darbesini yapan generaller-den; dönemin üniversite rektörleri Cem'i Demiroğlu, Orhan Oğuz, Kemal Kurtuluş ve Erol Zeytinoglu'ndan; holding sahiplerinden ve Orman Genel Müdürü Mehmet Ali Karadeniz, Yargıtay Başkanı Nihat Renda, DPT Müsteşar Yardımcısı Bülent Öztürkmen'in de aralarında olduğu bazı üst düzey bürokratlar ile aralarında Mehmet Barlas, Güneri Cıvaoglu, Çetin Emeç, Ertuğrul Akbay gibi bazı gazeteci-yazarlardan oluşuyordu.

1986 fiyatlarıyla 10 milyon TL gibi çok düşük bir fiyata maledilecek villalar için Acar İnşaat isimli bir taahhüt şirketiyle anlaşma yapılmıştı. Anlaşmaya göre, Kooperatif, Acarlar'a 265 villa karşılığında 3 milyar TL ödeyecek, ayrıca, Uyum villalarının arkasında yer alan ve geri görünüm bölgesi olarak adlandırılan Karadeniz'e nazır fundalık ise, yapılacak plan değişikliğinden sonra, Acarlar'ın konut yapımına tahsis edilecekti. Plan de-ğişikliği ise, bir İngiliz firması ile STFA müteahhitlik grubunun ortak yü-rüttükleri proje sonrası Anakent Belediye Meclisi'ne gelecek ve oradan geçtikten sonra gerçekleşecekti. ANAP döneminde yapımı hızlanan ve ka-ba inşaatı tamamlanan Uyum villaları, SHP'li Sözen zamanında dava ko-nusu yapılan Boğaziçi yapılanmalarının başındaydı. Bu binaların bazıları hakkında Belediye Encümeni yıkım kararı alırken, villa sahipleri de yürüt-menin durdurulması için 135 dava açıyorlardı ve dava 1991'de sürüyordu.

Soru 97: Türkiye kapitalizminin “sermaye ihracı”nın işlevi ve boyutları nasıldır?

Dışa açılma sürecinin Türkiye kapitalizmine getirdiği yeni bir boyut da “sermaye ihracı” oldu. Gelişmiş kapitalist ülkelerin azgelişmiş ülkelere sermaye ihracıları ile aynı kategoriye girmekle beraber, Türkiye kapita-lizmi için yeni bir boyut anlamını taşıyan bu olgunun, özellikle 1990'larda anlamlı niceliklere ulaşması beklenebilir.

1980'lerde artan mal ihracı, dış müteahhitlik, uluslararası bankacılık hizmetleri, turizm hareketleri; Türk firmalarının yurt dışında çoğu "hizmet" sektöründe faaliyet gösteren firmalar kurmalarını da beraberinde getirdi. 1990'lara doğru ise "sermaye ihracı", üretken sermaye, yani dışarıda sanayi yatırımı yapmak biçiminde örnekler vermeye başladı.

Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın izniyle yapılan sermaye ihracı sonucu, sadece Batı ülkelerinde, 200 milyon dolar yatırım sermayesi olan 136 şirket kurulmuş görünüyordu. İhraç edilen 200 milyon dolarlık sermayenin 81 milyon doları ABD'ye, 44 milyon doları Almanya'ya, 25 milyon doları Hollanda'ya, 21 milyon doları Lüksemburg'a, kalanı da öteki Avrupa ülkelerineydi.

Türkiye'den sermaye ihraç eden grupların yurt dışında kurdukları şirketler ağırlıklı dış ticaret ile ilgili faaliyet gösteriyorlar. Bunun yanı sıra, taahhüt, bankacılık ve sanayi sektörlerinde kurulmuş; gerek özel gerekse kamu kesimine ait çeşitli şirketler mevcut. Dış ticaret ile ilgili kurulan şirketlerin büyük bir kısmı, Türkiye'nin ithalatını gerçekleştirdiği B. Almanya, ABD ve İngiltere'de kurulu. Bu şirketlerden beklenenlerden biri, Türkiye'ye yapılan ihracatı aracısız gerçekleştirmek, ikincisi de ihracatı aracısız gerçekleştirip yeni ihraç pazarları için araştırmalar yapmak. Örneğin, Koç'un İtalyan Fiat firmasıyla oluşturduğu Kofisa, böyle bir şirket.

Başta S. Arabistan olmak üzere petrolcü Arap ülkelerinin araçlara iş verirken onları ortak yatırıma zorlaması, Orta Doğu ülkelerinde de birçok şirketin kurulmasını beraberinde getirdi. Enka, STFA, Kutlutaş, Gama, Kiska, Orta Doğu'da inşaat şirketleri kurmuş gruplardan bazıları.

Akbank, Erol Aksoy, Çukurova Grubu, Hüsnü Özyeğin ise dışarıda küçük de olsa bazı bankalar kurarak sermaye ihraç ettiler. Bazı bankalar da şubeler açmak şeklinde bu "uluslararasılaşma" sürecine katıldılar. 1991 sonunda yurt dışındaki banka şubesi sayısı 18; kurulan ya da ortak olunan banka sayısı ise 7 idi.

Üretken sermaye ihracı ise, Batı'da kârlılığı azalan bazı firmaları satın almakla başladı. Sabancı'nın aldığı, İsviçre'deki Hefti Weaving ile Berlin'de Metaş ile TDÇİ'nin birlikte aldığı demir-çelik fabrikası, bunun örnekleri sayılırdı. Ancak, Kuzey Afrika'da Koç Grubunun başlattığı beyaz eşya yatırımı, üretken sermaye ihracında ciddi bir atılımdı.

Koç, Moritanya, Fas, Tunus, Cezayir ve Libya'nın oluşturduğu 65 milyona sahip pazara Arçelik, Beko ve Artema aracılığıyla girmeye 1990'da başladı. Önce Cezayir'le 24 milyon dolarlık yatırım anlaşması yapan Koç Grubu, bu ülkede bir buzdolabı ve TV fabrikası ile montaja dayalı fırın üretimi için ortaklıklar kurdu. Koç'un hedefi, kendi aralarındaki

gümrük birliği nedeniyle açık pazar durumuna gelecek olan Magrib ülkelerine girmek; ayrıca ortaklıkla bir "Cezayir firması" hüviyetine bürünerek eski SSCB pazarına girmekti. Eski SSCB'ye 7.5 milyar dolar borcu olan Cezayir, bu borcunu her yıl mal olarak taksitle ödüyor. Koç da eski SSCB pazarına Cezayir üzerinden sıçramanın, bu hazır pazardan bir pay almanın yolunu, sermaye ihraç edip yatırım yapmakta bulmuştu.

1990 sonrasının Doğu Avrupa'sı ve eski SSCB'si, Türk kapitalistlerinin sermaye ihraç etmek için gözlerine kestirdikleri pazarlar arasında. Azerbaycan'da Pet Holding petrol arama, Netaş ise telekomünikasyon üzerine yatırım yapmak üzere 1991'de anlaşma yaptılar. Özellikle Türkiye Cumhuriyetlerden, yatırım konusunda ısrarlı davetler alan Türkiye burjuvazisi için 1990'lı yıllar, tek başlarına ya da Batılı ortaklarla, bu ülkelere yatırımın önem kazanacağı bir dönem olabilir.

Sermaye ihracı, dış ülkelere kredi vermek biçiminde de gerçekleşti. Daha çok, Türkiye'den ihracat yapılması koşuluyla verilen bu kredilerin toplamı 1991'de 2 milyar dolar dolayındaydı. Bir devlet kuruluşu olan Türk Eximbank aracılığıyla verilen bu krediler Irak ve SSCB'de yoğunlaştı.

Soru 98: Büyük sermayenin Özal ve ANAP ile ilişkileri ne gibi aşamalar geçirdi?

Özal ve çevresi, 1980'li yılların önemli bir bölümünde, büyük burjuvazi nezdinde genel kabul gördüler, desteklendiler. Özal ve ANAP konusunda büyük burjuvazinin ayrı düştüğü iki konjonktür, 1983 öncesi seçimleri ile 1991 genel seçimleri oldu.

Çeşitli şirketlerde kuruculuk ve yöneticilik yapan, 1970'lerde bir dönem Sabancı'nın genel koordinatörü olan, sonra MESS'e başkanlık yapan Özal daha 1980 öncesinde, Demirel hükümetinde ekonominin dümeninin başına yerleştirildiğinde, büyük sermayenin genelinde bir rahatlatma yarattı. Büyük sermayenin sorunları ve çözüm formülleri konusunda aynı görüşü paylaşan Özal'ın 12 Eylül darbesiyle iş başında tutulması da büyük burjuvaziyi memnun etti. Vehbi Koç'un, darbeden birkaç hafta sonra Evren'e yazdığı mektupta, Özal'dan "sorunlarımızı bilen, mevcutların içinde en iyisi" diye söz etmesi, ona duyulan güveni ifade ediyordu.

Büyük sermayenin Özal konusunda ikiye ayrıldığı ilk konjonktür, 1983 seçimleri oldu. 12 Eylül'ün partisi MDP'yi sağın tek partisi olarak görmek isteyen ve Özal'ı da bu oluşuma girmeye ikna etmeye çalışan burjuvazinin bir kanadı, Özal'ın ANAP'ta ısrar etmesi üzerine ayrı saflara

düştü. Özal'ı o dönemde destekleyenler ve mali destek sağlayanlar, Enka, İzdaş, Erol Aksoy gibi dönemin dışı açılımcı politikalarından büyük ölçüde nasiplenmiş bazı müteahhit, ihracatçı ve bankacıları ile Ülker, Borusan, Bahariye Mensucat gibi sermayenin İslamcı kesimleriydi. Koç ve Sabancı, iki sağ partiye de angaje görünmemeye çalışırken Yaşar, tavrını açıkça MDP'den yana koyuyordu.

1984-1987 döneminin genişlemeci konjonktürünün etkisiyle ve ANAP'ın rant dağıtmayı politik ilişkilere endekslemesiyle, 1987 seçimlerine büyük burjuvazi, ANAP'ın yanında girdi. Hatta Sabancı gibi bazı etkili patronlar seçim öncesi oylarının ANAP'a olduğunu açıkça söylemekten çekinmediler.

1988 ve 1989'un "stop"la ifade edilebilecek ekonomik konjonktürü, ANAP iktidarına büyük sermaye içinden farklı tavırların uç vermeye başladığı bir dönem oldu. ANAP'a eleştiriler iki yönündü. Birincisi burjuvazinin sanayi yoğunluklu kesiminden geliyordu ve faizlerin yüksekliğinden, sanayisizleşme sürecinden yakınıyordu. Örneğin 1989'da TUSİAD'a başkanlık yapan Cem Boyner, 5 Kasım 1989'da Cumhuriyet'te yer alan bir demecinde şöyle konuşuyordu: "Hükümetin, kaynakları önemli ölçüde rant sektörüne, rantıye sınıfa kaydırması kanaatindeyim... Bu, ekonomik gelişmeye yararı olmayan bir politikadır. Altyapı yatırımlarına kaynak aktararak devleti büyüttüler, iç borç ve dış borç faizi ödendi ve iç borcun faizi parasını sadece plase etmekle yaşayan bir gruba verildi... sanayici sanayicilik yapmaktansa, kaynaklarını sanayiden, ticaretten çekip rant sektörüne yatırmayı tercih etmiştir." ANAP'a karşı bayrak açanlar içinde başı Ege Bölgesi çekiyordu. Özellikle faizlerin yüksekliğinden ve devletin borçlanma politikasından şikâyet eden Egeli işadamları, muhalefetlerini 1990'larda daha çok artırarak DYP saflarında bütünleştiler.

ANAP'a dönük eleştirilerin bir boyutu ekonomik politikalara dayanırken, ANAP'ın "tek adam" Özal'a dayanan; tekelleştirdiği yetkiler ve fonlar sayesinde, devlet rantlarının dağıtımında ilişkileri kişiselleştiren yapısı artık tahammül kaldırmıyor, eleştirilere hedef oluyordu. Bu eleştiriler, ANAP'ın 1989 yerel seçimlerinin kaybedilmesinde etkili olurken, 1991'de Mesut Yılmaz'ın başkan olmasıyla eski yoğunluğunu biraz kaybetti, ancak yok olmadı. Büyük sermaye, Demirel'in DYP alternatifine meylenmişlerle ANAP'ta ısrar edenlerden oluşan bir bölünmüşlikle 1991 seçimlerine girdi. 1991'den DYP'nin birinci parti olarak çıkması ve SHP ile koalisyon hükümeti kurması, ANAP'ın, büyük holdinglerin desteğini kaybettiği anlamını taşııyordu. ANAP, sadece dinlendirilecek ve revizyondan geçirilecek bir yanş atıydı. "Kırat" yorulduğunda tekrar birikim arabasına koşulabilirdi.

Soru 99: 1980'lerin ekonomi politikalarını uygulayan Özal ve ekibine uluslararası sermaye nasıl bir tutum takındı?

Dışa açılımcı politikalar, ülke içinde çalışan sınıfların, küçük ve orta burjuvazinin önemli bir kısmının eleştirisine uğradı. Hatta belli dönemlerde büyük burjuvazinin bazı fraksiyonları da bu politikaları ihtiyatla karşıladılar. Ancak bu model, her dönem, en büyük desteği ABD'den ve onun kontrolündeki IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlardan; IMF'nin yeşil ışığını gördükçe de uluslararası özel sermayeden gördü. Bu desteğin, hiç olmazsa 1991 genel seçimlerine kadar sürdüğünü söylemek mümkün. 1991, ABD için de ANAP'ı dinlendirmenin ve DYP'yi sinamanın zamanıydı.

ABD ve İngiltere'de Reagan ve Thatcher iktidarları ile ifadesini bulan Friedmancı yeni sağ dünya görüşünün, üçüncü dünyada kendi görüşüne en yakın düşenlerle işbirliği yapmayı araştırması doğaldı. Bu monetarist yeni sağ felsefenin reçetelerini üçüncü dünya ülkelerine "tek doğru" olarak takdim etme görevi, IMF, Dünya Bankası ve uluslararası mali kuruluşların göreviydi. Bela Balassa, Ann Krueger gibi isimler, oluşturulması gereken model ile ilgili fikir jimnastiğini Türkiye'de 1978-1979 yıllarında ilk yaptıran IMF/Dünya Bankası uzmanlarıydı. Bu yılların iktidarı Ecevit hükümeti, yeni sağın aradığı bir yönetim değildi. O nedenle de uluslararası sermaye Ecevit'e pek toleranslı davranmadı.

Turgut Özal, kısa bir süre Dünya Bankası'nda da çalışmış biri olarak ve özgeçmişi itibarıyla, uluslararası sermayenin aradığı adamdı. Daha 1980'de, Demirel hükümeti sırasında, hazırladığı 24 Ocak paketi ile dış odakların güvenini sıkı biçimde kazanan Özal, ileriki yıllarda da arkasında ABD'nin ve onun kontrolündeki dünya kapitalizminin olduğunun bilincinde hareket etti; pazarlıklarında bu kozunu hep kullandı. Nitekim, Sedat Ergin'in, Hürriyet'te yayımlanan 12 Eylül'e ilişkin ABD belgelerine dayanan yazı dizisinde, Özal'ın 12 Eylül hükümeti ile pazarlıkta, ABD desteğini hep ihsas ettirdiği, her pazarlığın sonucunu da ABD büyükelçisi Spain'e aktardığı anlatılıyordu. Özal'a sağlanan ABD desteğinin bir diğer ifadesi, yine 13 Mart 1989 tarihli Hürriyet'te yer alıyordu. ABD Dışişleri Bakan yardımcısı E. Abrams şöyle diyordu: "Korkumuz, ordunun Özal'ın kazanmasını önlemesiydi. Özal hakkında olumlu bir kanaate sahiptik. Güvenilir biriydi... O anki ihtiyaca cevap verecek biri olarak görüldü. Hiç kimse, sonradan uzun süre iktidarda kalacağını tahmin edemedi. Rekabete dayalı bir seçim (1983 seçimleri) için büyükelçilik kanallarını ve ziyaretçileri kullandık." Abrams'ın "ziyaretçi" dediği Haig'di.

Özal, "kraldan çok kralcı" tavrıyla "dışa açılma"nın gerektirdiği önlemleri aldıkça ve bu konuda IMF ile Dünya Bankası'na sorun çıkarmadıkça dış desteği arttı. 1980-1987 boyunca 30 milyar doları aşkın dış borcun verilmesi, bu desteğin bir ifadesiydi. Ayrıca Özal, dış medyalarda, örgütlü ve sistemli olarak "Türkiye mucizesi"nin mimarı olarak lanse edildi, içerideki popülaritesine bu yolla da enternasyonal katkıda bulundu. Özal, 1991'de Körfez krizi sırasında da aşırı Amerikancı tutumunu sürdürdü.

Soru 100: 1980'lerde Türkiye burjuvazisinin sınıf bilincinde bir değişme oldu mu, TUSİAD'ın "yeni çizgisi" nedir?

12 Eylül ve ANAP rejimini genelde desteklemiş ve projelerini bu yönetimlerle yaşama geçirip tüklenen sermaye birikimini onlarla aşmış Türkiye burjuvazisinin, 1980'lerin ikinci yarısından itibaren, dozu giderek artan şekilde, alışılmışın dışında farklı bir söylemle Türkiye'nin sorunlarına yaklaşması dikkat çekti. Bu yıllar, TUSİAD'ın "ikinci kuşak genç üyeleri"nin başkanlık dönemleriydi. Ömer Dinçkök, Cem Boyner ve Bülent Eczacıbaşı'nın sırayla başkanlık yaptığı bu dönemlerde, yıllarca anti-komünizmin bayraktarlığını yapan TUSİAD'ın 141-142'nin kaldırılması girişimlerine sıcak baktığını ifade etmesi dikkat çekti. Parlamento kapatılan, hukuk devletini rafa kaldıran 12 Eylül askeri diktatörlüğündeki rolü tartışmasız TUSİAD'ın, hukukçulara hazırlattığı "Yasalarımız, Haklarımız" isimli yayının önsözündeki şu cümleler de ilginçti: "Paris'te imzalanan AGİK Anlaşması ile günümüzde baskıcı totaliter rejimler resmen tarihe gömülmüş, batı tipi demokrasi ve piyasa ekonomisi kesin bir zafere ulaşmıştır. Türkiye de bu anlaşmaya imza koymuştur... Türkiye Cumhuriyeti bir hukuk devletidir. Ancak bir devlet, hukuk devletiyim demekle gerçekten bir hukuk devleti olamıyor, toplumun her kesiminin, hukukun üstünlüğü ilkesine inanmış olması ve haksızlıkların hukuk yoluyla çözümünden başka yolları düşünmemesi gerekiyor."

TUSİAD'a giderek hakim olan bu yeni hava, Anadolu sermayesinin ve TUSİAD dışı sermaye kesimlerinin yarı-resmi örgütleri ticaret ve sanayi odalarında da görüldü. Bu kesimler içinde, ANAP rejimini bir "yolsuzluk rejimi" anlamına gelen "kleptokrasi" olarak nitelemeye başlayanlar da oldu.

Özünde karşı çıkılan, burjuvazinin genel ve uzun vadeli çıkarlarını gözetmek durumunda olan devletin, 1980'li yıllarda, özellikle de ANAP

rejiminde, daha küçük bir azınlığın çıkarlarını gözetmesi idi. ANAP'ın yönetim biçiminin keyfiliği, kayırmacı niteliği tepki uyandırıyordu. Daha önce de ifade edildiği gibi, Özal, Başbakanlığı döneminde ekonominin bütün kilit departmanlarını kendine bağlayan bir yetki tekelleşmesine giderken, parlamento denetimindeki devlet bütçesine neredeyse eşit büyüklükte, bu kez denetimden uzak bir "fon sistemi" de oluşturarak, kişisel iktidarını tahkim etti. Görevi, devlet rantlarının kurallara, mevzuata göre dağıtılmasını sağlamak olan bürokrasinin de zamanla devre dışı bırakılmasını içeren bu yeni yönetim biçimi, Özal'a başbakanlığı sırasında, hatta Cumhurbaşkanlığı sırasında da, devlet rantlarının dağıtımında tam inisiyatif sağlarken burjuvazi karşısında bir ödüllendirme/cezalandırma mekanizmasına sahip olma olanağı verdi. Böylece, burjuvazi, Özal ve çevresinin tekeline geçen rantları paylaşmada amansız bir rekabete girerken, ANAP'a yakınların daha çok kayınıldığı, ANAP'a mesafeli olanların ise cezalandırıldığı bir düzeni yaşamaya başladı. Bunun çarpıcı bir örneğini, DYP'den milletvekili seçilip Devlet Bakanı olan Bursalı işadamı Cavit Çağlar dile getiriyordu. Çağlar'ın ifadesine göre, kamu bankalarınca kredi talebi sürekli reddedilen bir işadamı olarak, Özal'a sorunu aktardığında, DYP ile yakınlığı dile getirilmiş ve kendisine ANAP saflarında siyasete atılması koşuluyla kredi sorununun halledilebileceği ima edilmişti. Burjuvaziye rahatsız eden durumlardan birini de Halit Narin şöyle ifade ediyordu: "Bazı firmalar çıktı son beş senede. Bunları her temel atmada, her toplantıda, her ihalede görmeye başladık. Boğaziçi'nin özelleştirilmesinde de bunları görüyoruz. Türkiye'de iki, üç tekelin dışında ihale alan, iş yapan yok mudur? Hadiselerin birkaç firmanın etrafında sergilenmesi yanlış... Üstün ...aile tiplerine, bütün işleri ben yapacağım diye ortaya çıkan firmalara karşı ...üzücü reaksiyonlar olmasın diye şunu düşünüyoruz: Herkes, devletin herşeyinden istifade etmelidir."

Burjuvazinin, devletin tekil ve kısmi çıkarların kaba bir aracı olarak kullanılmasına karşı çıkıp, onu tüm burjuvazinin uzun dönemli ve ortak çıkarlarının bir garantörü olarak görmek istemesi anlamına gelen bu sözler, burjuvazinin "sınıf bilincine" ulaşma çabasına girdiğinin bir işareti sayılabilir. DYP'nin ANAP ile farkını bu noktada ifade etmesi; belli fraksiyonların değil, tüm burjuvazinin iktidarı; onun uzun dönemli, genel çıkarlarının garantörü olacağını ifade etmesi, bu bilincin gelişmesine ve bu görüşte olanların DYP'ye yakın düşmesine de yol açtı.

TÜSİAD'ın son dönemlerine hakim olan yönetimin, "sınıf bilinciyle hareket eden bir burjuvazi" gibi davranmaya özen göstermesi, TÜSİAD'da 1980'lerin sonları ve 1990'ların başlarında görülen önemli bir değiş-

şiklikti. Bu değişim, "1979'da beni iktidardan TÜSİAD uzaklaştırdı" anlamında sözler söyleyen Ecevit'e bile "TÜSİAD değişmiştir" dedirtti.

Batılı anlamda burjuva demokrasisinin, Türkiye'de de yaşama geçirilmesinde, burjuvazinin sınıf bilincine ulaşması önemli bir etken. Burjuvazinin bu yöneliminin ne kadar kalıcı olduğunu ve tüm kesimlerce ne kadar paylaşıldığını ise bugünden kestirmek güç. Üstelik bu eğilim, henüz bir kriz döneminde sınanmamışken...

KAYNAKÇA

Aşağıda yer alan liste, hem kitabın hazırlanmasında yararlanılan kaynakları belirtmek, hem de konuyla ilgili daha ayrıntılı okuma yapmak isteyenlere yardımcı olmak için verildi. İstatistiki bilgilerinden yararlanan DPT, DİE, Hazine, Merkez Bankası gibi resmi kuruluşların ve TUSİAD, TOBB, TISK, İTO, İSO gibi dernek ve odaların yıllık raporlarından yararlanılmış olmakla beraber aşağıdaki listede tek tek isimleri yeniden tekrarlanmıştır.

Birinci Bölüm: İthal İkameci Model ve Sorunları

BORATAV Korkut (1988) *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985*, Gerçek Yayınevi.

BERKSOY Taner (1982) "Uluslararası Ticaret, İktisadi Kalkınma ve İthal İkamesi", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 13.

GÜLALP Haldun (1980) "Türkiye'de İthal İkamesi Bunalımı ve Dışa Açılma", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt 7, Sayı: 1-2.

ERALP Atila (1981) "Türkiye'de İzlenen İthal İkameci Kalkınma Stratejisi ve Yabancı Sermaye", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1981 özel sayısı.

İBRAHİMOĞLU Ertuğrul (1974) "Kalkınma Stratejisi Olarak İthal İkamesi ve Sorunları", *Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları*, SBF Yayını.

SÖNMEZ Mustafa (1982) *Türkiye Ekonomisinde Bunalım* (2 Kitap), Belge Yayınları.

EBİRİ K., BOZKURT Z., ÇULFAZ A. (1977) *Türkiye İmalat Sanayiinde Sermaye ve İşgücü*, DPT Yayını.

İkinci Bölüm: 1980'lerin Para Politikaları

ALKIN Erdoğan (1979) "Kambiyo Kontrolü: Dünyü Bugünü", Türk Ekonomisinin Dış Açılmasında Kambiyo Politikası Konferans Tebliğleri, ME-BAN Yayını.

ÖZMUCUR S. - ÖNİŞ Z. (1989) Enflasyon Sorunu ve Türkiye'de Enflasyonu Önleme Politikaları, TÜSES Yayını.

GÜNEŞ Hürşit (1990) Türkiye'de Para Arzını Kontrol Araçlarının Etkinliği, İTO Yayını.

GÜNEŞ Hürşit (1990) Türkiye'de Para Arzını Artıran Nedenler, İTO Yayını.

AKGÜÇ Öztin (1988) 100 Soruda Türkiye'de Bankacılık, Gerçek Yayınevi.

AKYÜZ Yılmaz (1985) "Türkiye'de Mali Sistem Aracılığıyla Kaynak Aktarımı" Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler içinde, Bilgi Yayınevi.

ARTUN Tuncay (1989) Türkiye'de Enflasyonla Mücadele, Tekin Yayınevi.

ENGİN Nazım (1990) Türk ve Yabancı Sermayeli Bankalar, İTO Yayını.

ERTUNA Özer (1987) Türkiye'de Mali Piyasalar: Sorunlar ve Çözümler, İTO Yayını.

Üçüncü Bölüm: Dış Ekonomik İlişkiler

KAZGAN Gülten (1988) Ekonomide Dış Açık Büyüme, Altın Kitaplar.

BERKSOY Taner (1985) "1980'lerde Dış Ekonomik İlişkiler" Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler içinde, Bilgi Yayınevi.

BERKSOY Taner (1990) Türkiye'de 1980-1989 Döneminde İhracatın Gelişmesi, Ürün ve Pazar Yapısı, İTO Yayını.

ÇİLLER Tansu (1983) Dünyada ve Türkiye'de Kur Politikaları ve Sorunları, İSO Yayını.

BALASSA Bela (1979) "Türkiye'nin Döviz Politikaları ve Döviz Kuru", Türk Ekonomisinin Dış Açılmasında Kambiyo Politikası içinde, Meban yayını.

TÜZÜN Gürel (1990) "Türkiye-AT İlişkileri Üzerine", Gelecek, Sayı: 2.

TEKELİ İ. - İLKİN S. (1987) *Dünyada ve Türkiye'de Serbest Üretim Bölgelerinin Doğuş ve Dönüşümü*, Yurt Yayınları.

KOVACI Nefi (1982) *Türkiye'de Dış Ticaret ve Yabancı Sermaye Politikaları*, İTO Yayını.

İRBEÇ Yusuf Ziya (1990) *Türkiye'nin Dış Ekonomik İlişkilerinde İslam Ülkeleri*, TOBB Yayını.

Dördüncü Bölüm: 1980'lerde Maliye Politikaları

OYAN Oğuz - AYDIN Ali Rıza (1991) *Türkiye'de Maliye ve Fon Politikaları*, Adım Yayıncılık.

OYAN Oğuz (1989) *Dışa Açılma ve Mali Politikalar*, V Yayınları.

KEPENEK Yakup (1990) *100 Soruda Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri*, Gerçek Yayınevi.

ÇİLLER T. - KAYTAZ M. (1989) *Kamu Kesimi Açıkları ve Enflasyon*, İTO Yayını.

ŞENATALAR Burhan (1990 Koor) *Türkiye'de 1980 Sonrası Vergi Politikaları*, TÜSES Yayını.

ÖNDER İzzettin (1990 Koor) *Türkiye'de Kamu Harcamalarının Gelişimi*, TÜSES Yayını.

SÖNMEZ Mustafa (1978) *Kapitalist Devlet İşletmeleri ve Türkiye*, TİB Yayını.

Beşinci Bölüm: Dışa Açılma Modelinde Emek-Sermaye İlişkileri

İŞIKLI Alpaslan (1986) *"Parasalcı Ekonomik Politika Döneminde Sendikalar İçin Yasal Çerçeve"* *İşbitiren Ekonomi* içinde, Bilim ve Sanat Yayını.

KOÇ Yıldırım (1990) *Teslimiyetten Mücadeleye Doğru Türk-İş*, Amaç Yayınları.

KOÇ Yıldırım (1982) *24 Ocak Kararları ve Çalışma Yaşamında Gelişmeler: 1980-1982*, Yol-İş Yayını.

SÖNMEZ Mustafa (1984) *Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları*, Belge Yayınları.

SÖNMEZ Mustafa (1990) Doğu Anadolu'nun Hikâyesi: Ekonomik ve Sosyal Tarih, Arkadaş Yayıncılık.

TÖRÜNER Metin (1989) Türkiye'de Ücretlilerin Kazanç Durumundaki Gelişmeler, TÜSES Yayını.

BERKSOY Taner (1989) Enflasyonun Hanehalkı Üzerindeki Etkileri, İTO Yayını.

KETENCİ Şükran (1985) "İşçiler ve Çalışma Yaşamı: 1980'lerde Sınırlar ve Sorunlar", Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler içinde, Bilgi Yayınevi.

TAYANÇ Tunç (1980) "Geciktirilen Grevler Üzerine Bir Değerlendirme" ODTÜ Gelişme Dergisi, Sayı: 1-2.

GÜZEL Şehmuz (1984) "1961'den 1983'e Grev Hakkı: Nereden Nereye?" Savaş, Sayı: 8.

Altıncı Bölüm: "Dış Açılmada" Türkiye Burjuvazisi

BORATAV Korkut (1991) 1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm, Gerçek Yayınevi.

SÖNMEZ Mustafa (1990) Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler, Arkadaş Yayınevi.

SÖNMEZ Mustafa (1990) Türkiye'de Gelir Eşitsizliği, İletişim Yayınları.

BAĞRIACIK Atila (1983) Türkiye Sanayiinde Pazar Hakimiyeti, Dünya Yayını.

ÖZEL Mustafa (1988) Dış Ticaret Sermaye Şirketleri, Türktrade Yayını.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

- Soru 1 : 1980'li yılların Türkiye toplumu açısından önemi nedir? 7

Birinci Bölüm

İTHAL İKAMECİ MODEL VE SORUNLARI

- Soru 2 : 1980 sonrası izlenen ithal ikameci sanayileşmenin ana özellikleri nelerdi? 10
- Soru 3 : İthal ikameci modelde döviz kuru politikası nasıldı ve bu politikanın modelin tıkanmasında rolü neydi?.....11
- Soru 4 : İthal ikameci büyüme ile yüksek enflasyon darboğazına nasıl girildi? 14
- Soru 5 : İthal ikameci dönemin bölüşüm ilişkileri nasıldı? Görece yüksek ücret ve yüksek taban fiyatının işlevi neydi?.....15
- Soru 6 : İthal ikameci uygulamalarla uluslararası sermayenin ilişkisi nedir? 17
- Soru 7 : 1980'lerin dışa açılmacı birikim modelinin temel öğeleri nelerdir? 19

İkinci Bölüm

1980'LERİN PARA POLİTİKALARI: YÜKSEK FAİZ VE SONUÇLARI

- Soru 8 : 1980'ler boyunca para politikalarına ağırlık verilmesinin nedeni neydi ve beklentiler nelerdi? 22
- Soru 9 : 1980'ler boyunca para arzı nasıl bir gelişme gösterdi? 23
- Soru 10 : Serbest faiz uygulamasına nasıl geçildi ve sonuçlar ne oldu?.....26

Soru 11 : Faizlerin yükselmesine ve tekrar düşmemesine etki eden faktörler neler oldu?	29
Soru 12 : Merkez Bankası, para arzını kontrolde “munzam karşılık oranları” ve “disponibilite oranları”ndan nasıl yararlandı?	30
Soru 13 : Mevduatlara verilen yüksek faiz kredi faizlerine nasıl yansıdı ve ne gibi sonuçlara yol açtı?	33
Soru 14 : “Banker faciası” neydi, “bankerzedeler” kimlerdi?	34
Soru 15 : “Banker Kastelli Olayı” neydi ve nasıl sonuçlandı?	35
Soru 16 : 1980’li yıllarda bankacılık sektörüne devlet müdahalesi nasıl oldu ve Dünya Bankası neler istedi?	37
Soru 17 : 1980 sonrasında bankacılık sektöründe ne gibi kurumsal değişimler görüldü?	38
Soru 18 : 1980’li yıllarda bankaların kârları nasıl gelişti?	40
Soru 19 : “Faizsiz İslam bankaları” da denilen özel finans kurumları nasıl kuruldu ve gelişti?	41
Soru 20 : 1980’li yıllarda sermaye piyasası ne yönde gelişti, İMKB’nin faaliyetleri ne oldu?	43
Soru 21 : Yeni bankacılık hizmetleri “leasing” ve “factoring” nedir ve nasıl uygulandı?	44

Üçüncü Bölüm

DIŞ EKONOMİK İLİŞKİLER: LİBERALLEŞMENİN BİLANÇOSU

Soru 22 : 1980’lerde dış ekonomik ilişkilerle ilgili politikaların ana hedefleri nelerdi?	47
Soru 23 : Türkiye’nin “dışa açılması”nın niceliksel boyutları nasıl ifade edilebilir?	49
Soru 24 : İhracattaki artışın boyutları nedir, en çok ne tür ürünler ihraç edildi?	50
Soru 25 : 1980’li yıllarda Türkiye ağırlıkla hangi ülkelere ihracat yaptı?	53
Soru 26 : İhracatı teşvik için döviz kurunda neler yapıldı?	54
Soru 27 : İhracata hangi yollarla ve ne boyutlarda teşvikler sağlandı?	55

Soru 28 : Dış Ticaret Sermaye Şirketleri, ya da “imtiyazlı büyük ihracatçılar” hangileridir, ihracatın ne kadarını kontrol ediyorlar?	56
Soru 29 : “Hayali ihracat” olayı neydi, nasıl yapılırdı, sonuçları ne oldu?	58
Soru 30 : İthalatta liberalleşme politikaları nasıl uygulandı?	60
Soru 31 : İthalat ne yönde arttı, hangi ürünler ve pazarlar önem kazandı?	61
Soru 32 : Dış ticaret açığı ve dış ticaret hadleri ne yönde değişti?	62
Soru 33 : İşçi dövizleri ve turizm gelirlerinde ne gibi artışlar oldu?	64
Soru 34 : 1980’lerde yurt dışı müteahhitlik hizmetleri alanında ne tür gelişmeler oldu?	65
Soru 35 : Uluslararası karayolu ve deniz taşımacılığına ne tür teşvikler verildi?	67
Soru 36 : 1980’lerde yabancı sermayeyi teşvik için neler yapıldı?	68
Soru 37 : 1980-1990 arasında ne kadar yabancı sermaye geldi?	69
Soru 38 : Yabancı sermaye hangi ülkelerden geldi ve hangi alanlarda yoğunlaştı?	72
Soru 39 : Serbest bölgelerden neler beklendi ve uygulama neler getirdi?	73
Soru 40 : “Yap-İşlet-Devret” modeliyle yabancı sermaye girişi oldu mu?	75
Soru 41 : Savaş sanayiinin geliştirilmesi yönünde neler yapıldı? Bu alanda yabancı sermaye girişi nasıl oldu?	76
Soru 42 : “Türkiye Fonu” nedir ve yabancı yatırımcılar Borsa’da ne yaptı?	78
Soru 43 : Dış borçlar nasıl arttı, vadeleri nasıl, borçlular kimler?	79
Soru 44 : Dış borçların alacaklıları kimlerdi ve dış borç yükünün artmasının ekonomiyeye etkisi ne oldu?	81
Soru 45 : Döviz mevduatı nasıl arttı, “sıcak para” girişi neydi?	82
Soru 46 : Türkiye-Avrupa Topluluğu ilişkileri 1980 öncesinde nasıldı?	83
Soru 47 : AT ile ilişkiler 1980 sonrasında nasıl gelişti, anlaşmazlıklar hangi noktalarda toplandı?	85
Soru 48 : 1980 sonrasında İslam sermayesi ile ilişkiler nasıl gelişti?	86
Soru 49 : İslam ülkeleriyle ekonomik ilişkilerin niceliksel boyutları nasıldı?	88

Dördüncü Bölüm

1980'LERDE MALİYE POLİTİKALARI: VERGİLER, FONLAR, KİT'LER

Soru 50 : 1980'li yıllarda maliye politikalarının alt-dönemlere göre yeri ve işlevi ne oldu?.....	90
Soru 51 : Büyük sermayeye yeni kaynaklar sağlamada ve “dışa dönük” ekonomi modelini inşa etmede vergiler nasıl bir rol oynadı?.....	91
Soru 52 : Büyük sermayeye vergi indirimleri sağlamanın araçları nelerdi?.....	93
Soru 53 : Şirketlerin ödemesi gereken kurumlar vergisine ne gibi bağışlıklar tanındı?.....	94
Soru 54 : Sermayenin vergi yükünü diğer kesimlere kaydırmada hangi yollar kullanıldı?.....	96
Soru 55 : Sermayenin vergi yükünü hafifletici, yükü diğer kesimlere kaydırıcı politikalar ne gibi sonuçlar verdi?.....	97
Soru 56 : “İhracata dönük ekonomi” modelinin inşasında vergi aracı nasıl kullanıldı ve sonuçlar ne oldu?.....	99
Soru 57 : 1980'li yıllarda ekonomide devlet küçültülebildi mi?.....	100
Soru 58 : Kamu yatırımlarında sektörel öncelik hangi alanlara kaydı?.....	103
Soru 59 : GAP yatırımları nelerden oluşuyor ve ne tür değişimler hedefliyor?.....	104
Soru 60 : Kamu yatırımlarında KİT'lerin yerini hangi kuruluşlar aldı?.....	106
Soru 61 : 1980'lerde KİT'lerin faaliyetleri daraltılabildi mi?.....	107
Soru 62 : 1990'lara doğru KİT'ler neden tekrar büyük açıklar vermeye başladı?.....	108
Soru 63 : KİT'lerin özelleştirilmesinden beklentiler nelerdi ve hangi yöntemler uygulandı?.....	110
Soru 64 : Özelleştirme hazırlıkları nasıl yapıldı ve nasıl uygulandı? ..	111
Soru 65 : Hangi kuruluşlar nasıl özelleştirildi ve gelirleri ne oldu?	113
Soru 66 : KİT'lerin özelleştirilmesi deneyiminin ortaya koyduğu gerçekler nelerdir?.....	114
Soru 67 : Özal, ekonomi yönetimini nasıl tekelletirdi?.....	115
Soru 68 : 1980'li yıllarda “Fon sistemi” nasıl geliştirildi?.....	117

Soru 69 : “Gizli Fon” uygulaması neydi, nasıl çalışıyordu?	119
Soru 70 : Fon sisteminin ANAP iktidarına sağladıkları, buna karşılık toplumda yarattığı tahribatlar neler oldu?.....	120

Beşinci Bölüm

“DIŞA AÇILMA” MODELİNDE EMEK-SERMAYE İLİŞKİLERİ: ANTİ-SENDİKAL DÜZEN

Soru 71 : 1980’li yıllarda emek-sermaye ilişkilerinin genel özellikleri nelerdir?	123
Soru 72 : 1970’lerin sonlarında sermayenin, işçi hakları ile ilgili yaklaşımı nasıldı?	125
Soru 73 : 24 Ocak Kararları ile işçi haklarına saldırı nasıl başladı?.....	126
Soru 74 : 12 Eylül öncesinde, işverenler arzuladıkları çalışma düzenini nasıl ifade ediyorlardı?	128
Soru 75 : 12 Eylül cuntasının sendikalara saldırısı nasıl gerçekleşti?	130
Soru 76 : Yüksek Hakem Kurulu (YHK) uygulamaları neydi ve işçileri nasıl etkiledi?	132
Soru 77 : Yeni düzenlemelerle sendika özgürlüğüne ne tür kısıtlamalar getirildi?	133
Soru 78 : Grev hakkına getirilen yasaklar, kısıtlamalar nelerdir?	135
Soru 79 : 1980’li yıllarda işçi ücretleri ve memur maaşları ne yönde değişti?	138
Soru 80 : 1980’lerde üretici köylülüğün gelirleri ne yönde değişti?.....	140
Soru 81 : 1980’lerde ücretlerin vergi yükü ne yönde değişti, bu durum gelir dağılımını nasıl etkiledi?	142
Soru 82 : Eğitim ve sağlık gibi sosyal harcamaların bütçedeki payı ne oldu ve bundan çalışan kesimler nasıl etkilendi?	143
Soru 83 : “İstihdam fonları”, işverenleri ve çalışanları nasıl etkiledi?.....	145
Soru 84 : 1980’lerde bölgesel dengesizlik sorunu nasıl bir görünüm aldı?	146
Soru 85 : 12 Eylül-ANAP rejiminde sendikal mücadele nasıl biçimlendi, Türk-İş ile DISK’te ne gibi gelişmeler oldu?	148
Soru 86 : Ücretliler, aşınan yaşam standartlarını korumak için ne gibi telafi mekanizmalarına başvurdular?	151

Altıncı Bölüm

“DIŞA AÇILMA”DA TÜRKİYE BURJUVAZİSİ: HIZLANAN TEKELLEŞME VE DEĞİŞEN DENGELER

Soru 87 : 1980'lerde burjuvazi içi yeniden yapılanma nasıl bir görünüm kazandı?	153
Soru 88 : İş Bankası, bir sermaye topluluğu olarak 1980'li yıllarda nasıl bir gelişme gösterdi?	155
Soru 89 : Koç ile Sabancı Toplulukları 1980'lerde nasıl bir gelişme gösterdiler?	156
Soru 90 : 1980'lerde ön plana çıkan diğer sermaye grupları hangileriydi?	158
Soru 91 : 1980'lerde sanayi sermayesi-banka sermayesi nasıl bir kaynaşma gösterdi?	160
Soru 92 : İflaslar nasıl arttı, “şirket kurtarma operasyonları”nın biçimleri nelerdi ve kimler yararlandı?	162
Soru 93 : 1980'lerde yıldızı kayan sermaye grupları hangileri oldu? ..	163
Soru 94 : “Rantiyelik” nasıl önem kazandı?	165
Soru 95 : Arsa rantları nasıl tırmandı, kimler yararlandı?	167
Soru 96 : Boğaziçi'nde kentsel rantlara kimler el koydu, “Uyum Kooperatifi” olayı neydi?	169
Soru 97 : Türkiye kapitalizminin “sermaye ihracı”nın işlevi ve boyutları nasıldır?	170
Soru 98 : Büyük sermayenin Özal ve ANAP ile ilişkileri ne gibi aşamalar geçirdi?	172
Soru 99 : 1980'lerin ekonomi politikalarını uygulayan Özal ve ekibine uluslararası sermaye nasıl bir tutum takındı?	174
Soru 100 : 1980'lerde Türkiye burjuvazisinin sınıf bilincinde bir değişme oldu mu? TUSİAD'ın “yeni çizgisi” nedir?	175
KAYNAKÇA	178

GERÇEK YAYINEVİ
"YENİ DIZI" NİN 4. KİTABINI SUNAR:

BİR HİKAYECİ: SAİT FAİK
BİR ROMANCI: YAŞAR KEMAL
Fethi Naci

"İki büyük yazarımız üstüne gerçekten kapsamlı, ayrıntılı, anlayışlı bir inceleme. Fethi Naci'nin yazıları rahatlıkla okunur: Başka incelemecilerin sıkıntı veren anlatımı yoktur onda. Bu yüzden ne yazsa, siz onun düşüncelerine katılsanız da katılmasanız da elinizden bırakamazsınız. Bunun gizi, Naci'nin yazı-na şiirle, öyküyle başlamasıdır. Eleştirici, incelemeci biraz da şair olmamalı mı? / Fethi Naci 'Semaver' öyküsünü bir gün ezbere okumuştı, şaşırmışım. Zaten şiir gibi bir öyküdür. Ama nasıl ezberlenir bir öykü? Naci işte bu yollardan geçerek geldi eleştiriciliğe. Başarısı, yazdıklarının değeri bu yüzden." (Oktay Akbal, "Eleştiri Bir Sanattır", Cumhuriyet, 4 Kasım 1990)

"Fethi Naci bugünlerde bir kitap yayınladı: 'Bir hikâyeci, Sait Faik - Bir romancı, Yaşar Kemal'. Kitabı ne kadar büyük bir zevkle okuduğumu anlatamam. Öncelikle, yaşam ve doğa sevgisini iki ayrı imbikte dâmayan Sait Faik ve Yaşar Kemal ustalarla ilgili böyle bir kitap yazıldığı için sevindim. (...) Fethi Naci'ninki gibi bir çalışma, ancak büyük bir sevgiyle olur. Edebiyata ve yazarlara duyulan büyük bir sevgiyle... Bu kitabın da her cümlesinde içe işleyen, dokunaklı bir sevgi, bir tutku var. Kimsenin birbirini sevmediği ve ilişkilerin gittikçe 'çatallandığı' sanat dünyamızda bu da ender bir durum." (Zülfü Livaneli, "Kanımda dolaşan şu Türkçe dili", Sabah, 4 Kasım 1990)

"Fethi Naci bir denemecinin çekinmeden vurgulayacağı öznelliği, zaman zaman eleştiricinin nesnellliğiyle kesmeyi biliyor. Öyküleri sınıflandırma (oluşum zamanlarına, kapsamlarına göre), işledikleri mekân, figürler, zaman açısından inceleme, değerlendirme ve dil-biçim özelliklerini ele alma konusunda, akademik bir disiplin egemen. Ama Fethi Naci bu disiplini sıkıcı ve kuru olmaktan kurtarmış, incelemenin de bir edebiyat türü olduğunun tadına vararak okunuyor kitabı. (...) Fethi Naci'nin eleştiri kitaplarını güler yüzlü yapan, onun da Sait Faik gibi dile duyarlı bir üslubu oluşu. (...) Fethi Naci bu kita-

byla Sait Faik'i ve Yaşar Kemal'i bir daha okutacak güçte." (Prof. Dr. Gürsel Aytaç, "Sait Faik ve Yaşar Kemal", Cumhuriyet Kitap, 9 Kasım 1990)

"Düşündüğünü, bildiğini, gördüğünü ve inandığını dosdoğru, dobra dobra söylemesi ile temayüz eden, ülkemizin artık nesli tükenmeye yüz tutmuş eleştirmenlerinden Fethi Naci (...) Türk hikâyecileri arasında Sait Faik'e ayrı bir yer veriyor ve onu çok seviyor. (...) Fethi Naci, ünlü hikâyecimizin eserlerini dönemlere ayırarak, başlıca ortak özelliklerini göstererek, dil ve biçimleri üzerinde durarak kısa ve özlü bir şekilde kritik ediyor. (...) Bu 'özgürlük arayışı'nın ve Sait Faik'deki 'insan sevgisi'nin eşcinsel eğilimler çerçevesinde irdelenerek açıklık kazanması kitabın en ilginç yönü. Fethi Naci, yazarın bütün hikâyelerini gözden geçirerek bu tutkuyu nasıl dile getirdiğini, bu tutkunun Sait Faik'i ve hikâyelerini nasıl etkilediğini 'açıkça' sergiliyor. (...) Bu bölüm Yaşar Kemal'in romancılığı ve Türk edebiyatı içinde tuttuğu yeri göstermesi bakımından dikkate değer." (M.K., "Söze Zulmeylemek", Dergâh, Ocak 1991)

"Gerçekten de Fethi Naci'nin iki kitabı da üzerinde durulmaya değer kitaplar, zevkle okunan eleştiriler. Eleştiri olma yanında bir de yazısal tadları var." (Tahsin Yücel, "1980'lerde Türk Edebiyatı" söyleşisi, Cumhuriyet, 28 Ocak 1991)

"Naci'nin Sait Faik ve Yaşar Kemal incelemeleri, özellikle Sait Faik'i arada bir okuyan bana yeniden bir kez daha okuma isteği verdi. Sanırım ki edebiyat merakı, edebiyata olan ilgi de bu yeniden okumalardan kaynaklanıyor. Fakat ne yazık ki Türkiyemizde bizi başka yazarları yeniden okumaya, başka bir gözle okumaya, yeni tatlar almaya götürecek yazı ve incelemelerin sayısı son derece kısıtlı." (Ferit Edgü, "1980'lerde Türk Edebiyatı" söyleşisi, Cumhuriyet, 28 Ocak 1991)

"Ama kâh coşkulu, ince duyarlıklı, kâh öfkeli, hırçın, sözünü sakınmaz bir eleştirmen diye tanınan Fethi Naci'nin bu son kitabı; kendisi de bir yazar olan eleştirmenin, bir yazara ve yapıtına yaklaşırken, kendisi olarak yaklaşmasının ne demek olduğuna, bulunabilecek belki de en iyi örnek. Titiz bir kafa ve yürek emeğinin ürünü olan bu kitap, polemikler dışı bir Fethi Naci'yi ve onun yazınsal tutumunu, bilene bilmeyene kendisinden daha iyi anlatacak." (Fusun Akatlı, "Bir incelemece; Cevdet Kudret, Bir eleştirmen: Fethi Naci", Milliyet Sanat Dergisi, 15 Aralık 1991)

"Gücünü Yitiren Edebiyat ve Sait Faik-Yaşar Kemal kitapların, son yıllarda en keyifle okuduğum eleştiri yazılarını bir araya getiriyor. Bir yargıç ya da şarap tadıcısı havası taşımayan, yer yer sert ve ödünsüz, yer yer sevecen ve hoşgörülü, ama mutlaka saygılı eleştiriler, incelemeler. Sanırım medya gürültüleri arasında kayboluyor böyle kitaplar. Ya da gözüpek eleştiriden pek hoşlanmıyoruz. (...) Naci'yle otuz yılı aşkın dostuz. Onun tüm yazılarını, tüm kitaplarını ilgi ve hayranlıkla okudum. En güç koşullarda karanlığı yarıp kendini yetiştiren, günümüzün bu en gözüpek, duyarlı, aynı zamanda sabırlı ve çalışkan eleştirmenini, artık fazla gevezelik etmeyecek kadar tanıyorum. İsterim ki tüm Cumhuriyet okurları da tanışsınlar." (Onat Kutlar, "Fethi Aga", Cumhuriyet, 20 Aralık 1991)

"Bence 1991'in en önemli olayı Sedat Simavi Vakfı Edebiyat Ödülü'ne layık görülen güzel iki incelemedir. Bunlar, Cevdet Kudret ustanın 'Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman - Cumhuriyet Dönemi (1923-1959)' ile Fethi Naci'nin: 'Bir Hikâyeci: Sait Faik - Bir Romancı: Yaşar Kemal' adlı övünülesi yapıtlarıdır. Yaşları arasında hatırı sayılır bir fark olan bu iki usta yazarı, bir ödül paylaşmasında bir araya getirmek, büyük bir onur işi olmuştur, benim de yer aldığım Sedat Simavi Vakfı jüri üyeleri için." (Vedat Günyol, "1991'in Edebiyatı", Milliyet Hafta, 22 Aralık 1991)

"Fethi Naci'nin kitabı günümüz Türk edebiyatının eleştiri türündeki en önemli bir kaleminin, çağdaş Türk Edebiyatının iki büyük ustası için meydana getirdiği bir çalışma. Fethi Naci toplumcu bir yazardır. Çalışmalarını bilimsel yönüne ve bilim verilerine dayanarak gerçekleştirir. 'Bir hikâyeci... Bir romancı...' yapıtı onun bu birikiminden beslenmiş. Ancak yazarın duyarlılık sanat adamı yanı da var. Coşkulu, sözünü esirgemez... Kitabında deneme tadı taşıyan sayfalarla karşılaşırız." (Konur Ertop, "Bir Eleştiri Ustasının Usta Yazarlarımıza Bakışı", Gösteri, Ocak 1992)

